МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

ТОМ
1

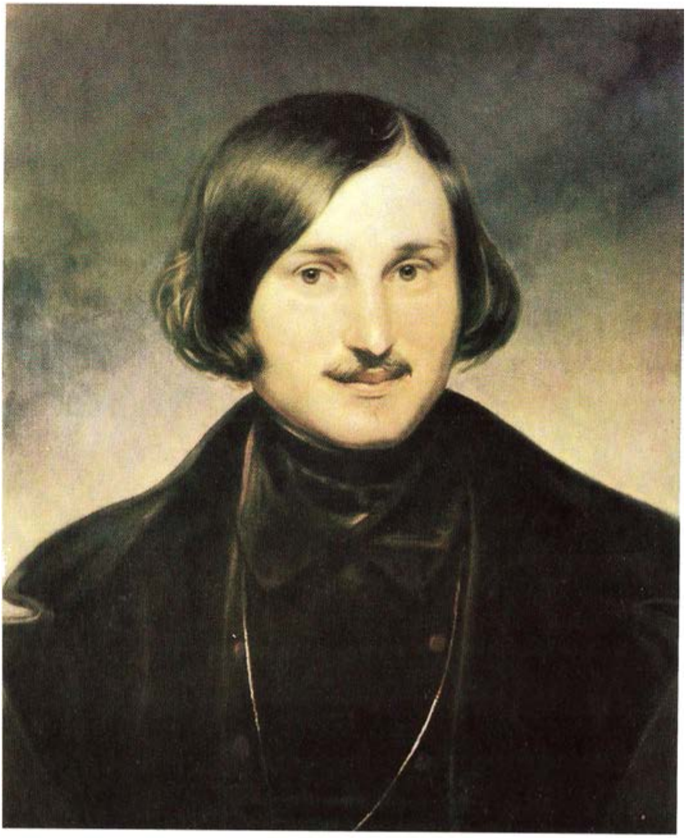

Н. Гоголь

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

До 200-ліття від дня народження

КИЇВ 2008

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ТОМ ПЕРШИЙ

ВЕЧОРИ НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ

НАУКОВА ДУМКА

ББК 84. 4УКР1 = РОС
Г 58

Нове видання творів Миколи Гоголя у семи томах містить всі художні та переважну більшість літературно-критичних, публіцистичних і духовних творів письменника. До першого тому ввійшла збірка повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки».

У коментарях представлена бібліографія перекладів окремих творів письменника українською мовою.

Упорядник

П.В. МИХЕД

Вступне слово

М.Г. ЖУЛИНСЬКОГО

Передмова

П.В. МИХЕДА

Коментарі

П.В. МИХЕДА, Т.В. МИХЕД

У виданні використано ілюстрації художника В. Табуріна до книги 1908 р. «Полное собрание сочинений Н.В. Гоголя»

На фронтиспісі портрет М. Гоголя роботи Ф.А. Моллера, 1840

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Науково-видавничий відділ філології, художньої літератури та словників

Редактор *Є.І. Мазніченко*

ISBN 978-966-00-0895-3 (т. 1)
ISBN 978-966-00-0890-2

ГОГОЛЬ: ДУХ І СЛОВО

> Субстрат його мистецтва, мови і філософії був українським, але він домагався і домігся переплавити його в універсальну візію.
>
> *Юрій Луцький*

Душа страждала — слово з великими душевними зусиллями лягало на папір. Гоголь вимучував себе зобов'язанням дати світові нову книгу «Мертвих душ», але невимовна туга, яка накрила чорним крилом його душу, та ослаблене хворобами тіло змушували шукати якісь виправдання такого затяжного, майже на три роки, творення чогось надзвичайного — грандіозного одкровення духу, яке він публічно обіцяв читачам. «Я мучив себе, силував писати, страждав тяжким стражданням, бачачи безсилля, і кілька разів уже спричинював собі хворобу таким присилуванням і нічого не міг зробити, і все виходило силувано й недобре. І багато, багато разів туга і заледве навіть не відчай заволодівали мною від цієї причини... Не можна проголошувати святині, не освятивши перше скільки-небудь свою власну душу...»[1] — признається він Олександрі Смирновій.

Та письменник не міг не писати — іншого сенсу життя, як творення, він не уявляв. Оскільки обіцяна, виношена душевна книга не виливалася в рядки, Микола Гоголь находив розраду в листах. За ці шість — із 1842 по 1848 — років перебування за кордоном чи не найщасливішими були дні в Римі, куди він знову, як і 1837 року, запросив давнього вірного друга Олександру Смирнову. Оглядаючи Вічне місто, Микола Васильович з особливою емоційною чутливістю сприймав картину Страшного суду в Сікстинській капелі. «Тут історія таємниць душі... Кожен із нас сто разів на день то негідник, то ангел»[2], — зауважив якось він, стривожений власним духовним конфліктом. Захоплення Римом, зачудування Італією, яка так нагадувала йому сонячну Україну. Але письменник в думках не відривався від свого внутрішнього обов'язку — багато читав, осмислював розвиток подій, які він зображував, правда, змушуючи себе писати, переборюючи тугу, душевну розпуку і фізичну неміч. У листах жалівся, що йому повсякчасно холодно, відчуває згасання сил, бо схуд, мов тріска, — єдина надія на паломництво до Єрусалима. Але виїзд до землі обітованої відкладається, завершення поеми ще навіть не зоріє, а душевний неспокій несе його містами і містечками Європи.

Письменник повинен завершити цю свою духовну сповідь, але все частіше його охоплює розпач. А раптом йому не вистачить творчих сил здійснити це високе покликання долі. Страх смерті гасить творчі поривання.

Від енергії духу залежало сподівання Гоголя відкрити в цій поемі велич перетворення мізерної, ницьої душі в благородну, наповнену моральною чистотою натуру. Та дух Гоголя був ослаблений, скорботні думки і трагічні настрої знесилювали слово, бо був знесилений сам дух, неспроможний виношувати творчо продуктивне слово.

---

[1] *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 14 т. — М.; Л., 1937—1952. — Т. 12. — С. 471. Далі посилання на це видання в тексті.

[2] *Смирнова А.* Воспоминания. Письма. — М., 1990. — С. 427.

Гоголь перечитував сторінки першої частини «Мертвих душ», які з'явилися ще в Росії, дописувалися згодом у Швейцарії та Франції, і щоразу впевнювався, що спрямовувати сатиричні інвективи на російську дійсність він не хоче. І не може. Сучасна Росія з її аморальною, звироднілою від зловживань бездуховною армією чиновників, які розкошують від безкарності та втішаються покірністю зачумленого люду, письменника не цікавила.

Гоголь усвідомлено полишив ще першого разу в травні 1836 року Петербург, де він «Ревізором» замірився «ревізувати» дійсність — поглянути на неї крізь сміхову систему дзеркал, окарикатурити реальність цим дзеркальним гіперзображенням, розсмішити і в фіналі досягти трагічного потрясіння. Слово вичерпало свої можливості, воно заніміло на устах учасників дійства і цим посилило символічне звучання останнього звуку подиву і жаху, який виривався із грудей жінок.

Життя провінційної Росії абсурдне, і Слово згасає в безпорадності перед цим абсурдом реальності, непідвладним воскресінню і відродженню попри всі можливості мистецтва. Подалі від цієї холодної, морально знесиленої просторової безмежності, туди, де сонце, прозоре повітря, краса і велич визрілого на античних традиціях мистецтва, де підла сучасність не закриває горизонт віри та надії на духовне оздоровлення.

Це був другий вихід художника за межі російського світу. Глуха, просякнута мрякою безвиході та мертвотної застиглості російська дійсність знесилювала його творчий дух. У листі до В. Жуковського Гоголь писав наприкінці 1839 року: «... яке дивне моє існування в Росії! який важкий сон! о, коли б скоріше прокинутися! Ніщо, ні люди, зустріч з котрими принесла б радість, ніщо не в силах розпалити мене...» (XI, 268).

Проте творча енергія молодого письменника, яка так ефективно спрямувала передусім українськими повістями читацьку увагу на історичні та духовні основи національної екзистенції, була активізована ідеєю створити досі не бачений роман «про всю Русь». Заміри Гоголя поемою «Мертві душі» були спрямовані на те, щоб провістити світ про власне місіонерське покликання відкрити моральні та духовні рани на тілі усієї Русі — України та Росії і показати цим заблудлим, упослідженим, гріховним вівцям Господа дорогу до храму очищення та набуття віри.

Ідея духовного виведення двох народів — українського і російського, усієї Русі на шлях загальнослов'янського месіанства задля відкриття світові нових горизонтів удосконалення за християнсько-етичними вимірами спонукала Гоголя до створення нової редакції повісті «Тарас Бульба».

Розширений варіант цієї повісті з'явився того ж 1842 року, коли були надруковані «Мертві душі». В цій поемі письменник відкрив передусім для себе тотальну недосконалість російської дійсності та упевнився в необхідності особистісного проповідування християнських моральних цінностей. Коли в першій редакції повісті «Тарас Бульба» місія збереження і захисту православної віри від римо-католицької експансії, мусульманського світу, від поширення уніатства, від свавілля поляків та зазіхань на «віру предків і святого звичаю» покладається на українське козацтво, то в редакції 1842 року «думка про особливу історичну та релігійну місію українського козацтва дедалі помітніше витісняться ідеєю російського месіанства, топос України — топосом «Руси», «російської («русской») землі», козаків тепер іменовано «російськими («русскими») витязями», «православ'я оголошено російською («русской») вірою»[3].

---

[3] *Барабаш Юрій.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К., 2006. — С. 516.

Гоголь відмовляється від утвердження особливої історично-релігійної місії українського козацтва, над обґрунтуванням якої замислювався, коли працював над історичними джерелами, готував грандіозний проект з історії України, записував українські народні пісні та друкував статті «Погляд на складання Малоросії» та «Про середні віки». Його погляд тепер звернений углиб себе задля духовного і морального самовдосконалення. Молитва, як смиренне прохання до Господа зміцнити дух, утвердити в фізичній і духовній силі, заполонила його єство, стала своєрідним моральним інструментом очищення душі, підготовки її до величної місії — християнської самопосвяти служінню Божому промислу.

Це велична місія передбачала самопожертву, вимагала усієї людини, її духа і слова. Гоголь «зберігав» слово у сфері духовного, бо був переконаний, що слово постає з самого духу безпосереднього Я. Для того, щоб оживити визріваюче в душі слово, необхідно мобілізувати на цю інкарнацію дух. Гоголь із величезною надією і християнським смиренням чекав явлення Слова як кульмінації поєднання, «порозуміння» духу і слова.

Після «Ревізора», «Одруження», «Гравців» Гоголя заполонила ідея відродження, воскресіння життєдіяльності людини, місія оживити «мертві душі», а для цього їх слід, замислював художник, зібрати разом і провести за собою усіма дантовими колами душевних очищень та моральних самоусвідомлень. Ця апостольська місія усвідомлювалася письменником на рівні саморефлексій, «вирощувалася» в душі ощасливленого Італією, «ідеального» митця і «вимагала» передусім особистісного самовдосконалення, піднесення себе до духовних висот пророків-євангелістів. Євангеліє лягає на його письменницький стіл для того, щоб відривати духовні горизонти вічного для страдницької душі. І тільки така страдницька душа здатна явити світові найдосконаліші поетичні одкровення.

У цей час, орієнтовно з 1837 по 1842 рік, коли Гоголь намагався подолати творчу кризу шляхом оновлення, облагородження свого грандіозного задуму — поеми «Мертві душі», і посилюється духовний «розлам», спричинений бунтом реальності супроти художньої ідеї. Найважче для Гоголя — віднайти відповідну художню форму, здатну якнайповніше передати його ідеї перетворення дійсності і облагородження людини засобами мистецтва.

Тоді, коли йому пощастило натрапити на «золоту жилу» — гармонійно відтворити поетичними можливостями слова світ національних міфів, легенд, переказів і досконало міфологізувати українську дійсність, духовний світ Гоголя-художника перебував у стані творчого просвітлення та радісного очікування нових естетичних ефектів від міфологічного зрощення реальності та уяви.

З «Вечорів на хуторі біля Диканьки» розпочався його тріумфальний похід російською словесністю, який піднімав високі хвилі подивування, захоплення, заздрості та несподіваних очікувань нових естетичних чудес від цього настирного, терпеливого і честолюбного українця. Читачі «Вечорів на хуторі...», «Тараса Бульби», «Миргорода» були захоплені цим грандіозним творенням міфологізованого світу ідеального і реального, уявного і фактичного, історично достовірного, минулого і сучасного — світу реальної і дотвореної багатою уявою та фантазією письменника України. У творчості Миколи Гоголя відродилася, постала, мов казковий птах фенікс, забута, упосліджена, колоніально пригнічена Україна і відкрилася своєю могутньою духовною енергією, спрямованою на неминучий вихід із хаосу буття на простір набуття національної гідності.

Колосальна стихія українських легенд, переказів, вірувань, звичаїв, міфів, яка завирувала в гоголівських українських повістях, відкривала колективний дух нації, національну душу. У цей період творчої діяльності дух і слово письменника перебували в стані внутрішнього гармонійного переживання культурно-націо-

нальної єдності з буттям української нації. Та Гоголь не став далі, особливо після невдалої спроби домогтися призначення на кафедру історії Київського університету та досліджень історичного минулого України, творчо культивувати національні почуття, національний спосіб художнього мислення. Його починає хвилювати ідея порятування християнської людини від спокус диявола, від зла, скверни, втрати-закладання душі чортові та облагородження себе, своєї душі й душ зневірених, загублених, упосліджених... Його тривожить майбутнє людського співбуття як такого, людського співжиття, духовної і моральної кризи російського суспільства і, можливо, він полишає Росію з метою піднятися над цією спотвореною реальністю і сфокусувати свій творчий погляд на образному оживленні духовно мертвої душі. Та передусім слід, вважав Гоголь, зняти з себе ту немилосердну розумову і духовну напругу, яку він відчував саме в Росії, якось розв'язати внутрішній духовний конфлікт.

У листі до Олександри Смирнової Гоголь писав 1842 року: «З тих пір, як я залишив Росію, сталася в мені велика зміна. Душа зайняла мене всього, і я побачив занадто явно, що без устремління моєї душі до її більшої досконалості, не в силах я був зрушитися жодною з моїх удатностей, і без цього виховання душевного кожний труд мій буде тільки тимчасовим — блискучий, але суєтний в сутності своїй...» (XII, 434).

Увірувавши в морально-перетворюючу місію молитовного слова-очищення, Гоголь уже до кінця днів своїх не розлучався з ідеєю місіонерського покликання його як пастиря, якому Господнім велінням судилося вивести Русь на вершину найкращої християнської держави. Ця пастирська самопосвята розпочиналася зі спасіння власної душі, яка поривається врятувати також інші душі, і цим самим облагородити саме життя.

Гоголь публікує «Вибрані місця із листування з друзями» — оприлюднює особисті, інтимні листи, «Заповіт», розкриваючи свою душу, радить, повчає, вимагає, судить, пояснює і закликає... Він сподівається відкрити шлях до нової свідомості, затаєної в глибинах його душі, намагається зазирнути за межу життя, передати відчуття смерті, що вже стояла напоготові за порогом його буття, викликати почуття співчуття, співпереживання і любові: «Співвітчизники! страшно!.. завмирає від жаху душа при одному тільки передчуванні загробної величі і тих духовних вищих творінь Бога, перед котрими порох уся велич його творінь, які ми бачимо і які нас дивують».

Гоголь повністю передає себе, свою людську сутність, свою душу і саму творчість у власність визначальної для його життя і творчості найвищої істини — «працювати *не для себе, а для Бога*» (Гоголь).

Саме до Бога як ідеальної істини поривався дух митця в прагненні досягти гармонії між духом і словом. Символічними є його передсмертні слова: «Лестницу, поскорее, давай лестницу!», в яких затаєне інтуїтивне прагнення письменника злитися нарешті з вічним, божественним, ідеальним і віднайти спрагло вишукуваний душевний спокій.

Микола Жулинський,
академік НАН України

МИКОЛА ГОГОЛЬ — АПОСТОЛ ЖИВИХ ДУШ

Своїм походженням, природою художнього генія, долею, всім людським єством Микола Гоголь кревно пов'язаний з Україною. Він відкрив Україну світові й до цих пір успішно це робить. Можна сказати, що існує особливий світ — Гоголева Україна. Вона приваблива й надихаюча, сповнена святковості й екзотики, козацької звитяги й фантастичних пригод, торжества тілесної втіхи й самовідданої жертовності в ім'я віри. Ця виразна окремішність краю, що був колискою Художника і Мислителя, краю, який постав зі сторінок його літературних творів, навертав українську людність до усвідомлення своєї індивідуальності, «до усвідомлення своєї національності» (П. Куліш). Гоголева візія України надовго визначила її художнє бачення саме його очима. Для Гоголя Україна — це насамперед велике й славне минуле народу, що викликає сповнений гордощів і захоплення спогад, втілений у ліричному пафосі й гумористично-комічному зображенні українського життя та побуту. М. Грушевський вважав Гоголя «одним з найгеніальніших людей, яких дала Україна», він став «ентузіастичним співцем українського життя» і «обсипав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялась йому дорогою, прекрасною покійницею; овіяв її гробовець ароматами поезії, не підозріваючи її близького воскресення, не підозріваючи вічного життя під шкаралупою півзотлілих форм» [1]. Гоголева Україна — земля багатої природи, могутніх і великих рік, моря, гір, дивовижних степів. Вони — джерело духовної сили, що живе у народі. Все це не позбавлене «життєвого буття», земного, але в ньому ще владарює і могутня містична енергія, розчинена у космосі буття народу.

Сам того, мабуть, уповні не розуміючи, Гоголь відіграв видатну роль у формуванні української національної свідомості. Як справедливо зазначив свого часу С. Шелухін: «Гоголь допоміг кристалізації стихійних українських начал і перетворенню їх у свідоме устремління до розвитку українського життя й культури» [2]. Однак масштаб таланту Гоголя, вкоріненого у глибинах українського світу, виходив за межі національного — у сфери універсального й загальнолюдського. Мудрий Євген Сверстюк якось зауважив: «Гоголь був українцем, якому нагадували, що він оре чужу ниву... А він завжди знав, що оре ниву Господню». В усвідомленні великого апостольського покликання, у замежових для звичайної людини цілях, які ставив перед собою Гоголь, у вірі в свою обраність — відповідь на більшість питань трагічної творчої долі письменника.

---

[1] *Грушевський М.* Юбилей Миколи Гоголя // Літературно-науковий вісник. — 1909. — № 3. — С. 606, 608.

[2] *Шелухин С.П.* Н.В. Гоголь и малорусское общество. — Одесса, 1909. — С. 42.

Микола Гоголь народився 20 березня / 4 квітня 1809 р. у м. Великі Сорочинці Миргородського повіту, Полтавської губернії, в «найукраїннішому» (Леся Українка) куточку України.

Полтавський рід Гоголів-Яновських походив з духівництва і виник наприкінці XVII ст. внаслідок поріднення полтавських (лубенських) Яновських з волинськими Гоголями, зокрема, ймовірно, полковником Остапом Гоголем, який брав участь у визвольній війні під орудою Богдана Хмельницького, а згодом став соратником Данила Виговського і Петра Дорошенка. З відданими йому козаками на боці Яна Собеського ходив на турків під Відень, пізніше отримав титул гетьмана. Прадід письменника Семен Семенович Лизогуб належав до аристократичного роду Гетьманщини — як правнук гетьмана Петра Дорошенка і онук гетьмана Івана Скоропадського. Він був одружений з Анною Василівною Танською, дочкою ймовірного автора інтермедій середини XVIII ст. Василя Танського, який і був, мабуть, тим «славним Танським, природним поетом в смаку площадному, в смаку Плавтовім». Їхня донька, бабуся Гоголя, Тетяна Семенівна захоплювалась малярством. Її натюрморти збереглися до початку XX ст. Художній талант від неї успадкував син — Василь Опанасович (1777—1825). Він «володів даром розповідати уважно, про що б йому не надумалося, і приправляв свої розповіді», маючи «оригінальний розум і рідкісний дар слова» (П. Куліш). Він був автором оригінальних п'єс і увійшов до історії української літератури як один з попередників І. Котляревського — зачинателя нового етапу її розвитку [3]. Збереглася його п'єса «Простак, або Хитрість жінки, перехитрена солдатом», написана на початку 20-х років XIX ст. Сучасники бачили його в головних ролях і регентом театру Д. Трощинського. Рукописи батька Гоголь привозив до Ніжина, а потім просив матір вислати їх до Петербурга (X, 142) [4]. Доля їх невідома, але епіграфи до «Майської ночі» та «Сорочинського ярмарку» свідчать, що вони були у письменника і в Петербурзі. В ролі актриси в Кибинцях Трощинського виступала і мати, Марія Іванівна, яка мала художню фантазію й добрий смак. Марія Іванівна (1791—1868) походила з козацько-старшинського роду Косяровських, спорідненого з Трощинськими та Лукашевичами. Серед предків письменника — Іван Косяровський, поет, автор цілої низки поем, видрукованих у російських журналах і альманахах другої половини 20 — початку 30-х років XIX ст. Він був двоюрідним братом Марії Іванівни.

Микола Гоголь своєрідно увінчав дві лінії роду, в якому переважали священнослужителі й люди художньо обдаровані. Дем'ян, прадід Миколи Гоголя, вчився в Київській духовній академії і був рукопокладений в парафію села Кононівка, що переходила по батьківській лінії аж до початку XX ст. (останнім з відомих був о. Владимир — троюрідний брат Миколи Васильовича). І хоча вже дід письменника, говорячи про минуле роду, не проти був умовчати про цю спорідненість й «зумисне приховав священницький чин свого діда Івана» (А. Лазаревський), прихильність роду до служіння церкві, безумовно, була однією з головних сімейних традицій.

Ще А. Бєлий говорив, що Гоголь був «поборником родового патріотизму». Ю. Барабаш з цього приводу пише: «Родовий патріотизм відіграв свою роль у про-

---

[3] Див.: *Петров Н.И.* Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII—XVIII веков, преимущественно драматическая. — Киев, 1911. — С. 530—532.

[4] Тут і далі у тексті посилання подаються за виданням: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 14 т. — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, [1937—1952]. Римська цифра — том, арабська — сторінка.

будженні не тільки генеалогічної пам'яті, а й пам'яті історичної, національної, він став складником ширшого комплексу тих символів і міфів, котрі визначають один із найважливіших параметрів національної свідомості (ідентичності)» [5].

Письменник-християнин, який дивився на мистецтво слова як на своє вище покликання, вбачаючи в оновленому християнстві порятунок для змертвілих в суєті життя людських душ, — саме так можна визначити зміст творчого подвигу і трагедії Миколи Гоголя. Їх марне збагнути без врахування чинників впливу християнської культури на змістовне наповнення творів, на поведінковий код Гоголя. Такий підхід відкриває глибше розуміння як особистості письменника і мисленика, так і природи його художніх задумів та втілений зміст творів. Нарешті, подібний підхід допомагає повніше уявити цілісність творчої індивідуальності Гоголя та драматизм його еволюції, що викликало потік дискусій і суперечок, які точаться й до сьогодні. Життєтворчість Гоголя має надзвичайне значення і як ключ до власне творчості, і сама по собі — як характерне явище естетики романтизму.

Актуалізація християнської свідомості в добу романтизму породила устремління поетів і письменників претендувати на «віще» слово. Тема поета-пророка складає одну з показових і системотворчих формул в естетиці романтизму. Гоголь не був винятком, радше одним з активних учасників грандіозного експерименту, що мав на меті повернути літературу на засади проповідного слова і сакралізації постаті творця текстів після втрати релігією монопольного права на це в добу Просвітництва.

У гоголезнавстві, особливо останнім часом, загальним місцем стало вживання слів «пророк», «проповідник», «апостол» і навіть «російський Христос». Але найчастіше ці слова вживаються в абстраговано-метафоричному смислі, й автори, як правило, уникають конкретизації змісту, не кажучи вже про прямі аналогії. Між тим апостольство Гоголя не є лише метафорою. Природно, що таке твердження потребує іншої системи координат аналізу, в якій має розглядатися письменницький і життєвий шлях Гоголя. Апостол — обранець Христа, що вже передбачає необхідність особливого відліку при осмисленні всіх подій життя і творчості митця.

Преподобний о. Сергій Булгаков зазначав, що «кожен християнин, словами і ділами покликаний сповідувати Господа і тим самим Його проповідувати, закликається до апостольства, хоч і різні бувають дороги й образи цього проповідування, так само як різні і дари». В іншому місці він наголошує: «Всі християни причетні до покликання і служіння апостольству, а отже, і його дару, всі, помазані Духом, становлять народ Божий, царственне священство, всі мають поклик апостольства. Про це свідчить насамперед наявність чину рівноапостольства, який, безперечно, означає служіння, подібне до апостольства» [6].

Підстави для розмови на цю тему дав сам Гоголь у своїй «прощальній повісті» — «Авторській сповіді»: «Якби не заповіт, який я помістив доволі необережно і в якому я натякав на повчання, яке зобов'язаний дати кожний автор поетичними творами своїми, ніхто б і не подумав приписувати цього апостольства, не дивлячись на рішучу манеру і деяку ліричну урочистість мови» (VIII, 463). Це зізнання Гоголя містить цінну інформацію, оскільки формулює не тільки ідею апостольства,

---

[5] *Барабаш Ю.Я.* Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К., 2006. — С. 379.

[6] *Булгаков С.* Зов апостольства: Слово на день памяти святых первоверховных апостолов Петра и Павла 29 июня // Слова. Поучения. Беседы. — Paris: Ymka-Press, 1987. — С. 339, 340.

а й її художні похідні, властиві стилю «Вибраних місць із листування з друзями», що стали своєрідним Євангелієм від Гоголя.

«Апостольський поклик» і бажання проповідувати не виникають у Гоголя раптово і неочікувано у другій половині 1840-х років, як це явище часто представляють дослідники. Тим більше воно не є наслідком якихось хворобливих відчуттів письменника. Можна з певністю говорити, що ідея обраності побутувала у Гоголевій свідомості з моменту самоусвідомлення, і протягом життя він лише зміцнювався у своїй вірі у власне виняткове призначення. Апостольський профіль тільки увиразнювався з плином життя, щоб у 1840-ві роки набути реальних обрисів.

Гоголь вважав, що його поява на світ була пов'язана з вищими силами — сімейні легенди про це були в усіх на вустах. З дитинства їх знав і Гоголь. Біографам добре відомий епізод явлення Богородиці Василю Опанасовичу — батькові Гоголя уві сні після відвідин церкви в Ахтирці. Про це розповіла мати письменника Марія Іванівна у листі до С.Т. Аксакова. Нагадаємо: «Він стояв у храмі по лівій стороні; раптово царські ворота відкрились, і вийшла Цариця у порфирі й короні і почала говорити до нього словами, яких він не пам'ятав: "Ти зазнаєш багато хвороб, ...але все минеться, — Цариця Небесна сказала до нього, — ти видужаєш, одружишся, і ось твоя дружина". Мовивши ці слова, підняла вгору руку, і він побачив біля ніг її маленьке дитя, що сиділо на підлозі, і риси його закарбувались у пам'яті». Василь Опанасович забув цей сон, але через багато років у містечку Яреськах, куди сім'я їздила на молебень до церкви, він побачив у домі тітки майбутньої дружини на руках годувальниці семимісячне маля. Він ясно розгледів обличчя дитини, на яке уві сні вказувала Богородиця. Він нікому не розказав про це, але почав часто бувати у домі й залюбки грався з дитиною, дивуючи дорослих своїм завзяттям. Коли майбутній дружині мало виповнитись чотирнадцять років, Василь Опанасович побачив «той самий сон і у тому самому храмі, але не царські ворота відкрились, а бічні олтаря, і вийшла дівиця у білому платті з блискучою короною на голові, краси неописаної, і, вказавши у лівий бік, сказала: "Ось твоя наречена". Він озирнувся у ту сторону і побачив дівчинку в білому платті, яка сиділа за роботою перед маленьким столиком і мала ті самі риси обличчя». Після цього Василь Опанасович попросив руки Марії Іванівни. Як свідчить вона у листі до іншого адресата: «Любов чоловіка була незрівнянна; я була цілком щаслива. Він був старіший за мене на тринадцять років».

На цьому події, що підводять Гоголя до ідеї обраності й особливого призначення, не завершились. Двоє перших дітей народилися мертвими. Тоді Марія Іванівна дала обітницю: якщо народиться син, назвати його Миколою — на честь чудотворного образу Миколи Диканського. Ось чому письменник, за словами сестри Ольги, «любив згадувати про те, чому назвали його Миколою». У віці дев'яти років помер брат Іван. І у глибоко релігійній свідомості Гоголя, який вийшов із середньовічного українського села, не могла не з'явитись сакральна думка: Господь чомусь благоволить до тебе, не випадково Він оберігає тебе.

Дослідники досить давно помітили, що мотив обраності з юності вкорінюється у свідомості Гоголя, і вже перші писемні джерела — листи з Ніжина, де Микола Васильович осягав науки в Гімназії вищих наук кн. Безбородька (1821—1828), свідчать про це. Трюїзмом стала думка про потайливість Гоголя, якого співучні після знайомства з відомим романом Вальтера Скотта прозивали «таємничим карлою». Гоголь і сам зізнавався: «Недовірливий до всіх, потайливий, я нікому не довірив своїх помислів, не робив нічого, що могло виявити глибину моєї душі. Нікому, навіть своїм товаришам, я не відкривався, хоча між ними було багато достойних» (X, 112).

Влітку 1825 р. Гоголь, здається, вперше формулює думку про своє особливе призначення: «Щодо мене, то я здійсню свій путь у цьому світі і якщо не так, як призначено всякій людині, то у крайньому разі буду старатися наскільки можливо до цього» (X, 59—60). Ще раніше у листах з'являється тема його особливих стосунків із Богом: «Бог утримав мене» (X, 53). До цього він закликає й інших: «Зверніться так, як я звернувся до Всесильного» (X, 54). В одному з листів, щоправда, у гумористичному контексті, зазначає: «Волію бути ясновидцем» (X, 82).

Часто цитується фраза з листа Гоголя до його дядька П. Косяровського: «Чи справдяться високі мої передвіщення? Чи безвість зариє їх у хмурій безодні своїй» (X, 112). У цьому ж листі Гоголь говорить про юстицію як можливий предмет майбутніх занять, але звучить це радше як евфемізм. С.В. Скалон згадує Гоголя напередодні його від'їзду з рідного дому: «Від'їжджаючи до Петербурга і прощаючись зі мною, він здивував мене словами: "Прощавайте, Софіє Василівно! Ви, певно, або нічого про мене не почуєте, або почуєте щось досить гарне". Ця самовпевненість нас здивувала тоді, оскільки ми нічого особливого у ньому не бачили». Гоголь їхав до Петербурга не тільки зі зрозумілим для молоді марнославним бажанням підкорити столицю, а й із впевненістю людини, якій попри все судилось стати відомою своїми діяннями, оскільки до неї прихильний Всевишній. В іншому листі до дядька у передчутті самостійного життя Гоголь писав: «...а що ще більше, за що я завжди дякую Бога, це за свою настирливість і терпіння, яких я раніше мало мав, тепер нічого з розпочатого мною я не полишаю, доки цілковито не завершу» (X, 133).

Останні місяці перебування Гоголя у Ніжині сповнені напружених розмислів про себе, про своє покликання, про майбутнє. Головний мотив — це саморефлексія. Навіть у листах, адресованих матері, він схильний дивитись на себе зі сторони і бачити при цьому образ людини, яка багато пережила, спізнала життя, людини, сповненої християнського смирення й покори і готової до великих діянь. Цю думку із вражаючим умінням і риторичним блиском він нав'язує й матері: «Я більше пізнав горя і скрут, аніж ви думаєте, я навмисне старався завжди, коли був у вас дома, показуватись неуважливим, норовливим і т. ін., щоб ви думали, що я мало зазнав, що мало потерпав від зла. Але навряд чи хто витерпів стільки невдячності, несправедливості, безглуздих смішних домагань, холодного презирства і т. ін. Все витерпів я без докорів, без ремства, ніхто не чув моїх скарг, я навіть хвалив винуватців мого горя». І, роблячи своєрідний відступ, продовжує: «Правда, я вважаюсь загадкою для всіх, ніхто не розгадав мене достеменно. У вас вважають мене норовливим, якимось нестерпним педантом, який думає, що він розумніший за всіх, що *він створений на інший лад від інших людей* (курсив наш. — *П.М.*). Чи вірите, що я внутрішньо сам сміявся над собою разом з вами? Тут мене називають смиренником, ідеалом лагідності й терпіння. В одному місці я найтихіший, скромний, чемний, в іншому — похмурий, задумливий, неотесаний і т. ін., в третьому — говірливий і надокучливий до надмірності, для одних — розумний, для інших — дурник. Лише зі справжнього мого поприща всі дізнаєтесь мій справжній характер» (X, 123).

Те, що Гоголь не був серед гімназистів «ідеалом покірності й смирення», свідчать його співучні. Багато насмішок він натерпівся, про що згадував, наприклад, В.І. Любич-Романович: «Він постійно залишався на самоті... життя у школі було справжнім пеклом для нього». Але створюється враження, що часто згадувана недбалість і неохайність Гоголя, помічена не тільки аристократом В.І. Любичем-Романовичем, була майстерно зіграною роллю жалюгідного ізгоя, заледве не юродивого, терпимість якого спиралась на переконаність у високому захисті, а все, що відбувалось, було лише випробуванням Господнім: «Я надто добре знаю людей,

щоби бути мрійником. Уроки, які я від них одержав, залишаться навіки незгладимими, й вони вірна запорука мого щастя. Ви побачите, що з часом за всі їхні лихі діла я буду в змозі заплатити благодіяннями, тому що зло їхнє мені обернулося на добро. Це неодмінна істина, що коли хто багатенько запізнав, коли кому щоразу давали відчути кріпкий гніт нещастя, той буде найщасливішим» (X, 123).

Підсумовуючи й узагальнюючи ці роздуми, Гоголь неначе привідкриває таємне: «Людина химерна щодо внутрішнього свого бажання. Вона угледить щось в далечі, і мрія про це ні на хвилину не полишає її. Вона бентежить спокій її й примушує вжити всі сили для досягнення сутнього» (X, 93).

Мрія не полишала Гоголя. Він тільки зміцнювався у своїй вірі, не зважаючи на випробування, які ставило перед ним життя. Столиця (грудень 1828 р.) непривітно зустріла Гоголя, як, певно, зустрічала тисячі юнаків із усієї Росії, спокушуваних пошуком місця під сонцем. Від самого початку Гоголь шукає себе на літературному терені, але провал поеми «Ганц Кюхельгартен» (1829) змусив замислитись. Він пробує сили в театрі, літературі, наукових студіях, викладанні й державній службі. Ці метання — свідчення того, що література не була для нього головним заняттям, що письменником він став ніби мимоволі. Просто тому, що на цьому терені до нього прийшло визнання. А талант — від Бога. Тож вірність талантові — вірність покликанню. Та й вибір літератури не в останню чергу мав характер служіння. Усвідомлення свого покликання прибирало опертя в містичному потенціалі слова. «Обходитись зі словом потрібно чесно. Воно є вищий дарунок Бога людині», — потім напише Гоголь у «Вибраних місцях» (VIII, 231).

Визнання таланту лише підсилювало віру в покликання. Дехто з сучасників саме надмірну хвалу вважали головною винуватицею позамежних претензій письменника на особливу роль. Гоголь любив порівнювати своє служіння з подвигом — не менше: «...я, який присвятив себе всього корисному, приготовую себе для благородних подвигів» (X, 188).

Українські повісті (зб. «Вечори на хуторі біля Диканьки», 1831—1832) стали своєрідною лабораторією, де випробовувалось і вигострювалось перо, де, використовуючи екзистенційний досвід народу і його культури, були зроблені перші дослідження людської природи. Гоголь починав з конкретних проблем людського буття, рухаючись до великих узагальнень і своєрідної універсіалізації віднайденого.

Одним з найбільших Гоголевих відкриттів, що викликало подивування сучасників, стала мова його творів. Знаний автор системного дослідження мови Гоголя І. Мандельштам спостеріг, що письменник іноді просто перекладав з української цілі фрагменти [7]. Генеративна парадигма Гоголевих творів, уформована на українських ментальних уявленнях, втілювалась у когнітивних моделях російської мови, що певною мірою була для нього іноземною (X, 150). Це породило своєрідний семантичний зрух усієї мовної системи. Російське слово прибрало іншу конотацію, вибухнувши оновленим змістом. Іншими словами, або в іншій системі лінгвістичних координат: українська «картина світу» була представлена в системі іншої мови, що й породило подібний ефект, — Гоголь став творцем оригінального ідіолекту російської мови. На цей ефект звертав увагу акад. Л.А. Булаховський, який відзначив привнесення Гоголем у російську мову нового відчуття природи, «афективних елементів», стилістичного багатоголосся, «відбірної емоційної лексики, словника пишно-красивого, розрахованого на те, щоб захоплювати, хвилювати високим устре-

[7] *Мандельштам И.* О характере гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка. — Гельсинфорс, 1902. — С. 215.

млінням, потугою величного або страшного, підкорюючою силою прекрасного» [8]. Дещо раніше про це писав А. Бєлий, який вважав Гоголя попередником Маяковського і Хлєбнікова, українцем, «який не оволодів граматикою "москалів" і подумки перекладав на російську з рідного наріччя, що довели біографи, ... який пише "послать по художнику" (замість "за")» [9]. Мова Гоголя, нарівні зі сміхом, передає чи не найвиразніші риси самобутності письменника, відзначеного печаттю свого народу.

На початку 1835 р. виходить збірка «Миргород», що включала чотири повісті. Серед них — «Тарас Бульба», твір, що відіграв визначну роль у розвитку української національної свідомості. Як епопея козацької доби, «Тарас Бульба» втілив високі взірці героїзму, звитяги, великої мужності й самопожертви в ім'я слави козацької та своїх товаришів — оборонців християнської віри. Гоголь видобуває з минулого України той високий моральний капітал, яким щедро обдаровує Російську імперію, навіть не підозрюючи, який потужний фермент у формуванні української національної свідомості народжує його перо. Імперія щезла як анахронізм, а дарунок, попри все, продовжує захоплювати нові покоління українців.

Збірка формує цілісний образ Мир-Города, а кожна повість постає одним із сегментів його, відтворюючи грань буття, сповнену особливого пафосу та емоційної забарвленості. Це дало підстави говорити про «Миргород» як про цикл.

1835 року були надруковані «Арабески», куди ввійшли праці «Погляд на утворення Малоросії» та «Про малоросійські пісні». В них Гоголь з великим пієтетом говорить про українську минувшину, закарбовану і в українській народній пісні. Саме в них генетичні витоки творчого духу Гоголя — «одного з найславніших українців і одного з найдужчих поетів всесвітніх» (М. Драгоманов).

Вершинним досягненням ранньої творчості Гоголя стала п'єса «Ревізор» (1836), в якій письменник уперше прибрав образ судді сучасного світу, сказавши про нього гіркі слова і застерігши — не більше й не менше — як Страшним судом. Ця тема, бодай латентно, присутня в п'єсі. У «Розв'язці "Ревізора"» (вперше надрукованій 1856 р.) вустами першого комічного актора Гоголь говорить: «Що не кажи, але страшний той ревізор, який жде нас біля дверей гробу. Ніби не знаєте, хто цей ревізор? Чого прикидатися? Ревізор цей — наша совість, що прокинулася і примусить нас враз і одразу подивитись широко відкритими очима на самих себе. Перед цим ревізором ніщо не укриється, тому що за Іменним Вищим велінням він посланий і сповіститься про нього тоді, коли вже і кроку не можна буде зробити назад. Враз відкриється перед тобою, в тобі ж таке страховище, що від жаху здибиться волосся. Краще зробити ревізовку всьому, що тільки є в нас, на початку життя, а не в кінці його» (IV, 130—131). Коментуючи ці слова, В. Воропаєв зазначає: «Тут йдеться про Страшний суд. І тепер стає зрозумілою завершальна сцена "Ревізора". Вона є символічною картиною саме Страшного суду. Поява жандарма, що сповіщає про прибуття з Петербурга "по іменному велінню" ревізора вже справжнього, переводить апокаліптичну дію на героїв п'єси. Згадаємо ремарку Гоголя: "Вимовлені слова вражають як громом усіх. Звук подиву одностайно злітає з дамських вуст; вся група, раптом змінивши положення, залишається закам'янілою"» [10]. У «Ревізорі»,

[8] *Булаховский Л.А.* Русский литературный язык первой половины XIX века. — Киев, 1957. — С. 131.

[9] *Белый А.* Мастерство Гоголя: Исследование. — М., 1996. — С. 19.

[10] *Воропаев В.* Гоголь над страницами духовных книг: Научно-популярные очерки. — М., 2002. — С. 165.

власне, зроблена перша спроба художньої реалізації апостольського задуму, коли письменницький талант стає засобом здійснення вищого задуму, коли Гоголь починає декларувати своє право на особливе місце, особливу роль: своєрідного посередника між людьми і Господом. Він перебирає на себе незвичні для письменника апостольські функції.

У «Ревізорі» вперше оприявнився дивний у своїй потужній природі сміх Гоголя. Інституції імперії, що побутують у «зоні серйозного» (М. Бахтін), стали предметом сміху. Гоголь спокусив Росію сміхом. В. Розанов, який геніально відчував матерію російського буття і який все своє свідоме життя воював з Гоголем, пов'язуючи з ним крах імперії, визнав правоту письменника вже після революції. Він, зокрема, писав: «Саме з Гоголя починається у нашому суспільстві *втрата почуття дійсності*, так само як від нього йде і *початок відрази до неї*» [11]. Гоголя самого дещо налякало таке, переважно комічне, сприйняття його творів: не тільки через те, що лунали заклики відправити автора до Сибіру, а радше тому, що більшість публіки із задоволенням сміялася, бажала цього і чекала на те від нього. Це жодним чином не відповідало головній меті його покликання. Тож ще ясніше проступив образ мертвих душ, які потребували воскресіння, вони чекали на свого апостола.

Втілення Гоголевої ідеї апостольства має свій, виразно маркований і досить складний сюжет. Означимо головні віхи, перипетії і фінал його, починаючи з від'їзду письменника за кордон. Варто вказати при цьому, що на той час Гоголь уже мав і начерк великого плану спасіння живих душ: ще в Росії почалась робота над «Мертвими душами», що стануть символічним діагнозом сучасного світу. Він бачив за цим причетність вищих сил: «І нині я відчуваю, що не земна воля спрямовує шлях мій» (XI, 46). Він порівнює себе з монахом, який хоч і живе серед світу, але «не належить йому», «його чиста непорочна душа уміє говорити лише з Богом» (XI, 78), «вищі сили» (XI, 92) дарували впевненість у початій справі. «І нинішнє віддалення від вітчизни, воно послане згори, тим же великим провидінням, яким послане з небес все на виховання моє. Це великий перелом, велика епоха мого життя» (XI, 49). Вже тоді окреслився масштаб творчого задуму великого твору — «предовгого роману» (X, 375), в якому має постати «вся православна Русь» (XI, 74).

Від'їжджаючи до Європи (червень 1836 р.), Гоголь кинув репліку: «Пророку немає слави у вітчизні» (XI, 41). Прийнято думати й писати, що Гоголь перебував у Римі швидше «тілом», а всі його помисли і думки були про Росію. Він і сам багато писав про це, змальовуючи головне коло спілкування — середовище російських художників і пілігримів. Отже, є підстави вважати, що Захід дійсно був швидше декором, а закордонні зустрічі письменника з людьми церкви, поетами, літераторами і художниками носили майже випадковий характер і мало що значили в його творчому розвитку. Прагнення ж зробити з Гоголя зразкового національного мислителя й ортодоксального православного, виявлене в роботах останніх двох десятиліть, принесло як позитивний, так і негативний результат. Останній помітний у намаганні затиснути Гоголя в рамки суто російського контексту, що, вочевидь, не сприяє вивченню зв'язків письменника з європейською думкою і зменшує насамперед масштаби його творчої особистості. Саме такий стан речей стимулює «західний вектор» вивчення творчої спадщини Гоголя, який, як видається, здатен принести цікаві результати.

Гоголь володів могутнім інтелектом і, крім того, до всього доходив власним розумом, тому й потребував інформації про сучасний світ. Тож його дивовижна до-

[11] *Розанов В.В.* Несовместимые контрасты жития. — М., 1990. — С. 233.

питливість, виявлена у ранні роки й не загасла до кінця життя, вражала сучасників. І у вируючому ідеями й рухами Парижі, й у сконцентрованому на вічності Римі він шукав відповіді на свої «прокляті» питання. І знаходив власне їх вирішення.

Після мандрів різними країнами Європи Гоголь вибирає місцем притулку саме Рим, куди приїздить напередодні Великодня (березень 1837 р.). Рим був не тільки місцем географічного перебування, хай і дуже приємним, а й об'єктом глибокого переживання, локусом Гоголевої сокровенної таємниці, нерозгаданої й донині. Рим був ще і знаковим творчим топосом гоголівського світу. В якій би площині ми не подивилися на Гоголя крізь призму Рима, неминуче відчувається важливість того простору думки, що при цьому відкривається.

Загалом Гоголь прожив у Римі близько чотирьох років. Він часто залишав місто на тривалий час, але кожне повернення супроводжувалося творчим сплеском, збуренням нових надій на здійснення грандіозної ідеї власного апостольства — дороговказної зірки Гоголя. Спілкування з містом тривало з весни 1837 р. до осені 1847 р., тобто понад десять років. Мабуть, саме про це десятиліття писав Гоголь у листі до царя Миколи I: «...десять літ тяжкої недуги відірвали мене від тих трудів, до яких я прагнув; десять літ тяжких внутрішніх страждань душевних позбавили мене можливості працювати на корисних теренах перед Вами. Але не пропали ці роки: великою милістю Бога влаштовано було так, щоб відбувалося в цей час моє внутрішнє виховання, без якого не принесла б користі вітчизні моя найревніша служба; великою милістю Бога вкладені в мене деякі непересічні здібності, які не виховуються і якими після повернення мого зі Святої Землі я стану у пригоді Вам так само вірно і чесно, як уміли служити істинні духом і серцем росіяни» (XII, 423—424).

У цьому фрагменті виразно прочитуються асоціативні зв'язки з біографією італійського літератора Сільвіо Пелліко (1789—1854). Його десять років ув'язнення завершились релігійним преображенням, про що він розповів у книзі «Мої темниці» (1832), яку обговорювали по всій Європі. Цю книгу знав і Микола I, про неї писали В. Бєлінський і Олександр Пушкін, її перекладав С. Шевирьов. Перегуки з нею знаходимо у Гоголевих «Вибраних місцях» [12].

Гоголь уподібнює до цих випробувань своє життя за кордоном. Там він написав «Мертві душі», створив нові редакції «Портрета», «Тараса Бульби», «Шинелі», «Риму», «На віллі» і, нарешті, «Вибрані місця з листування з друзями». Але найважливіше те, що саме в римський період визрів апостольський проект — головне творіння життя Гоголя, в якому літературна творчість — це, хоч і стрижневий, але тільки один із складників масштабнішого задуму. У Римі Гоголь зробив спробу його здійснення. Тут містична ідея особливого покликання й призначення письменника знайшла реальне втілення, опертя в християнській історії, месіанській традиції Рима, який був одним з найважливіших центрів і свідків апостольських діянь, містом, з якого поширювалося християнство.

Виняткове місце Рима в історії християнства пояснюється низкою чинників. Перш за все, Рим був центром імперії й до нього тягнулися перші християни, розуміючи, що месіанський дух, поширюваний зі столиці, запанує швидше. Саме тут здійснювали служіння найавторитетніші апостоли Петро і Павло. Вже до середини II ст. Рим став осереддям християнського світу. Один з пристрасних захисників ідей апостольської спадкоємності й примату Риму Іріней Ліонський писав: «Бо з

---

[12] *Михед П.* «Из лона скорби к утешению...»: (Сильвио Пеллико в творческой судьбе Н.В. Гоголя) // Гоголезнавчі студії. — Вип. 1. — Ніжин, 1996. — С. 53—61.

необхідності єднання з цією (Римською) церквою, через її перевагу і важливість має рахуватись всяка церква... бо в ній апостольське слово зберігалося віруючими повсюди» [13]. Ще потужнішим став уплив Престолу Петра після встановлення папства, про що писав Гоголь у лекціях з історії середніх віків (VIII, 102—103).

Вибір Гоголем Рима як місця проживання набуває надзвичайно важливого сенсу у контексті апостольства. Абрам Терц справедливо відзначив: «Тут людина бачилась в пошукуваній якості місця, на яке вона поставлена недарма, але заради передвічного плану Творця і Облаштовувача життя» [14].

Крім того, з перебуванням у Римі збігся період зрілих роздумів і остаточного формування таланту Гоголя. Залишилися позаду жадання слави, визнання читачів і володарів світу. Рим визначив високий рівень творчої думки письменника, одночасно обумовивши й жорстку вимогливість до самого себе, до свого покликання. Етичний і творчий максималізм Гоголя багато в чому продиктований Римом. Місто «Апостольського Престолу» (IX, 220), місто, де відбувалася велика битва за утвердження християнства, місто, що стало центром християнського світу, вимагало цього від письменника.

Столиця апостолів, символізуючи початки тріумфу християнської віри, стала і сакральним центром гоголівського світу, звідки почалися його діяння. Рим стимулював месіанські настрої Гоголя. Рим повинен був стати і початком прийдешніх діянь апостола Миколи, в миру Гоголя.

При цьому дослідники і критики зазвичай акцентували увагу не стільки на релігійній природі мотивації Гоголем вибору Рима, скільки на естетичній. Навіть К. Мочульський, предметом рефлексій якого був духовно-релігійний розвиток письменника, твердить, що «римська епоха» — «історія неспішливої залюбленості Гоголя у Рим і занурень душі в чистий естетизм». Щоправда, К. Мочульський не випускав з поля зору і головний предмет свого дослідження: «Гоголь покидав батьківщину, відчуваючи себе невизнаним пророком; у нього розвивалася манія переслідування; йому здавалося, що вороги хочуть його погубити, знеславивши бунтівником, який “підриває державну машину”. Ця думка особливо його обурювала, тому що на свою літературну роботу він дивився як на державну службу». Схильний думати, що учений помітно перебільшує останній мотив, який стосується страхів Гоголя. Що ж до відчуття пророчого покликання як мотиву від'їзду Гоголя, то тут науковець має рацію, втім і захоплення митця католицизмом він також пояснював крізь призму естетичного: «Католицькі церкви й богослужіння полонили його (Гоголя. — *П.М.*) перш за все естетично» [15].

«Земля любові й море чарувань» — такою бачиться Гоголеві Італія, країна, якій він присвятив стільки захоплених сторінок.

У листі до О.С. Данилевського (від 18 червня 1838 р.) Гоголь писав: «А Рим, наш чудесний, в якому, я думаю, і ти живеш подумки в кращі хвилини твоїх думок, цей Рим захопив і зачарував мене. Не можу, та й годі, вирватися з нього» (X, 159). Того ж 1838 р. Гоголь зізнавався М.П. Балабіній: «Мені здається, тепер... принаймні, якби мені запропонували — природно не якийсь імператор чи король, а хтось сильніший за них, — що я вважав би за краще бачити перед собою — древній Рим у грізній і сяючій величі або Рим нинішній в його теперішніх руїнах, я б віддав пере-

---

[13] Цит. за.: *Санников С.В.* Двадцать веков христианства. Первое тысячелетие. — Одесса, 2002. — С. 142.

[14] *Абрам Терц.* В тени Гоголя. — М., 2003. — С. 297.

[15] *Мочульский К.* Гоголь. Соловьев. Достоевский. — М., 1995. — С. 21, 23.

вагу Риму нинішньому. Ні, він ніколи не був такий прекрасний. Він прекрасний уже тим, що йому 2588-й рік, що на одній половині його дихає вік язичницький, на другій християнський, і той, і інший — велетенські дві думки в світі. Але ви знаєте, чому він прекрасний. Де ви зустрінете цю божественну, цю райську пустелю посеред міста? Яка весна! Боже, яка весна!» (XI, 144).

Безумовно, на такому сприйнятті позначився і чинник традиції. У художній свідомості європейців Рим, як і взагалі Італія, був музеєм, своєрідним сховищем художніх шедеврів минулого, без осмислення яких неможливо було уявити освіту сучасного художника. Всі дороги тоді вели до Рима, як на початку XX ст. вони поведуть до Парижа, який з того часу назавжди залишився «святом» мистецької душі. Таким «святом» XIX ст. був художній Рим. У «Невському проспекті» оповідач говорить, що російські художники «живлять в собі істинний талант, і якби тільки повіяло на них свіже повітря Італії, він би певно розвинувся». А в «Портреті» саме полотно художника, що приїхав з Італії, призводить до перевороту в долі Черткова.

У Гоголя ж від самого початку, іноді прямо, а частіше завуальовано, звучить тема Божественного провидіння, що привело його до Рима: «Тепер уявіть: над цією людиною, не знаю чому, зглянулося велике милосердя Бога і кинуло її (за що, право, не знаю, нічого гідного не зробила вона), — кинуло її в країну, в рай, де не мучать її нестерпні душевні докори, де душу її обійняв спокій чистий, як те небо, яке її тепер оточує і про яке їй снилися сни на півночі під час поетичних марень, де в заміну того бурхливого, що силкується щохвилини вирватися з грудей фонтану поезії, який вона носила у собі на півночі і який висох, вона побачила поезію не в собі, а навколо себе, в небесах, сонці, прозорому повітрі і в усьому, тиху, що несе забуття мукам» (XI, 245).

В іншому листі до В.А. Жуковського він уточнює: «Чи мені не дякувати Того, Хто послав мене на землю! Якими високими, якими урочистими відчуттями, невидимими, непомітними світу, наповнене життя моє! Клянусь, я щось зроблю, чого не робить звичайна людина. Левову силу відчуваю в душі своїй» (XI, 48).

Скільки гімнів проспівав Гоголь Вічному місту: «О Рим, Рим! Окрім Рима, немає Рима на світі, хотів би я сказати, — щастя й радості, так. Рим більше, ніж щастя й радість». І продовжує в іншому місці: «Коли я побачив, нарешті, удруге Рим, о як він мені здався кращим за колишній! Мені здавалося, ніби я побачив батьківщину свою, в якій декілька років не бував я, в якій жили тільки мої думки. Але ні, це все не те: не свою батьківщину, а батьківщину душі своєї я побачив, де душа моя жила ще раніше за мене, перше, ніж я народився на світ». Кожна нова зустріч з Римом додає упевненості й сили. Він не перестає по-дитячому дивуватися: «Так, що мене найбільше вразило, так це Петро (собор Св. Петра. — *П.М.*). Він страшно виріс, купол зробився незвичайно величезним». Звідси, з Рима, Гоголь бачив контури майбутнього християнського світу. І вибір місця не був випадковим: «Але якщо є де на світі місце, де страждання, горе, втрати і власне безсилля може забутися, то це хіба в одному тільки Римі. Тут тільки тривоги невладні і не торкаються душі. Що було б зі мною в іншому місці!» (XI, 217).

«Якби ви знали, з якою радістю я кинув Швейцарію і полетів у мою душеньку, в мою красуню Італію! Вона моя! Ніхто в світі її не відніме у мене. *Я народився тут* (курсив наш. — *П.М.*). Росія, Петербург, сніги, підлотники, департамент, кафедра, театр — все це мені наснилося. Я прокинувся знову на батьківщині. Неначе з метою всемогутня рука провидіння кинула мене під сяюче небо Італії, щоб я забув про горе, про людей, про все, і весь упився її розкішною красою. Вона замінила мені все».

Можна сказати, що Гоголь, як і молодий князь — герой його повісті «Рим», «був уражений величчю і блиском минулої епохи».

Гоголева уява отримала в Римі цілющий ґрунт, що поживив його особливу прихильність до історичних пам'яток; він міг за окремими збереженими деталями відновити у цілісності архітектурну споруду й уявити життя, що колись вирувало навколо. В «Начерках і замітках з історії середніх віків» Гоголь згадує Рим і пов'язує його месіанську роль зі «святістю» й «взірцевим життям» його священиків (VIII, 124).

Події римської старовини у російській свідомості 20—30-х років XIX ст. бачились своєрідним символом або метафорою, що відображала і російську дійсність. Реальний Рим стояв перед очима і духовним зором. Він ще здатен був пробуджувати вселюдські думки, вселюдську віру. Він ще не здавався «бутафорським непотрібом в античному роді» (В. Стасов), яким стане за позитивістської доби.

Гоголь не тільки любив Рим, а й прекрасно знав і при нагоді охоче демонстрував свою обізнаність. Так було, коли до Рима приїжджали С. Шевирьов, сам чудовий знавець Вічного міста, М. Погодін, В. Жуковський, П. Анненков, О. Смирнова-Россет. Остання згадувала: «Ніхто не знав Рим краще, подібного чичероне не було і бути не може. Не було італійського історика або хронікера, якого б він не прочитав, не було латинського письменника, якого б він не знав; все, що стосувалося історичного розвитку, мистецтва, навіть благодійності італійської, все було йому відомо, якось особливо оживав для нього весь побут цієї країни, яка тривожила його молоду уяву і яку він так ніжно любив, в якій його душі ясніше бачилася Росія, в якій описував сумних героїв першого тому, і вітчизна осявалася для нього веселково й утішливо. Він сам мені говорив, що в Римі, в одному Римі він [міг] дивитися в очі всьому сумному і безрадісному і не відчувати туги та томління» [16]. П.В. Анненков, своєю чергою, помітив: «Він був залюблений у свій погляд на Рим, та тут же діяв частково і малоруський елемент, завжди охоче звернений до того, що носить печать стародавнього або його нагадує... Під погляд свій на Рим Гоголь починав підводити в цю епоху і свої думки взагалі про предмети етичної властивості, свій образ думок і, нарешті, життя своє. Взагалі він показував Рим з такою насолодою, неначе сам відкрив його» [17].

Реконструюючи сюжет гоголівського апостольства, важливо виділити ті події римського періоду, які підштовхують і визначають розвиток апостольських устремлінь митця. Це, безперечно, смерть Пушкіна, про яку Гоголь дізнався ще в лютому 1837 р. в Парижі. Ця подія поставила його перед спокусою — стати на чолі російської літератури. Н. Котляревський, проникливий критик Гоголя, відзначив: «Гоголь починає думати, що до нього переходила тепер та роль пророка-співця, яка обірвалась так сумно... Художник почав перероджуватись у пророка, але помисливого пророка, що чекає з хвилини на хвилину закликів покинути землю» [18]. Звичайно, уявлення Пушкіна й Гоголя про іпостась поета-пророка разюче відрізнялися. І насамперед тим, що Пушкін був далекий від думки про можливість з'єднати пророче слово і сучасну релігійну віру, що намагався зробити Гоголь, який глибоко розумів і те, ким був Пушкін для Росії. Усвідомлення цього було однією з найважливіших, а можливо, й головною опорою Гоголя-художника, який, попри всі спокуси, залишився вірний письменницькому покликанню, хоч і намагався, як говорив П. Плетньов,

---

[16] *Смирнова А.* Воспоминания. Письма. — М., 1990. — С. 404—405.

[17] *Анненков П.В.* Литературные воспоминания. — М., 1989. — С. 41.

[18] *Котляревский Н.* Н.В.Гоголь. 1829—1842: Очерк из истории русской повести и драмы. — 4-е изд., испр. — Пг., 1915.

повернути напрям розвитку російської літератури (для П. Плетньова «Вибрані місця» були «початком власне російської літератури» [19]). Але у вірності Гоголя художньому слову приклад Пушкіна, можливо, був найбільш вагомим, найбільш значущим. Історія з другим томом «Мертвих душ», над яким Гоголь не припиняв роботу до самої смерті, яскраве тому свідчення. Неприйняття більшістю читаючої публіки Росії «Вибраних місць» змусило Гоголя ще раз повернутися до початкового вибору і зізнатися собі: я — перш за все художник.

У реальному житті стосунки письменників були іншими. Звичайно, ім'я Пушкіна знадобилося Гоголеві, щоб підкреслити свою приналежність до сонму обраних. Все, що робить Гоголь, освячено його, Пушкіна, особистістю. А це додавало й самому Гоголю особливого статусу. Він, як відомо, іноді вдавався до релігійної термінології в розмовах про літературу. Про Плетньова Гоголь, за спогадами Г.П. Данилевського, говорив, що «він висвячений Пушкіним». Відхід Пушкіна став своєрідним знаком, який підштовхнув Гоголя зайняти престол першого письменника Росії, а це вже був крок на шляху гоголівського апостольства.

Другий важливий момент — так званий польський епізод, про який до цих пір сперечаються гоголезнавці. Одні, як В. Солоухін, схильні бачити в ньому католицький «ухил» Гоголя, інші, вслід за В. Вересаєвим, готові думати, що «потайний і дуже практичний в життєвих справах, Гоголь просто водив за ніс польських ченців, які полювали за ним. Єдина мета була — догодити багатій і знатній княгині Волконській, фанатичній католичці» [20]. Здається, ближче до істини американська дослідниця М. Богоявленська, яка резонно відмітила: «Художник міг тимчасово пересилювати мислителя, але процес релігійного шукання ніколи не припинявся в Гоголі. Тому ідейне багатство навколишнього світу не могло не зачепити й не зацікавити його. Лишень допитливість його розуму і природна спостережливість, а також прагнення до самоосвіти вже виключають можливість його повної байдужості до католицтва» [21].

Друга редакція «Тараса Бульби» (1842) свідчить, що інтерес до католицизму з роками не зникає. Часто цитований Гоголів лист з Рима до матері, де говориться, що «як релігія наша, так і католицька, здійснене одне і те саме», пояснюється тією визначальною метою, яка для Гоголя була головним завданням євангельського учення. З його дієвою силою він уперше зазнайомився при зустрічі восени 1836 р. в Парижі з представниками польської еміграції. Велика польська еміграція (під такою назвою вона увійшла до історії) утворилася в Західній Європі, головним чином у Франції, після невдалого листопадового повстання 1830 р., що залишилось яскравою сторінкою польської історії, польського національного духу. Виявлені повстанцями жертовність, самовіддана любов і вірність зганьбленій батьківщині стали тим етичним і людським капіталом, який був і залишається джерелом високих устремлінь поляків. Разом з тим життя на еміграції було далеко не безхмарним, попри єднаючу спільність бороненого ідеалу — вільної й незалежної Польщі. І не могло бути інакше. Близько 6—7 тисяч польського воїнства опинилися після поразки в Парижі. Найчастіше це були молоді люди з шляхетських родин, які зазнали, крім фізичних ран, морального приниження поразкою й усвідомленням несили змінити

---

[19] Переписка Н.В. Гоголя: В 2 т. — М., 1988. — Т. 1. — С. 271.

[20] *Вересаев В.* Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников. — Харьков, 1989. — С. 240.

21 *Богоявленская М.* Религиозный лик Гоголя в новом освещении: (к развитию и восприятию религиозной мысли Гоголя). — Нью-Йорк, 1960. — С. 37.

існуючий стан речей. А далекий від благочестя Париж не надто сприяв їхнім устремлінням. Швидше навпаки — спокушав і підштовхував до пошуку втіхи й забуття.

Еліта еміграції розуміла потребу у внутрішній організації, що змогла б хоч якось вплинути на земляцтво. Серед лідерів еміграції досить швидко на перші ролі висунувся Адам Міцкевич, який уже в середині 1830-х років був поетичною величиною європейського масштабу.

Саме Міцкевич був ініціатором та натхненником різних товариств і організацій, періодичних видань і дороговказних книг для нації («Книги народу польського»), що так чи інакше впливали на життя еміграції. Об'єднати еміграцію, наповнити вищим смислом її життя й роботу, допомогти вибитим із звичної життєвої колії людям знайти себе, освятити їхню діяльність високою релігійною ідеєю — такою загалом була мета Міцкевича. Саме в цей період напруженої боротьби за збереження духовної та етичної цілісності еміграції і з'являється в Парижі Гоголь, у цей час він зустрічається з представниками її еліти (осінь—зима 1836—1837 рр.).

Шлях самого Міцкевича до ідеї відродження релігійності нації був далеко не простим. Більшість дослідників сходиться на думці, що до Парижа він приїхав глибоко віруючою людиною, а остаточне звернення до віри сталося під час його перебування в Римі напередодні повстання. Відомий дослідник «Товариства Воскресіння Господнього» П. Смоликовський писав: «Справу відродження релігійності серед емігрантів підняв Міцкевич. Був він віруючим католиком... Не належав до жодної з партій, сварки і суперечності в емігрантському середовищі брав близько до серця» [22].

Міцкевич, переконаний католик, бачив у Костьолі порятунок для нації. Християнське вчення, оновлене й обернуте лицем до сучасності, було для Міцкевича основою майбутнього Європи і його приниженої вітчизни. Про «нове християнство» говорили по всіх кутках Європи.

У «новому християнстві» знайшла вираз друга хвиля розвитку європейської гуманітарної думки, що йшла слідом за Великою французькою революцією. Вона була вже багато в чому інерційною, в ній уже був сегмент розчарування, й торкалася вона переважно моральної сфери, проте була сповнена того ж пафосу перевлаштування і реформації світу в його складнішій і наче невидимій роботі з одухотворення людської душі.

Це була реакція на богоборчу епоху Просвітництва. І коли стало зрозумілим, що революція не змогла втілити високі ідеї просвітників, інтелектуали почали шукати вирішення ідеї оновлення світу на шляхах традиційного розвитку. Зі сховищ знову витягли Святе Письмо, і з'явилася надія на вирішення найскладніших питань сучасного життя церквою. Соціальні ідеї польських воскресенців багато в чому продовжували і розвивали ідеї «нового християнства».

Є вагомі підстави вважати, що саме своєрідно інтерпретовані ідеї соціального християнства привернули увагу Гоголя. Це був головний аргумент у пошуку Гоголем контактів з Міцкевичем і польськими емігрантами (виняток — Богдан Залеський, з яким письменника зближувало ще й етнічне походження). Міцкевич був у дружніх стосунках з одним з головних ідеологів «нового християнства» — Ф.-Р. Ламенне, який, попри невдоволення Ватикану, до останку зберіг вірність своїм ідеям.

Багато сказано й багато написано про пророчі інтенції в творчості Гоголя і в його поведінковому коді. Але польський месіанізм як одне з джерел пророчого па-

---

[22] *Smolikowski P.* Historya Zgromadzenia Zmertwyhwstania Pańskego: T. 1—3. — Kraków, 1892—1895. — T. 3. — S. 334.

фосу творчості письменника дотепер не фігурував у гоголезнавстві. Разом з тим і знамениті імпровізації Міцкевича часу його перебування в Росії, і пророчий пафос знаних Гоголем «Книг польського народу», виконаних як біблійна стилізація, все це, поза сумнівом, є матеріалом для роздумів про вплив польського літературного месіанізму на апостольський проект Гоголя. Його не могла не привернути масштабність задуму Міцкевичевих «Книг польського народу і польського пілігримства» (1832), метою яких був порятунок свого народу. Одна людина ставить перед собою завдання порятунку цілого народу і заявляє привселюдно про це своє право, а свої думки робить предметом суджень загалу. Біблійний стиль цього твору, його християнський пафос озиватиметься в пізній творчості Гоголя. Зближує їх передусім віра в оновлене християнство, здатне перетворити сучасний світ.

Ця ідея в її католицькому варіанті стала ідеологією польської еміграції, і Міцкевич був серед її творців. Польський месіанізм — одне з наймогутніших творінь Міцкевича і його попередників (мабуть, не менш значне навіть порівняно з його поезією, хоча відокремити їх одне від одного справа безнадійна). Прославити роль Костьолу, зробити його основою політичних справ і своєрідної історіософії — такою бачилася платформа «Домека Яньського», що став ядром формування ордену ресурекціоністів, члени якого Петро Семененко та Ієронім Кайсевич весною—влітку 1838 р. вели в Римі діалоги з Гоголем.

Збережені документи свідчать, що Гоголь високо цінував духовні устремління польських співрозмовників. П. Семененко в листі до Б. Яньського (25 травня 1838 р.) писав, що Гоголь часто повторював фразу: «У вас, у вас що за життя! Після втрати стількох сил! Удар, що мав вас знищити, підніс вас і оживив. Що за люди, що за література, що за надії! Це річ ніде не чувана». Гоголя жваво цікавив процес відродження релігійного життя і його вплив на суспільство. І польські емігранти, сповнені усвідомлення власної високої місії, дали приклад діючого потенціалу християнської віри, актуалізували пошук сучасного релігійного діяння.

Але в центрі уваги перебували проблеми християнської етики й шляхи її впровадження в життя. Любов до Христа — ось той ідеал, що бачився і Гоголю, і П. Семененку, й І. Кайсевичу, і їхнім патронам — Б. Яньському та А. Міцкевичу. Діяльність ресурекціоністів стала для Гоголя живим досвідом утілення в життя високої ідеї, чим і привертала його насамперед. Очевидно, що члени ордену, своєю чергою, були зацікавлені в Гоголі, але той мав на думці інше. Він готувався сам постати перед християнським світом пророком і проповідником нового християнства, через що й виявив неабияку зацікавленість ідеями й практикою діячів ордену.

У релігійних візіях і досвіді «воскресенців» є багато моментів, що перегукуються з ідеями Гоголя: обов'язкове покаяння, відвідування Святих Місць і введення нового Христа. Згадаймо слова Гоголя у «Вибраних місцях»: «Вигнали на вулицю Христа, в лазарети і лікарні, замість того, щоб закликати його до себе в дім, під рідний дах свій, і думають, що вони християни» (VIII, 412). Гоголь бачив себе апостолом нової діяльної віри, що мала привести до Преображення сучасну людину, яка через різні обставини змаліла, лише коптить небеса Господні, живе з мертвою душею.

Але основою всього повинна стати віра: «Релігія й тільки релігія може встановити порядок суспільний і дати свободу, забезпечити всяке право власності й актуальні інтереси, зняти соціальні злидні, досі не вирішені — і в сьогоденні, і в майбутньому, дати суспільству стабільність устремлінь і розвитку всіх сил» [23]. «Немає політики й народу без єдності, немає єдності без релігії» — таке гасло Богдана Яньського.

---

[23] *Jański B.* Pod sztandarem zmertwychwstalego zbawiciela. — Rzym, [1978]. — S. 10.

Гоголь жваво всотував все, що чув і бачив навколо себе, трансформуючи під своїм кутом зору. Православну редакцію «польських» думок він запропонує у «Вибраних місцях із листування з друзями» (1846—1847). В. Зеньковський справедливо стверджував: «Правда Христова багато разів проповідувалась, але те, що ми знаходимо у Гоголя, є спробою поставити питання про реальне і всезагальне здійснення правди Христової» (*Зеньковский В.* Гоголь. — М., 1997. — С. 170).

Заключна фаза практичного втілення апостольського проекту припадає на 1840-ві роки і пов'язана з реалізацією замислу «Мертвих душ». Цей твір Гоголя, як відомо, задумувався за аналогією до «Божественної комедії» Данте. Перша, умовно кажучи, критична частина, з'явилась 1842 р. Дві інші повинні були явити відродження мертвих душ, преображення героїв поеми (авторське визначення жанру як поеми теж пов'язане з твором Данте). Доброзичливо налаштований до Гоголя П. Вяземський, вже після знайомства з «Мертвими душами», побачив його у новому вимірі: «Запити його і небозвід стали ширшими. Можна сказати, що він уже в "Мертвих душах" переступив розсудливі і законні межі». Зауважимо, що, ще тільки починаючи роботу над поемою, Гоголь переймався питанням: «Що говорить у мені нечуваними словами? ...Що ж я? Чи людина я?» (VI, 643).

Гоголь після «Мертвих душ» шукав «позитивного ґрунту» (О. Хомяков) для своїх героїв. Саме у цей час стає особливо помітною верховність ідеї, а не художності. «Література» поступово перестає «бути для нього головною справою, на перше місце виступають у Гоголі його особисті запити як людини».

Від самого початку Гоголь розумів, що комплекс ідей, який повинен стати засадничим у перетвореному світі його твору, буде пов'язаний із християнським вченням. У «Авторській сповіді» він зазначає: «Мені здавалось завжди, перш ніж уводити щось нове, слід не як-небудь, але докорінно вивчити старе, інакше використання найдобродійнішого у науці відкриття не буде успішним. З цією метою я й заговорив переважно про старе» (VIII, 436). Гоголь напружено роздумує над новими-старими ідеями, шукаючи своєї платформи. Він багато читає із релігійної святоотецької літератури (від праць українських діячів церкви, наприклад Дмитра Ростовського (Туптала), до Фоми Кемпійського). Тож має здоровий глузд іронічне й певною мірою несправедливе зауваження Абрама Терца: «Гоголь багато не читав, але, щоб не блукати намарне, першим із російських мислителів XIX століття перечитав Євангеліє. У цьому його велика історична заслуга» [24]. У свідомості Гоголя поступово формується соціально-християнська доктрина, що й була викладена у «Вибраних місцях із листування з друзями». Цей твір — своєрідна стилізація в епістолярному жанрі, а крім того, збірка оригінальних статей та есеїв.

Книга мала виконати кілька завдань. По-перше, Гоголь репрезентував комплекс тих ідей, які, на його думку, могли відродити Росію. По-друге, він хотів перевірити їх на читачах і тому в кількох листах говорить про книгу як про своєрідний випробувальний камінь. Він просить своїх адресатів повідомити про те, як сприймають читачі його творіння.

Гоголь формулює комплекс ідей, що мають стати засадничими в утопічному плані воскресіння Росії і скласти зміст наступних томів «Мертвих душ». Але книга поступово прибирала самостійного звучання і самостійного значення. Досвід письменника, абсолютний естетичний смак Гоголя вимагали надати їй художньої завершеності. Можна сказати, що сам матеріал Гоголевої книги продиктував її художню природу. Християнський зміст актуалізував учительну проповідь, яка утримує

[24] *Абрам Терц*. Зазн. праця. — С. 169.

домінанту пафосу «Вибраних місць». При цьому Гоголь ясно усвідомлював, що проповідь оголюється, «пряме» слово приречене, ось чому він другою темою книги робить історію власного життя.

Сповідь, в очах Гоголя, має силу своєрідної охоронної грамоти. Вона застрахована від скепсису й недовіри. Тому тема власного життя і набуває форми сповіді. Саме у цьому вимірі тексту знаходить вияв «лірична схвильованість»: Гоголь надавав сповіді величезної ваги. Один із проникливих знавців творчості Гоголя В. Гіппіус зауважив, говорячи про «Вибрані місця»: «Тепер центр уваги перемістився для нього з об'єктивної діяльності на особистість письменника, причому сенс творчості виявляється у впливі на читача не самого матеріалу як такого, а письменницької особистості крізь матеріал». Визначаючи ж природу жанру «Вибраних місць», В. Гіппіус писав, що «книга ця — задум у подвійному плані — сповіді й проповіді». Сам Гоголь ще 1844 р., інтенсивно обдумуючи майбутній твір, стверджував у листі до М. Язикова: «Якщо тобі скільки-небудь вдасться вилити на папір стан душі твоєї, як вона з лона скорботи перейшла до втішання, то це буде дорогоцінний дарунок світу і людству. Стан душі страдницької є вже святиня, і все, що не виходить звідти, дорогоцінне, і поезія, що вийшла з такого лона, вища за всі поезії» (XII, 263). А у «Вибраних місцях» зазначає: «Надходить час, коли жадання сповіді душевної стає сильнішим». Відповідаючи тим, хто його звинувачував у хибній спрямованості книги, Гоголь писав до К. Аксакова: «Як може він, недосвідчений серцезнавець, назвати брехнею геть усе, від початку і до кінця, яку б то не було душевну сповідь» (XVI, 69).

Гоголь розумів, що сповідь є невід'ємним елементом християнського обряду і зберігає свою сакральність у будь-якому контексті. У листах Гоголь настійливо підкреслює сакральний характер «Вибраних місць», поява яких «здійснилась... не без волі Божої» (XIII, 186), а навесні 1844 р. наставницьки зазначає у листі до О. Іванова: «Ви не відчули близького до нас задіяння Бога і всю висоту спорідненого союзу, в який Він увійшов з нами» (XII, 274). Сакралізація повістування у книзі стає одним зі складників апостольського проекту.

Гоголь досягає цієї мети створенням ситуації передсмертного слова. Перше речення книги звучить так: «Я був важко хворий; смерть уже була близькою». А далі письменник пов'язує свій порятунок із Провидінням: «Небесна милість Божа відвела від мене руки смерті» (VIII, 215). Гоголь розташовує на початку книги «Заповіт» і дає розпорядження стосовно погребіння: «...Я сповіщаю це тут, на самому початку мого заповіту, в надії, що, можливо, посмертний голос мій нагадає взагалі про оглядність» (VIII, 219). Він висловлює впевненість, що після смерті його слово прозвучить повноцінно: «Пригадає усяк з них після моєї смерті, усвідомивши всі слова, мною йому сказані, і перечитавши всі листи, до нього написані за рік перед цим» (VIII, 220).

Сповідь Гоголя постулює право на повчання: «Та пригадають також мої співвітчизники, що і не будучи письменником, всякий брат наш, який відходить від світу, має право залишити нам що-небудь у вигляді братського повчання...» В іншому місці Гоголь говорить, «що людина, яка лежить на смертному одрі, може інше бачити краще за тих, які кружляють серед світу» (VIII, 221).

У такий спосіб Гоголь ставить власне життя на кін «віри-зневіри» у своє слово. Такою є ціна переконливості. Він подає російській літературі наступних поколінь приклад тієї високої моральної відповідальності, яка, певно, була не менш важливою, ніж його творчість. Це спостерегли вже сучасники. І. Аксаков стверджував, що «біографія внутрішнього життя» Гоголя гідна особливої уваги. Право проповіді потребувало легендаризації власної людської долі для надання авторитетності слову. «Авторська сповідь», задумана як коментар до «Вибраних місць», перетворилася

під пером письменника на ще одну сповідь, покликану посилити ідею обраності Гоголевої долі.

Вагомим складником апостольського проекту стала поява Гоголя на картині О. Іванова «Явлення Месії» в образі «найближчого до Христа». Відомо, що цей персонаж і його рольова функція були продумані й підказані Іванову самим Гоголем, який позував для нього. Хоч в останньому варіанті картини профіль Гоголя заледве вгадуваний, втім впізнаваний.

До «Вибраних місць» Гоголь включив розділ «Історичний живописець Іванов», подавши в ньому, як сказали б сьогодні, рекламу цієї картини. Він називає її «явищем небувалим» (VIII, 328), «колосальним витвором, якого не створював дотепер ніхто» (VIII, 329). На це теж була воля Божа, про що говорить Гоголь: «Я це знаю і почасти пережив сам. Мої твори теж зв'язались дивним чином з моєю душею і моїм внутрішнім вихованням» (VIII, 333). Художник, на думку Гоголя, знаходиться у волі Всевишнього, «полиште його у спокої, підштовхне його Бог для вас...» (VIII, 337).

Була ще одна обставина, що актуалізувала картину Іванова в сценарії гоголівського апостольського проекту. Наприкінці 1845 р. Микола I приїхав до Рима. Ця подія, сприйнята крізь призму есхатології двох Римів, надавала візитові особливого смислу. Микола I бачив картину Іванова. Її майбутня поява на батьківщині передчувалась Гоголем не тільки як велика культурно-художня, а й суспільна подія в історії Росії. Гоголь декілька разів проговорює необхідність суміщення у часі її презентації з виданням власних творів. В одному з листів у Рим до О. Іванова Гоголь писав: «...пора нарешті з'явитися на світ плодам спокою, обдуманих у глибині душі думок і високих споглядань, що звершились у тиші. Добре б було, якби і ваша картина і моя поема з'явилися разом» (XIV, 217). Гоголь настійливо підкреслює власну задіяність і роль у цій події.

Повернутись до Росії у сакральному ореолі «найближчого до Христа» на картині, пафос якої пророче явлення, — ось геніальний хід у містифікації власної особи. Але це був не єдиний іконічний образ у ретельно обдуманій Гоголем режисурі власного Явлення у новій якості апостола. В усьому сценарії поки що був відсутній головний сюжетний мотив цього дійства — мотив Преображення, і Гоголь перебуває у його цілеспрямованому пошуку. Він уводить до «Заповіту» ще один мотив із власним портретом. Позірно досить незначний, цей мотив сповнений глибокого смислу. Проте сучасники сприйняли його як невартий уваги, реакція деяких з них була навіть негативною. Ця історія досить добре відома гоголезнавцям, тому нагадаю лише ключові події.

1843 року в журналі «Москвитянин» була надрукована літографія з портрета Гоголя роботи О. Іванова. Ініціював публікацію М. Погодін, редактор журналу. Ця дія викликала обурення Гоголя, причому настільки сильне, що він згадав про неї через кілька років у «Заповіті». Врівноважений С. Аксаков написав Гоголеві різкого листа: «Я не вірив своїм очам, що ви навіть у заповіті (я вірю вам, що ви писали заповіт, а не твір, хоч цьому повірити досить важко), прощаючись із цим світом і усіма його огидними пристрастями, — ганите, безчестите чоловіка, якого називали своїм другом і який справді був вам другом, по-своєму». С. Аксаков мав рацію. Так, наприкінці 1838 р. Гоголь писав із Рима до Погодіна: «Прощавай, мій добрий, мій милий! Мій великодушний! Чому я не можу виказати мою вдячність!» (XI, 188). Завжди делікатний, С. Шевирьов розцінив учинок Гоголя як «неохайність душевну, що бере в нас витоки від необмеженого самолюбства», і зажадав прибрати цей фрагмент із другого видання книги. Реакція Гоголя, всупереч усім умовлянням, залишилася незмінною: «Я не відречуся від моїх нападів, але поряд з ними виставлю тільки, що слід узяти на

терези, коли вершиш повний суд над людиною» (XIII, 291). Він пропонує натомість включити до книги додаткову статтю — розділ «Про значущість літературних праць (!) Погодіна», але відмовляється зняти антипогодінський пасаж.

Дивувався, виправдовуючись, М. Погодін: «Я думав навіть зробити тобі маленьку приємність, а твоїм поціновувачам велику. Ніякої іншої думки не було і не могло бути. Питатись у Росії ніколи не було у звичаї». Погодін був абсолютно переконаний: «Твоя власність шкоди не зазнала, у цьому я тебе запевняю». Лише пізніше він висловив слушне припущення: «...Хіба що не мав ти якоїсь особливої думки чи якогось особливого наміру, як в тебе ведеться, — придумувати, котячи кульки, різні вигадливі речі, припустимо, для благих, по-твоєму, цілей. Друже мій, у простому серці Бог спочиває, каже російське прислів'я». Гоголь у відповідь запропонував Погодіну викинути все з голови, переконуючи, що мав на увазі «тільки неохайність твою й поспіх» (XIII, 317). Погодін прийняв це як вибачення: «У мене на другий день після прочитання книги не залишилось гіркоти у серці», «я спокійний і не серджуся».

Це справді віртуозне «котіння кульок», але саме тут Гоголь і вводить тему Преображення. Спочатку він повідомляє про наявність іншого свого портрета, створеного художником, ім'я якого поки що не поспішає називати. Спершу Гоголь говорить про іншого знаменитого художника і його не менш знамените полотно. При цьому він усіляко нахвалює гравіювальника, який наважився дати нове життя відомій картині. Все це має відкластись у свідомості читача: «Художник цей уже кілька років трудиться в Римі над гравіюванням картини Рафаеля "Преображення Господнє". Він усім пожертвував для труда свого, — труда вбивчого, що пожирає роки й здоров'я, і з такою досконалістю зробив свою справу, що наближається нині до кінця, як це ще не робив жоден з гравіювальників» (VIII, 223). Саме у його виконанні, якби «побажали мої співвітчизники побачити і портрет мій», Гоголь готовий з'явитись на картині, підписаній: «Гравіював Іорданов». Але тут же продовжує: «А ще буде справедливіше, коли ті, хто мають достаток, стануть замість портрета мого купувати естамп "Преображення Господнє", котрий, за визнанням *навіть чужоземців* (курсив наш. — *П.М.*), є вінцем гравіювальної справи і становить славу російську» (VIII, 223).

Поява міфічних «чужоземців» сигналізує про перебільшену оцінку Гоголя. О. Іванов, з властивим йому тонким гумором, інакше оцінював завершену Іордановим роботу: «Не думаю, — писав він Гоголю, — щоб відбулись животворчі зміни у гравіювальному світі навіть із найщасливішим вітанням його важливої праці. Його мистецтво не корінне, а підпорядкована пристрасть; його характер не опрацьовано під манеру доби нашого часу, і, зрештою, його серце — не російське». Думаю, що і Гоголь знав справжню ціну творінню Іорданова.

Він мав на меті зовсім інше. Для нього було важливим сформувати (радше у підсвідомості, ніж на свідомому рівні) на візуальній основі своєрідний асоціативний ряд за допомогою ефекту стереоскопії: портрет Гоголя і Преображення Господнє. Тут і виникає спроба очевидної сакралізації Преображення самого автора. Витворюється своєрідна сакралізована тріада: Господь, формула Преображення і Гоголь. Якщо до цього додати семантичні обертони образу «найближчого до Христа» з картини О. Іванова «Явлення Месії», то Гоголь з'являється у тому контексті, який і передбачав сценарій його особистого Явлення.

Нарешті, ще один важливий елемент апостольського проекту — це визначення дати і місця початку головного дійства. Ідея місця, звідки може розпочатись його апостольський шлях, визначилась ще у 1842 р., коли Гоголь отримав благословення відвідати Єрусалим і побувати біля Гробу Господнього. З того часу поїздка до Єру-

салима стає однією з постійних тем його листування. Гоголь висловлює сподівання, що звідти «поніс би я повсюди образ Христа». Він залучає до цього багатьох людей. Одних запрошує з собою, іншим розповідає про плани майбутньої подорожі, яку потім відкладає на невизначений термін. Створюється враження, що він начебто закріплює у свідомості друзів і знайомих цю думку. До неї він повертається і у «Заповіті». Адже слово, мовлене у «Вибраних місцях», не тільки передсмертне, промовляється воно також і напередодні «подорожі до Святих Місць».

Майбутню подорож до Гробу Господнього Гоголь у листах постійно датував Пасхою, Великоднем: «...до Єрусалима, до часу Пасхи» (XIII, 47), «...до Великого посту й Пасхи — до Єрусалима» (XIII, 101), «Якщо Бог поможе облаштувати мої справи, закінчити мій твір, без якого мені не можна їхати до Єрусалима» (XIII, 195). Нагадаю, що і книга «Вибрані місця» завершується розділом «Святе Воскресіння». Це головне християнське свято православ'я органічно пов'язане з містичним явленням чудесного. Воно є носієм ідеї вищої гармонії, як свято є реальним втіленням божественного життя. Яким бачиться призначення цього свята Гоголеві? Навіщо воно? «Для того, — пише Гоголь, — щоб хоча декому, хто ще чує весняне дихання цього свята, зробилося б раптом так сумно, так сумно, як ангелу на небі. І, залементувавши таким криком, що роздирає серце, впали б вони до ніг своїх братів, благаючи хоч би один цей день вирвати з ряду інших днів, один би день тільки провести не в звичаях XIX віку, але в звичаях Вічного Віку, в один би день тільки обійняти і охопити людину, як винуватий друг обіймає великодушного, який все йому пробачив, хоч би тільки для того, щоб завтра ж відштовхнути його від себе і сказати йому, що він нам чужий і незнайомий. Хоч би забажати так, хоч би тільки силоміць змусити себе це зробити, вхопитися б за цей день, як потопаючий хапається за дошку! Бог зна, може бути, за одне це бажання вже готова скинутись з небес нам драбина і простягнутися рука, що допомагає злетіти по ній» (VIII, 416). Святе Воскресіння для Гоголя — початок нового життя, нової перетвореної Росії, де «празник Великодня воспразнується перше, ніж у інших» (VIII, 418). Показово те, як Гоголь завершує цю тезу: «Такі думки не вигадуються, навіюванням Божим породжуються вони разом у серцях багатьох людей» (Там само).

Містичний дар Гоголя отримав величезний стимул. У 1840-ві роки і шлях Преображення не виглядав надуманим і нереальним, яким він іноді видається сьогодні. Містичне начало становить один із важливих складників духовного життя православного християнина. Ось як описує Гоголь момент Преображення у фіналі «Божественної літургії»: «Але якщо Божественна літургія діє сильно на присутніх при звершенні її, тим ще сильніше діє на самого вершителя, або ієрея... Сам Спаситель у ньому уявиться, і в усіх діях його діятиме Христос; і слова його говоритиме Христос... Слова його приберуть силу лікувального єлею і будуть на всякому місці словами миру й любові» [25]. Відомий дослідник російського духовного життя В. Лоський принагідно писав: «Східне вірування ніколи не проводило різкого розмежування між містикою і богослів'ям, між особистим досвідом пізнання Божественних тайн і догматами, схваленими Церквою». Він наводить слова, мовлені сучасником Гоголя, великим православним богословом, митрополитом Філаретом Московським: «Необхідно, щоб жодну, навіть у тайні сокровенну премудрість (ми) не вважали для нас чужою і до нас не належною, але зі смиренням налаштували ум до божественного споглядання і серце до небесних відчуттів». Коментуючи це вислов-

[25] Размышления о Божественной литургии Н.В. Гоголя. — Репр. изд. — М., 1990. — С. 123—124.

лювання, історик філософії підкреслює: «ми... повинні примушувати себе до глибокої зміни свого ума. До внутрішнього його перетворення, і, таким чином, ставати здатними набути містичного досвіду». Загострюючи думку, В. Лоський констатує: «Немає християнської містики без богослів'я, і, що ще важливіше, немає богослів'я без містики» [26].

Кінцева мета християнського пізнання, як стверджують святі отці, це єднання з Богом, або обожнення. В. Лоський у кінцевому підсумку приходить до парадоксальної, на перший погляд, думки, говорячи, що «християнська теорія має значення вищою мірою практичне і чим містичніша ця теорія, тим безпосередніше вона прямує до вищої своєї мети — до єднання з Богом, тим вона і "практичніша"».

Якщо тепер спробувати сфокусувати в одній площині всі описані складники задуманого Гоголем сценарію його Явлення у ролі нового апостола, то картина буде приблизно такою. Я свідомо її конкретизую, розуміючи, що неминуче огрублюю задум, але тільки у цьому випадку вона стане унаочненою.

Отже, О. Іванов завершує свою картину, і вона буде представлена на очі імператора Миколи І. На цю подію, за планом Гоголя, збирається вся столична еліта. Напередодні з'являється тираж книг Гоголя, серед яких «Вибрані місця» з його портретом і вставним естампом «Преображення Господнє» Рафаеля. Все це є предметом розмов і обговорень. Відбувається це проти Великодня, а сама презентація картини планується на Пасху. Ім'я Гоголя в усіх на вустах ще й через те, що уважно обговорюються всі персонажі картини. Заходить розмова про Гоголя і, природно, постає питання: де ж він сам? В оточенні є люди, які знають — Гоголь біля Гробу Господнього. Таким чином, він і тут виявиться «найближчим до Христа», і його повернення до Росії стане поверненням апостола, який несе нову віру і воскресіння. У передмові до «Вибраних місць» Гоголь писав: «Я ж біля Гробу Господнього молитимуся за всіх моїх співвітчизників, без жодного винятку; моя молитва буде також безсила і черства, якщо свята небесна милість не перетворить її на те, чим повинна бути наша молитва» (V, 219).

Але життя вирішило інакше. Гоголю не повірили, посміялись над його задумом «Вибраних місць». Коли стало зрозумілим, що смисл поїздки до Єрусалима втрачено, Гоголь пише до С. Шевирьова вражаючий за своєю щирістю лист: «Зізнаюся, часто спадає мені на думку: навіщо я тепер поїду до Єрусалима? Раніше я принаймні помилявся щодо самого себе. Я думав, що я хоч трохи кращий за те, що я єсмь. Я думав, що я просунувся ближче до тієї справи, за якою їхав до Єрусалима, я думав, що молитви мої чогось та будуть варті у Бога, якщо тільки молитимуться мої земляки, люди тієї ж землі, щоби значили щось мої молитви. Тепер думаю, чи не буде образою святині мій приїзд і поклоніння моє, якби Богу була бажана моя подорож, зайнялося б у грудях моє бажання сильніше, і все б мене тягнуло туди, і не подивився б я на труднощі дороги. Але в грудях моїх байдуже й черство, і мене жахає думка про утруднення» (XIII, 399). Гоголь все ж поїхав до Єрусалима, але враження були далекі від сподіваних насамперед через втрату важливого смислу цієї акції. Повернення на батьківщину картини О. Іванова теж не стало подією, пройшло майже непоміченим. Сам автор, навіть представивши картину, не звертаючи уваги на глядачів, продовжував її вдосконалювати. Для Гоголя це було болюче питання, що резонувало з його поразкою у прагненні стати апостолом нового християнського Преображення.

---

[26] *Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. — Киев, 1991. — С. 98.

Тому він продовжує захищати своє Євангеліє — «Вибрані місця». Він пише «Авторську сповідь», намагаючись порозумітись із співвітчизниками. Але поступово втрачає надію на це.

Крах апостольського задуму був особистою катастрофою для Гоголя: провалом усіх сподівань і надій, в чому Гоголь боявся зізнатись і собі. Він ще продовжував говорити про майбутню книгу, ладнав нове видання своїх творів, намірився навіть одружитися. Зробив пропозицію Анні Михайлівні Вієльгорській (завдячуючи їй, він оживає в листах, знижуючи пророчий глас до тихого шепоту: «Можливо, я повинен бути ні чим іншим перед вами, як вірним псом, покликаним стерегти в якомусь кутку речі повелителя свого». — XIV, 188), отримавши ж відмову, не дуже з того переживав. Життя втратило великий сенс, ідея, що вела його життєвою дорогою, була осміяна російським суспільством. Тіло, яке стільки вистраждало від нелюдської напруги, вже нездатне було до життя. Гоголь згасав. Уся історія його останніх днів свідчить, що то було своєрідне невербальне спілкуванням з Богом. Невипадково для свого відходу Гоголь вибрав Великий піст. Він ніби звертався запитливо до Бога: «Господи, якщо в моєму служінні немає потреби, то який смисл у моїй фізичній присутності на цій землі?» Він віддав себе на вищий суд, і присуд не затримався з відповіддю. Гоголь відійшов 21 лютого 1852 р. зі словами: «Як солодко помирати!»

Старий Аксаков, який проговорив за життя Гоголя багато прикрих для нього слів, сказав: «Я визнаю Гоголя святим, це істинний мученик нашого часу і в той же час мученик християнства».

Гоголь зробив своє життя заручником високої мети власного слова, що, за його свідомою настановою, виходило за межі літератури. Доводячи його істинність, він заплатив власним життям. Це і був, певно, головний урок апостольського служіння Миколи Гоголя.

Павло Михед

ВЕЧОРИ НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ

Повісті, видані пасічником Рудим Паньком

ПЕРЕДМОВА

«Це що за диковина: *Вечори на хуторі біля Диканьки?* Що це за *вечори?* І шпурнув у світ якийсь пасічник! Слава Тобі Господи! Ще мало обскубли гусей на пера та перевели ганчір'я на папір! Ще мало народу, усякого звання й наброду, перекаляло пальці в чорнилі! Надав же чорт і пасічникові потягтися слідом за іншими! Справді, друкованого паперу розвелося стільки, що й не придумаєш швидко, що б таке загорнути в нього».

Чуло, чуло віще моє усі ці розмови ще за місяць! Тобто, кажу я, що нашому брату, хуторянинові, носа тільки виткнути з своєї глушини на великий світ — матінко моя! Це все одно як, трапляється, іноді зайдеш у покої великого пана: обступлять тебе всі та й почнуть морочити. Ще б нічого, нехай би вже вище лакейство, — так ні, яке-небудь обідране хлоп'я, глянути — погань, що порпається на задньому дворі, — і те причепиться; та й почнуть з усіх боків ногами притупувать: «Куди, куди, чого? геть, мужик, геть!» Я вам скажу... Та що там казати! Легше мені двічі на рік з'їздити до Миргорода, де от уже п'ять літ, як не бачив мене ні підсудок із земського суду, ні поважний ієрей, ніж показатися у той великий світ. А показався — то вже плач не плач, а давай одвіт!

У нас, мої люб'язні читачі,— не гнів вам сказати (ви, може, й розсердитесь, що пасічник говорить з вами запросто, немов з якимось сватом своїм або кумом), — у нас, на хуторах, ведеться здавна: тільки-но закінчаться роботи на полі, мужик залізе відпочивати на всю зиму на піч, і наш брат приховає своїх бджіл у темний льох, коли ні журавлів у небі, ні груш на дереві більш не побачите, тоді, як тільки вечір, уже напевно десь в кінці вулиці жевріє вогник, сміх і пісні чути здалеку, дзенькає балалайка, а часом і скрипка, гомін, шум... Це у нас *вечорниці!* Вони, як бачите, вони схожі на ваші бали; тільки не можна сказати, щоб зовсім. На бали, коли ви їдете, то саме за тим, щоб повертіти ногами та попозіхати в кулак; а в нас збереться в одну хату юрба дівчат зовсім не для балу, з вере-

теном, з гребенями; спочатку немов і за діло візьмуться: веретена хурчать, ллються пісні, і кожна не зведе й очей убік; та тільки шелеснуть у хату парубки з скрипалем — здійметься крик, почнеться веремія, підуть танці та заведуться такі шутки, що й розказати не можна.

А найкраще, як зіб'ються всі тісною купою та почнуть загадок загадувати або просто правити теревені. Боже ти мій! Чого тільки не розкажуть! Відки старовини не викопають! Якого жаху не нанесуть! Та ніде, може, не розказувано було стільки диковин, як на вечорах у пасічника Рудого Панька. За що мене миряни прозвали Рудим Паньком — їй-богу, не скажу вам. І волосся, здається, у мене тепер скоріше сиве, ніж руде. Та в нас, не звольте гніватись, такий звичай: як дадуть кому люди якесь прізвисько, так і на віки вічні залишиться воно. Бувало зберуться напередодні свята добрі люди в гості до пасічникової хатини, посідають за стіл, — і тоді прошу тільки слухати. Та й то сказати, що люди ж були зовсім не простого десятка, не які-небудь мужики хуторянські. Так, може, комусь і вищому за пасічника зробили б честь, завітавши. От, наприклад, чи знаєте ви дяка диканьської церкви Хому Григоровича? Ех, голова! А які історії вмів він розповідати! Дві з них знайдете в цій книжці. Він ніколи не носив пістрьового халата, який побачите ви на багатьох сільських дячках; а заходьте до нього і в будень, він вас завжди прийме у балахоні з тонкого сукна кольору захололого картопляного киселю, за яке він платив у Полтаві мало чи не по шість карбованців за аршин. Від чобіт його у нас ніхто не скаже на цілому хуторі, щоб чути було запах дьогтю; а кожному відомо, що він мазав їх найкращим смальцем, якого, гадаю, інший мужик з радістю поклав би собі в кашу. Ніхто не скаже також, щоб він коли-небудь утирав носа полою свого балахона, як це роблять інші люди його звання; а виймав з-за пазухи чепурно згорнену білу хустку, вишивану по всій окрайці червоними нитками, і, справивши що слід, згортав її знову, як звичайно, у дванадцяту долю і ховав за пазуху. А один з гостей... Ну, той уже був такий панич, що хоч зараз нарядити у засідателі або в підкоморії. Було поставить перед себе палець і, дивлячись на його кінець, піде розповідати — вигадливо та хитро, немов у друкованих книжках! Інший раз слухаєш, та й роздум нападе. Нічого, хоч убий, не тямиш. Звідки він слів набрався таких! Хома Григорович одного разу йому щодо цього добру сплів приказку: розказав він йому, як один школяр, що вчився у якогось там дяка грамоти, приїхав до батька і став та-

ким латинником, що забув навіть нашу мову православну. Всі слова звертає на *ус:* лопата в нього — лопатус, баба — бабус. От, трапилося раз, пішли вони разом з батьком у поле. Латинник побачив граблі та й питає батька: «А як це, батьку, по-вашому зветься?» Та й наступив, роззявивши рота, ногою на зубці. Той не встиг зібратися з відповіддю, як грабильно піднялося, розмахнувшись, та — лусь його по лобі. «Кляті граблі! — закричав школяр, ухопившись рукою за лоб і підскочивши на аршин, — як же вони, чорт би зіпхнув з мосту їхнього батька, боляче б'ються!» Так он як! Пригадав і ім'я, голуб! Така приказка не припала до душі закрутистому розповідачеві. Не кажучи й слова, встав він з місця, розставив ноги свої посеред кімнати, нахилив голову трохи наперед, засунув руку в задню кишеню горохового каптана свого, витяг круглу лаковану табакерку, клацнув пальцем по намальованій пиці якогось бусурменського генерала і, зачепивши немалу порцію табаки, розтертої з попелом та любистковим листом, підніс її коромислом до носа і витяг носом на льоту всю купку, не доторкнувшись навіть до великого пальця. І все ні слова. Та як поліз у другу кишеню і вийняв синю картату бавовняну хустку, тоді тільки промимрив про себе, ледве ще чи не прислів'я: *Не мечіте бісеру перед свиньми.* «Бути ж тепер сварці», — подумав я, помітивши, що пальці у Хоми Григоровича так і туляться дати дулю. На щастя, стара моя догадалася поставити на стіл гарячий книш з маслом. Усі взялися за діло. Рука Хоми Григоровича, замість того, щоб показати дулю, простяглася до книша, і, як завжди ведеться, почали хвалити майстерницю-господиню. Ще був у нас один розповідач; так той (не слід би на ніч згадувати про нього) такі викопував страшні історії, що волосся ходило по голові. Я навмисне і не вміщував їх сюди: ще налякаєш добрих людей так, що пасічника, прости Господи, як чорта всі почнуть боятися. Нехай краще, як доживу, коли Бог дасть, до нового року та випущу другу книжку, тоді можна буде налякати вихідцями з того світу та дивами, які творилися в старовину у православній стороні нашій. Між ними, може трапитись, знайдете й побрехеньки самого пасічника, що розказував він своїм онукам. Аби слухали та читали, а в мене, мабуть, от лінькі тільки кляті копатися, назбирається і на десять таких книжок.

Еге, от було і забув найголовніше: як будете, панове, їхати до мене, то прямісінько їдьте стовповим шляхом на Диканьку. Я навмисне й виставив її на першому листку, щоб швидше добралися до нашого хутора. Про Диканьку ж, гадаю, ви наслухалися доволі.

Бо й те сказати, що там дім кращий якогось там пасічникового куреня. А про сад і казати нічого: у Петербурзі вашому, певно, не знайдете такого. А приїхавши у Диканьку, спитайте тільки першого, який трапиться назустріч, хлопчика, що пасе в замазаній сорочці гусей: «А де живе пасічник Рудий Панько?» — «А от там!» — скаже він, показавши пальцем, і, коли хочете, доведе вас до самого хутора. Прошу, проте, не дуже закладати назад руки та, як там кажуть, викручуватися, бо шляхи по хуторах наших не такі гладенькі, як перед вашими хоромами. Хома Григорович позаторік, приїздивши з Диканьки, навідався-таки в провалля з новою таратайкою своєю і гнідою кобилою, незважаючи на те що сам поганяв і що поверх своїх очей надівав часом ще й куповані.

Зате вже, коли завітаєте в гості, то динь подамо таких, яких ви зроду, може, не їли; а меду, і забожуся, кращого не знайдете на хуторах. Подумайте собі, що як внесеш щільник — запах піде по всій кімнаті, уявити собі не можна який: чистий, як сльоза або кришталь дорогий, що буває в сергах. А якими пирогами нагодує моя стара! Що то за пироги, якби ви тільки знали! сахар, справжнісінький сахар! А масло, так-от і тече по губах, коли почнеш їсти. Подумаєш справді: на що тільки не майстерниці ці баби! Чи ви пили коли-небудь, панове, грушовий квас з терновими ягодами або варену з родзинками та сливами? Або чи не траплялося вам, часом, їсти путрю з молоком? Боже ти мій, яких на світі нема страв! Почнеш їсти — просто насолода, та й годі. Такі смачні, що й не описати! Минулого року... Проте що це я, справді, розбалакався?.. Приїздіть тільки, приїздіть швидше; а нагодуємо так, що будете розказувати кожному стрічному.

Пасічник Рудий Панько.

На всякий випадок, щоб не спом'янули мене недобрим словом, виписую сюди, в азбучному порядку, ті слова, які в книжці цій не всякому зрозумілі[1].

[1] Далі М.В. Гоголь дає словничок з 74 українських слів, пояснюючи їхнє значення. При перекладі українською мовою словничок Гоголя використаний перекладачами, і слова ці окремих пояснень не потребують. *(Ред.)*

СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК

I

> Мені нудно в хаті жить.
> Ой, вези ж мене із дому,
> Де багацько грому, грому,
> Де гопцюють все дівки,
> Де гуляють парубки!
>
> *З старовинної легенди*

Який чарівний, який розкішний літній день у Малоросії! Які млосно гарячі ті години, коли полудень сяє серед тиші й спеки і блакитний, незмірний океан, жагучим куполом схилившись над землею, здається, заснув, весь потонувши в млості, пригортаючи й стискаючи прекрасну в ніжних обіймах своїх! На ньому ні хмаринки. В полі ні звуку. Все начебто вимерло; вгорі тільки в небесній глибині тремтить жайворонок, і срібні пісні летять повітряними сходами на закохану землю, та зрідка кигикання чайки чи дзвінкий голос перепела пролунає в степу. Ліниво й бездумно, ніби гуляючи без мети, стоять підхмарні дуби, і сліпучі удари сонячного проміння запалюють цілі мальовничі маси листя, кидаючи на інші темну, як ніч, тінь, на яку тільки при великому вітрі бризкає золото. Смарагди, топази, яхонти ефірних комах сиплються над барвистими городами, обрамованими стрункими соняшниками. Сірі скирти сіна й золоті снопи хліба табором розташовуються в полі й кочують по його безкрайності. Нагнулись від ваги плодів розлогі віти черешень, слив, яблунь, груш; небо, його чисте дзеркало — ріка в зелених, гордо піднятих рамах... Яке повне розкоші і солодкої знемоги малоросійське літо!

Такою розкішшю сяяв один із днів гарячого серпня року тисяча вісімсот... вісімсот... Та років з тридцять буде тому, коли шлях, верст за десять до містечка Сорочинців, кипів народом, що поспішав з усіх околишніх і далеких хуторів на ярмарок. З ранку ще тяглися нескінченною валкою чумаки із сіллю та рибою. Гори горшків, закутаних у сіно, поволі сунули, здається, нудьгуючи з своєї

неволі й темряви; подекуди тільки яка-небудь розмальована яскраво миска чи макітра хвастовито висувалася з високо піднятого на возі плоту й привертала розчулені погляди прихильників розкоші. Багато з подорожніх поглядало із заздрістю на високого гончара, власника цих коштовностей, що, повільно ступаючи, йшов за своїм крамом, дбайливо закутуючи глиняних своїх чепурунів та кокеток ненависним для них сіном.

Самотою збоку тягся стомленими волами віз, навалений мішками, прядивом, полотном та всякою хатньою поклажею, а за ним брів, у чистій полотняній сорочці і в забруднених полотняних шароварах, його хазяїн. Лінивою рукою обтирав він піт, що градом котився з його смаглявого обличчя і навіть капав з довгих вусів, напудрених тим невмолимим перукарем, що некликаний приходить і до вродливиці, і до потвори та силоміць пудрить кілька тисяч уже літ весь рід людський. Поряд з ним ішла прив'язана до воза кобила, сумирний вигляд якої свідчив про похилий вік її. Багато зустрічних, і особливо молодих парубків, брались за шапку, порівнявшись з нашим дядьком. Одначе не сиві вуси й не поважна хода його змушувала їх це робити; досить було звести очі трохи вгору, щоб побачити причину такої шанобливості: на возі сиділа гарненька дочка з круглим личком, з чорними бровами, що рівними дугами зводилися над ясними карими очима, з безжурно усміхненими рожевими устами, з зав'язаними на голові червоними і синіми стрічками, які, разом з довгими косами і пучком польових квітів, багатою короною лежали на її чарівній голівці. Все, здавалося, цікавило її; все було для неї чудне, нове... і гарненькі очиці безперестанку бігали від одного дива до другого. Та як і не розважитися! вперше на ярмарку!.. Дівчина у вісімнадцять літ уперше на ярмарку!.. Та ніхто з прохожих і проїжджих не знав, як важко їй було вблагати батька взяти її з собою, хоч той і душею радий був би зробити це раніш, якби не лиха мачуха, що навчилася тримати його в руках так само вправно, як він віжки своєї старої кобили, що ото за довголітню працю пленталася тепер на продаж. Невгамовна жінка!.. Та ми й забули, що й вона тут сидить зверху на возі у пишній шерстяній зеленій кофті, на якій, ніби на горностайовім хутрі, нашиті були хвостики червоного тільки кольору, в дорогій плахті, що рябіла, мов шахівниця, і в ситцьовім барвистім очіпку, що надавав якоїсь особливої поважності її червоному повному обличчю, по якому перебігало щось таке неприємне, таке дике,

що кожний ту ж мить поспішав перевести збентежений погляд свій на веселеньке личко дочки.

Очам наших подорожніх почав уже відкриватися Псьол; здаля вже повівало холодком, що здавався відчутнішим після втомної, виснажливої спеки. Крізь темно- і ясно-зелене листя недбало розкиданих у лузі осокорів, беріз і тополь заблискали вогненні, повиті холодом іскри, і річка-красуня пишно відкрила срібне лоно своє, на яке розкішно падали зелені кучері дерев. Свавільна, як вона в ті чарівні години, коли правдиве дзеркало так завидно вбирає в себе її сповнене гордощів і сліпучого блиску чоло, лілейні плечі й мармурову шию, затінену темною хвилею, що впала з русої голови, коли зневажливо відкидає вона одні прикраси, щоб замінити їх іншими, і вередуванням її краю нема, — вона чи не щороку міняє свої околиці, вибирає собі новий шлях і оточує себе новими, різноманітними ландшафтами. Ряди млинів підіймали на важкі колеса свої широкі хвилі й потужно кидали їх, розбиваючи на бризки, обсипаючи пилом і сповнюючи шумом околицю. Віз із знайомими нам пасажирами виїхав у цей час на міст, і ріка у всій красі і величі, як суцільне скло, розкинулась перед ними. Небо, зелені й сині ліси, люди, вози з горшками, млини — все перекинулось, стояло й ходило догори ногами, не падаючи в блакитну, прекрасну безодню. Красуня наша задумалася, дивлячись на розкішний краєвид, і забула навіть лузати свій соняшник, чим ретельно розважалась усю дорогу, коли раптом слова: «Ой, та й дівчина!» вразили її вухо. Оглянувшись, побачила вона гурт парубків, що стояли на мосту, і серед них один, одягнений чепурніше, ніж інші, в білій свитці і в сивій з решетилівського смушку шапці, узявшись у боки, молодецьки поглядав на проїжджих. Красуня не могла не помітити його засмаглого, але приємного обличчя й огненних очей, що, здавалося, намагались побачити її наскрізь, і опустила очі, подумавши, що, може, це він сказав ті слова.

— Гарна дівчина! — казав далі парубок у білій свитці, не зводячи з неї очей. — Я віддав би все своє господарство, щоб поцілувати її. А он спереду й диявол сидить!

Регіт знявся з усіх боків; та вичепурній жінці чоловіка, що повільно ступав поруч, не дуже сподобалось таке привітання: червоні щоки її стали аж огненні, і тріскотіння добірних слів посипалось, як дощ, на голову гуляки-парубка:

— Щоб ти подавився, паскудний бурлако! Щоб твого батька горшком по голові стукнуло! Щоб він посковзнувся на льоду,

антихрист проклятий! Щоб йому на тім світі чорт бороду обсмалив!

— Ач, як лається! — сказав парубок, витріщивши на неї очі, нібито спантеличений таким сильним залпом несподіваних привітань, — і язик їй, столітній відьмі, не заболить вимовляти такі слова.

— Столітній!.. — підхопила літня красуня. — Поганцю! Піди та вмийся спочатку! Шибенику нікчемний! Я не бачила твоєї матері, та знаю, що погань! і батько погань! і тітка погань! Столітній! що в нього молоко ще на губах...

Віз саме почав з'їжджати з мосту, і останніх слів уже не можна було почути; та парубок не хотів, здається, закінчити на цьому: не думавши довго, схопив він жменю грязюки й жбурнув услід їй. Удар був влучніший, ніж можна було сподіватись: весь новий ситцьовий очіпок був заляпаний грязюкою, і регіт у гурті легковажних гульвіс вибухнув ще з більшою силою. Огрядна чепуруха скипіла від гніву; та віз від'їхав у цей час досить далеко, і злість її впала на безневинну пасербицю та на вайлуватого чоловіка, який, звикши здавна до таких явищ, весь час уперто мовчав і байдуже сприймав бурхливу мову розлюченої дружини. Одначе, незважаючи на це, невтомний язик її тріскотів і метлявся в роті доти, поки не приїхали вони в передмістя до старого знайомого й кума, козака Цибулі. Зустріч з кумами, що давно не бачились, вигнала на якийсь час із голови цю неприємну пригоду, примусивши наших подорожніх порозмовляти про ярмарок і перепочити трохи після далекої дороги.

II

> Що, Боже Ти мій Господи! чого нема на тій ярмарці! колеса, скло, дьоготь, тютюн, ремінь, цибуля, крамарі всякі... так що хоч би в кишені було рублів із тридцять, то й тоді б не закупив усієї ярмарки.
>
> *З малоросійської комедії*

Вам, мабуть, траплялося чути, як десь рине далекий водоспад, коли все навколо сповнене стривоженого гуркоту і хаос дивних, неясних звуків вихором носиться перед вами. Справді, чи не ті самі почуття вмить охоплять вас у вихорі сільського ярмарку, ко-

ли весь народ зростається в одне величезне страховище й ворушиться всім своїм тулубом на майдані та в тісних вулицях, кричить, гогоче, гримить? Галас, сварка, мукання, мекання, ревіння — все зливається в один безладний гомін. Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки — все яскраве, строкате, безладне; метушиться купами і снується перед очима. Різноголоса мова потопляє одна одну, і жодне слово не вихопиться, не врятується від цього потопу; жоден крик не вимовиться ясно. Тільки ляскання по руках торгашів чути з усіх кінців ярмарку. Ламається віз; дзвенить залізо; з гуркотом падають скидувані на землю дошки; і запаморочена голова не розуміє, куди вдатися. Приїжджий мужик наш з чорнобривою дочкою давно вже тинявся між народом. Підходив до одного воза, обмацував другого, прислухався до цін; а в той час думки його оберталися безперестанно коло десяти мішків пшениці та старої кобили, що він привіз на продаж. З обличчя дочки його помітно було, що їй не дуже приємно тертися коло возів з борошном та пшеницею. Їй би хотілося туди, де під полотняними ятками принадно розвішані червоні стрічки, сережки, олов’яні, мідні хрестики й дукачі. Та й тут, одначе, вона знаходила собі багато чого для спостереження: її смішило дуже, як циган і мужик били один одного по руках, скрикуючи самі від болю; як п’яний жид давав бабі киселю; як, посварившись, перекупки перекидалися лайкою і раками; як москаль, погладжуючи одною рукою свою цапину бороду, другою... Та ось почула вона, що хтось смикнув її за вишиваний рукав сорочки. Озирнулась — аж парубок у білій свитці, з ясними очима стояв перед нею. Жилки її здриґнулись і серце забилося так, як ще ніколи, ні з якої радості, ні з якого горя: і дивно, і любо їй здалося, і сама не могла розібрати, що робилося з нею.

— Не бійся, серденько, не бійся! — говорив він до неї стиха, взявши її за руку, — я нічого не скажу тобі лихого!

«Може, це й правда, що ти нічого не скажеш лихого, — подумала про себе красуня, — тільки мені чудно... мабуть, це нечистий! Сама, здається, знаєш, що не годиться так... а сили немає забрати від нього руку».

Мужик обернувся й хотів щось промовити до дочки, та збоку почулося слово «пшениця». Це магічне слово змусило його в ту ж хвилину приєднатися до двох негоціантів, які голосно розмовляли, й уваги, що прикувалася до них, уже ніщо неспроможне було відвернути.

III

Чи бачиш, він який парнище?
На світі трохи єсть таких.
Сивуху так, мов брагу, хлище!
Котляревський. Енеїда

— То ти думаєш, земляче, що погано піде наша пшениця? — говорив чоловік, з вигляду схожий на заїжджого міщанина, мешканця якого-небудь містечка, у пістрьових, забруднених дьогтем і засмальцьованих шароварах, до другого в синій, подекуди вже й з латками, свитці та з величезною гулею на лобі.

— Та думати нема чого тут; я ладен накинути на шию петлю та й гойдатися на цьому дереві, як ковбаса перед Різдвом на хаті, коли ми продамо хоч одну мірку.

— Кого ти, земляче, морочиш? Привозу ж, крім нашого, нема зовсім, — відказав чоловік у пістрьових шароварах.

«Еге ж, говоріть собі, що хочете, — думав про себе наш знайомий, що не пропускав і слова з розмови двох негоціантів, — а в мене десять мішків таки є в запасі».

— То ж то й воно, що коли де встряне нечиста сила, то жди стільки добра, як від голодного москаля, — значущо сказав чоловік з гулею на лобі.

— Яка нечиста сила? — підхопив чоловік у пістрьових шароварах.

— Чи ти чув, що подейкують люди? — провадив далі той, що з гулею на лобі, наводячи на нього скоса свої похмурі очі.

— Ну?

— От тобі й ну! Засідатель — щоб він не діждав більше витирати губи після панської слив'янки — одвів для ярмарку прокляте місце, на якому, хоч лусни, ні зернини не продаси. Бачиш ти отой старий розвалений сарай, що ген-ген стоїть під горою? (Тут цікавий батько нашої красуні підсунувся ближче і весь обернувся, здавалося, на увагу.) В тому сараї й водяться чортячі штуки; і жоден ярмарок на цьому місці не минав без біди. Вчора волосний писар проходив пізно ввечері, коли зирк, — аж у вікно на даху висунулось свиняче рило та й рохнуло так, що йому мороз пішов за спиною; так і жди, що знову з'явиться *червона свитка!*

— Що ж це за *червона свитка?*

Тут у нашого уважного слухача волосся стало дибом; з страхом обернувся він назад і побачив, що дочка його та парубок спокійно стояли, обнявшись і наспівуючи одне одному якісь любовні казки,

забувши про всі свитки на світі. Це розвіяло його страх і примусило повернутися до звичайної безтурботності.

— Еге-ге-ге, земляче, та ти майстер, як я бачу, обійматися! Щоб мене чорт узяв, коли я не на четвертий тільки день після весілля навчився обіймати покійну свою Хвеську, та й то дякувати кумові: бувши *дружком*, вже напоумив.

Парубок помітив ту ж мить, що батько його коханої не дуже розумний, і в думках заходився будувати план, як би то схилити його на свою користь.

— Ти, певно, чоловіче добрий, не знаєш мене, а я тебе зразу впізнав.

— Може, і впізнав.

— Коли хочеш, то й як звати, і на прізвище, і всяку всячину розкажу: тебе звуть Солопій Черевик.

— Еге ж, Солопій Черевик.

— А придивись-но гарненько: чи не впізнаєш мене?

— Ні, не впізнаю. Не в гнів сказати, на віку стільки довелось надивитися пик усяких, що чорт їх і пригадає всіх!

— Шкода, що ти не пригадаєш Голопупенкового сина!

— А ти ніби Охрімів син?

— А хто ж інший? Хіба тільки *лисий дідько*, як не він.

Тут приятелі взялися за шапки й почалося чоломкання; наш Голопупенків син, одначе, не гаявши часу, наважився одразу ж напосістись на нового свого знайомого.

— Ну, Солопію, ото, як бачиш, я й дочка твоя покохали одне одного так, що хоч би й вік жити вкупі.

— Що ж, Параско, — сказав Черевик, обернувшись і сміючись до своєї дочки, — може, й справді, щоб уже, як то кажуть, вкупі, і той... щоб і паслись в одній траві! га? по руках? ану лишень, новообраний зятю, став могорич!

І всі троє опинились у відомій ярмарковій ресторації — під яткою в жидівки, заставленою незліченною флотилією сулій, бутлів, пляшок всякого роду й віку.

— Ох і молодець! за це люблю! — говорив Черевик, трохи підпивши й бачивши, як наречений зять його налив кухоль завбільшки з півкварти і, навіть не скривившись, вихилив до дна, торохнувши потім його вдрузки. — Що скажеш, Параско? Якого я тобі жениха дістав? дивись, дивись: як він хвацько тягне сивуху!..

І, посміхаючись та заточуючись, поплентався він з нею до свого воза, а наш парубок пішов уздовж рядів з дорогим крамом, де

були купці навіть із Гадяча й Миргорода — двох знаменитих міст Полтавської губернії, — наглядіти кращу дерев'яну люльку з мідною гарною оправою, квітчасту по червоному тлі хустку і шапку на весільні дарунки тестеві й усім, кому слід.

IV

Хоть чоловікам не онеє,
Та коли жінці, бачиш, теє,
Так треба угодити...

Котляревський

— Ну, жінко! а я знайшов жениха дочці!

— Ото, якраз до того тепер, щоб женихів шукати. Дурню, дурню! тобі, мабуть, і на роду написано залишитися таким! Де ж таки ти бачив, де ж таки ти чув, щоб добрий чоловік бігав тепер за женихами? Ти подумав би краще, як пшеницю з рук збути; гарний, мабуть, і жених той! гадаю, голодранець над голодранцями.

— Е, як би не так, подивилась би ти, що то за парубок! Сама свитка більше коштує, ніж твоя зелена кофта й червоні чоботи. А як сивуху *знаменито* хлище... Чорт би мене взяв разом з тобою, коли я бачив на віку своїм, щоб парубок одним духом вихилив півкварти, не скривившись.

— Ну, отож: йому як п'яниця та волоцюга, то й його масті. Б'юсь об заклад, якщо це не той самий шибеник, що вчепився до нас на мосту. Шкода, що й досі він не попадеться мені: вже б я йому далася взнаки.

— Та що, Хівре, хоч би й той самий; чому ж він шибеник?

— Е! чого ж він шибеник! Ох, ти, голово безмозка! чули? чого він шибеник! Куди ж ти заховав дурнуваті очі свої, коли проїздили ми млини; йому хоч би отут, перед самим його закаляним тютюнищем носом, знеславили його жінку, йому б те й байдужісінько.

— А все ж я не бачу в ньому нічого поганого: хлопець хоч куди! ото тільки, що заліпив був на мить мармизу твою гноєм.

— Еге! та ти, я бачу, й слова не даси мені сказати! а що це воно таке? коли це бувало з тобою? мабуть, встиг уже сьорбнути, не продавши нічого...

Тут Черевик наш помітив і сам, що розбалакався занадто, і закрив на мить голову свою руками, гадаючи, без сумніву, що розгнівана жінка так і вчепиться йому в чуба своїми подружніми кігтями.

«Отуди до дідька! от тобі й весілля! — думав він про себе, відступаючи від сильного натиску дружини. — Доведеться відмовити путящому чоловікові отак з доброго дива. Боже Ти мій Господи, за що така напасть на нас, грішних! і так багато всякої погані на світі, а ти ще й жінок наплодив!»

V

Не хилися, явороньку,
Ще ти зелененький;
Не журися, козаченьку,
Ще ти молоденький!

Малорос[ійська] пісня

Неуважно дивився парубок у білій свитці, сидячи коло свого воза, на народ, що глухо гомонів навколо нього. Втомлене сонце покидало світ, спокійно пропалахкотівши свій полудень та ранок; і згасаючий день чарівно й сумно, й яскраво рум'янився, як щоки прекрасної жертви невблаганної недуги в урочисту хвилину відлітання її на небо. Сліпучо виблискували верхи білих шатрів та яток, освітлені якимось ледве помітним огненно-рожевим світлом. Шибки навалених купами вікон горіли; зелені пляшки і чарки на столах у шинкарок стали огненними; гори динь, кавунів і гарбузів здавались вилитими із золота і темної міді. Гомін помітно рідшав і вщухав, і потомлені язики перекупок, мужиків та циган лінивіше й повільніше повертались. Де-не-де починав блимати вогник, і запашна пара од варених галушок розносилася по стихаючих вулицях.

— Чого зажурився, Грицьку? — скрикнув високий, засмаглий циган, ударивши по плечу нашого парубка. — Що ж, віддавай воли за двадцять!

— Тобі б усе воли та воли! Вашому племені все б бариші тільки. Підвести та обдурити доброго чоловіка.

— Тьху, диявол! та тебе не в жарт замарудило. Чи не з досади, що сам накинув собі наречену?

— Ні, це не по-моєму; я додержую свого слова; що вже зробив, тому й довіку бути. Та от у старого бовдура Черевика нема совісті, видно, і на півшеляга: сказав, та й назад... Ну, його й винуватити нема чого, він — пень, та й годі. Все це штуки старої відьми, що ми її сьогодні з хлопцями на мосту вилаяли на всі боки! Ех, якби я був царем або паном великим, я б перший перевішав усіх тих дурнів, що дозволяють себе сідлати бабам...

— А продаси воли за двадцять, якщо ми заставимо Черевика віддати нам Параску?

Здивовано поглянув на нього Грицько. В смаглявих рисах цигана було щось злостиве, в'їдливе, низьке і разом погордливе: людина, глянувши на нього, вже ладна була визнати, що в цій чудній душі киплять достоїнства великі, та їм одна тільки нагорода є на землі — шибениця. Рот, що зовсім провалився між носом і гострим підборіддям, завжди осяяний в'їдливою усмішкою, невеликі, але жваві, як огонь, очі і безупинне миготіння на лиці блискавки задумів і намірів — все це начебто вимагало особливого, такого ж дивного для себе убрання, яке саме й було тоді на ньому. Цей темнокоричневий каптан, що один дотик до нього, здавалось, перетворив би його на порох; довге чорне волосся, що пасмами спадало на плечі; черевики, взуті на босі, засмаглі ноги — все це, здавалося, приросло до нього й становило його природу.

— Не за двадцять, а й за п'ятнадцять віддам, якщо не збрешеш тільки! — відповів парубок, не зводячи з нього допитливих очей.

— За п'ятнадцять? добре! Гляди ж, не забувай: за п'ятнадцять! ось тобі й синиця на завдаток!

— Ну, а як збрешеш?

— Збрешу — завдаток твій!

— Добре! ну, давай же по руках!

— Давай!

VI

От біда, Роман іде, от тепер, якраз, насадить мені бебехів, та й вам, пане Хомо, не без лиха буде.

З малорос[ійської] комедії

— Сюди, Афанасію Івановичу! ось тут тин нижчий, підіймайте ногу, та не бійтесь: дурень мій подався на цілу ніч з кумом під вози, щоб москалі часом не поцупили чого.

Так грізна жінка Черевикова ласкаво підбадьорювала поповича, що боязко тулився коло тину; той виліз хутко на тин та довго стояв вагаючись на ньому, ніби висока страшна примара, націлюючись оком, куди б краще стрибнути, і, нарешті, з шумом кинувся в бур'ян.

— Ото лихо! чи не забилися ви, чи не скрутили ще, боронь Боже, в'язи? — лепетала заклопотана Хівря.

— Цс! нічого, нічого, найлюб'язніша Хавроніє Никифорівно! — болісно й пошепки промовив попович, підводячись на ноги, — крім хіба уязвлення від кропиви, цього змієподібного зілля, як казав небіжчик отець протопоп.

— Ходімо ж тепер до хати; там нікого нема. А я думала вже, Афанасію Івановичу, що на вас *болячка* чи *соняшниця* напала. Нема та й нема. Як же вам живеться? Я чула, що панотцеві перепало тепер чимало всякої всячини!

— Чиста дрібниця, Хавроніє Никифорівно; панотець зібрав за весь піст мішків з п'ятнадцять ярового, проса мішків з чотири, книшів із сотню, а курей, якщо полічити, то не буде й п'ятдесяти штук, яйця ж усе більше протухлі. Та воїстину сладосні приношення, мовивши до прикладу, єдино від вас сподіваємося дістати, Хавроніє Никифорівно! — говорив далі попович, розчулено поглядаючи на неї і присуваючись ближче.

— Ось вам і приношення, Афанасію Івановичу! — промовила вона, ставлячи на стіл полумиски і манірно застібаючи свою кофту, що наче ненавмисно розстебнулася, — варенички, галушечки пшеничні, пампушечки, товченички!

— Б'юсь об заклад, якщо це зробили не наймайстерніші руки з усього Євиного роду! — сказав попович, беручись до товченичків і присовуючи другою рукою варенички. — Одначе, Хавроніє Никифорівно, серце моє прагне від вас поживи солодшої за всі пампушечки й галушечки.

— От я вже й не знаю, якої вам ще поживи хочеться, Афанасію Івановичу! — відповіла огрядна красуня, прикидаючись, ніби не розуміє.

— Розуміється, любові вашої, незрівнянна Хавроніє Никифорівно! — пошепки промовив попович, тримаючи в одній руці вареника, а другою обіймаючи широкий стан її.

— Бог знає, що ви думаєте, Афанасію Івановичу! — сказала Хівря, соромливо опустивши очі свої. — Чого доброго! ви, мабуть, візьметесь ще й цілуватися!

— Щодо цього я вам скажу хоч би й про себе, — говорив далі попович, — коли був я, до прикладу сказати, ще в бурсі, ось, як тепер пригадую...

Тут почулося знадвору гавкання й стукіт у ворота. Хівря поквапно вискочила й вернулась, уся збліднувши.

— Ну, Афанасію Івановичу, ми попалися з вами: народу стукається купа, і мені чувся кумів голос...

Вареник застряв у горлі поповичеві... Очі його вирячились, начебто який-небудь виходець з того світу тільки що зробив йому перед цим візит свій.

— Лізьте сюди! — кричала перелякана Хівря, показуючи на покладені під самою стелею на двох перекладинах дошки, де було навалено всякого хатнього манаття.

Небезпека додала духу нашому героєві. Опам'ятавшись трохи, скочив він на лежанку і поліз звідти обережно на дошки. А Хівря побігла без пам'яті до воріт, бо стукали знову та ще дужче й нетерплячіше.

VII

Та тут чудасія, мосьпане!
З малорос[ійської] комедії

На ярмарку трапилася дивна пригода: скрізь пішла чутка, що десь між крамом з'явилася *червона свитка.* Бабі, що продавала бублики, привидівся сатана у вигляді страшної свині, що безперестанку нахилявся над возами, начебто шукаючи чогось. Це швидко облетіло всі кутки вже притихлого табору; і всі вважали за злочин не вірити, дарма що баба з бубликами, пересувна крамниця якої стояла поряд із яткою шинкарки, вклонялася цілий день без потреби і виписувала ногами цілковиту подібність свого смачного краму. До цього долучились ще перебільшені звістки про чудо, бачене волосним писарем у розваленому сараї, отож проти ночі всі щільніше тулилися одне до одного; спокій зник, і страх заважав кожному склепити очі свої; а ті, що були не дуже хоробрі і запаслися ночівлею в хатах, забралися додому. До таких належав і Черевик із кумом та дочкою, які разом з гостями, що напросились до них у хату, і зчинили стукіт, що так перелякав нашу Хіврю. Кума вже трохи розібрало. Це можна було бачити з того, що він двічі проїхав своїм возом по подвір'ю, поки знайшов хату. Гості теж були у веселому настрої і без церемонії увійшли перше за самого хазяїна. Дружина нашого Черевика сиділа, як на голках, коли почали вони нишпорити по всіх кутках у хаті.

— Що, кумо, — скрикнув, увійшовши, кум, — тебе ще й досі трясе пропасниця?

— Еге ж, нездужається, — відповіла Хівря, неспокійно поглядаючи на дошки, накладені під стелею.

— Ану, жінко, дістань-но там у возі баклажок! — казав кум до жінки, що приїхала з ним разом, — ми хильнемо його з добрими людьми; прокляті баби нагнали такого страху, що й сказати соромно. Та ми ж, їй-богу, браття, через дурницю приїхали сюди! — казав він далі, сьорбаючи з череп'яного кухля. — Я тут-таки ставлю нову шапку, якщо баби не надумали покепкувати з нас. Та хоч би й справді сатана! Що сатана? Плюйте йому на голову! Нехай би оцю хвилину забагнулось йому стати ось тут, наприклад, передо мною: був би я собачий син, коли не дав би йому дулю аж під самісінький ніс!

— Чого ж ти враз зблід увесь! — закричав один з гостей, вищий від усіх на голову, що намагався завжди вдавати з себе сміливця.

— Я... Господь з вами! приснилось!

Гості посміхнулись. Задоволена усмішка з'явилась на обличчі дотепника-сміливця.

— Куди тепер йому зблідннути! — підхопив другий, — щоки в нього розцвіли, як мак; тепер він не Цибуля, а буряк, — або краще, як та *червона свитка,* що так налякала людей.

Баклажок покотився по столу і зробив гостей ще веселішими, ніж перше. Тут Черевик наш, якого давно мучила *червона свитка* та не давала й на хвилину спокою цікавому його духові, підступив до кума.

— Скажи, будь ласка, куме! от питаю, та ніяк не допитаюся, що то за історія з тією проклятою *свиткою.*

— Е, куме! воно б не годилось розповідати проти ночі; та хіба вже на те, щоб догодити тобі й добрим людям (при цьому повернувся він до гостей), що їм, я бачу, так само, як і тобі, хочеться дізнатися про цю диковину. Ну, добре. Слухайте ж!

Тут він почухав плече, втерся полою, поклав обидві руки на стіл і почав:

— Раз, за яку провину, їй-богу, вже й не знаю, вигнали одного чорта з пекла.

— Як же це, куме! — перебив Черевик, — як же могло статися, щоб чорта вигнали з пекла?

— Що ж робити, куме, вигнали, то й вигнали, як ото собаку хазяїн виганяє з хати. Може, йому забагнулося вчинити яке-небудь добре діло, ну й показали йому поріг. От чортові бідному так стало сумно, так сумно за пеклом, що хоч на гілляку. Що робити? Почав

Глянув — у ній перерізана вуздечка,
а до вуздечки прив'язаний — ой, жах!...

з горя пити. Отаборився в отому сараї, що, як ти бачив, розвалився під горою і що повз нього ні один добрий чоловік не пройде тепер, не захистивши спершу себе хрестом святим, і став той чорт такий гультяй, якого не знайдеш і між парубками. Од ранку й до вечора тільки й діла, що сидить у шинку!..

Тут знову суворий Черевик перебив нашого оповідача:

— Бог знає, що говориш ти, куме! Як це можна, щоб чорта впустив хто-небудь у шинок: адже в нього ж є, хвалити Бога, і кігті на лапах, і ріжки на голові.

— Ото ж бо й штука, що на ньому була шапка й рукавиці. Хто його впізнає? Гуляв-гуляв — нарешті дійшло до того, що пропив усе, що мав при собі. Шинкар довго давав набір, потім і перестав. Довелося чортові заставити червону свитку свою, мало не за третину ціни, жидові, що шинкарював тоді на Сорочинському ярмарку; заставив та й каже йому: «Гляди ж, жиде, я прийду до тебе по свитку якраз через рік, бережи її!» — і зник, як у воду. Жид роздивився гарненько свитку: сукно таке, що й у Миргороді не дістанеш! а червоний колір горить, як вогонь, аж не надивишся! От жидові надокучило дожидатися строку. Почухав собі пейсики, та й злупив з якогось приїжджого пана мало не п'ять червінців. Про строк жид і забув зовсім. Коли це одного разу, надвечір, приходить якийсь чоловік: «Ну, жиде, віддавай мою свитку!» Жид спочатку був і не впізнав, а потім, як роздивився, то прикинувся, ніби й у вічі не бачив: «Яку свитку? в мене нема ніякої свитки! я знати не знаю твоєї свитки!» Той зирк, — і пішов; та тільки ввечері, коли жид, замкнувши свою халупу й перелічивши в скринях гроші, накинув на себе простирадло і став по-жидівському молитись Богу — чує шарудіння... гляне — з усіх вікон повиставлялись свинячі рила...

Тут справді почувся якийсь неясний звук, що дуже скидався на свиняче рохкання: всі зблідли... Піт виступив на обличчі оповідача.

— Що? — промовив злякано Черевик.

— Нічого!.. — відповів кум, трясучись усім тілом.

— Га! — обізвався один із гостей.

— Ти сказав...

— Ні!

— Що ж воно рохнуло?

— Бог знає, чого ми переполохались! нікого нема!

Всі злякано стали озиратись навколо й почали нишпорити по кутках. Хівря була ні жива ні мертва.

— Ех ви, баби! баби! — промовила вона голосно, — чи вам козакувати й бути чоловіками! вам би веретено в руки, та й посадити за

гребінь; один хто-небудь, може, прости Господи... Під ким-небудь ослін заскрипів, а всі й кинулись, як навіжені!

Це засоромило наших сміливців і примусило їх підбадьоритись; кум хильнув із кухля і почав оповідати далі:

— Жид обмер; одначе ж свині на ногах, довгих, як ходулі, повлазили у вікна і вмить оживили його плетеними трійчатками, примусивши танцювати вище цього сволока. Жид — у ноги, признався у всьому... Та свитки вже не можна було повернути скоро. Пана обікрав на дорозі якийсь циган і продав свитку перекупці; та привезла її знову на Сорочинський ярмарок, але з того часу ніхто вже нічого не купував у неї. Перекупка дивувалась, дивувалась, та, нарешті, збагнула: мабуть, це винна червона свитка. Недарма, надягаючи її, завжди відчувала, що її душить щось. Не думаючи, не гадаючи довго, кинула в огонь — не горить чортова одежа! «Еге, та це чортів дарунок!» Перекупка примудрилась і підсунула у віз одному чоловікові, що вивіз продавати масло. Дурень і зрадів; та тільки масла ніхто й питати не хоче. «Е, недобрі руки підкинули свитку!» Схопив сокиру й порубав її на шматки; зирк — аж лізе один шматок до другого, та й знову ціла свитка! Перехрестившись, поцюкав сокирою вдруге, шматки розкидав по всьому ярмарку і поїхав. Тільки з того часу кожного року, і саме під час ярмарку, чорт із свинячою личиною ходить по всьому майдану, рохкає й збирає шматки своєї свитки. Тепер, кажуть, тільки одного лівого рукава бракує йому. Люди з того часу одхрещуються від того місця, і ось уже буде тому років з десять, як не було там ярмарку. Та нечиста сила надала оце засідателеві о...

Друга половина слова завмерла на устах в оповідача.

Вікно брязнуло з гуркотом; шибки із дзвоном повилітали геть, і страшна свиняча морда висунулась, поводячи очима, ніби питалася: «А що ви тут робите, добрі люди?»

VIII

...Піджав хвіст, мов собака,
Мов Каїн, затрусивсь увесь;
Із носа потекла табака.

Котляревський. Енеїда

Жах скував усіх, хто був у хаті. Кум з роззявленим ротом скам'янів. Очі його витріщились, начебто хотіли вистрілити; розчепірені пальці нерухомо застигли в повітрі. Високий сміливець від

непереборного страху підскочив аж під стелю і вдарився головою об перекладину; дошки посунулись, і попович з громом і тріском полетів на землю. «Ай! ай! ай!» — закричав один, повалившись з жахом на лаву і дриґаючи на ній руками й ногами. «Рятуйте!» — горлав другий у розпачі, закрившись кожухом.

Кум, виведений із скам'яніння другим переляком, поліз, корчачись, під пелену своєї дружини. Високий сміливець поліз у піч, хоч які були вузькі там челюсті, і сам закрився затулкою. А Черевик, начебто облитий окропом, схопивши на голову горщик, замість шапки, кинувся до дверей, і, мов несамовитий, біг вулицями, не чуючи землі під собою; сама втома тільки примусила його трохи зменшити свій біг. Серце його калатало, як ступа в млині, піт котився з нього. Знемігши, ладен уже був він упасти на землю, коли раптом почулося йому, що ззаду хтось женеться за ним... Дух йому перехопило...

— Чорт! чорт! — кричав він у нестямі, потроюючи сили, і через хвилину без пам'яті повалився на землю.

— Чорт! чорт! — кричало слідом за ним, і він чув тільки, як щось із шумом кинулось на нього. Тут свідомість відлетіла від нього, і він, як страшний жилець тісної домовини, лежав німий і нерухомий посеред дороги.

IX

Ще спереду і так, і так;
А ззаду, єй-же-єй, на чорта!
З простонародної казки

— Чуєш, Власе! — говорив, підвівшись, один з натовпу народу, що спав на вулиці, — біля нас хтось згадав чорта!

— А мені яке діло! — пробурчав, потягуючись, циган, який лежав біля нього, — хоч би й усіх своїх родичів пом'янув.

— Але ж так закричав, нібито душать його!

— Мало чого людина не збреше спросоння!

— Як собі знаєш, хоч глянути треба; а викреши-но вогню!

Другий циган, бурмочучи про себе, звівся на ноги; два рази обсипав себе іскрами, ніби блискавками, роздмухав губами трут і з каганцем у руках, звичайним малоросійським світильником, що складався з розбитого черепка, налитого баранячим лоєм, подався, освітлюючи дорогу.

— Стій, тут лежить щось; світи-но сюди!

Тут підійшло до них ще кілька чоловік.

— Що лежить, Власе?

— Та, начебто двоє людей: один зверху, другий знизу; котрий з них чорт, я вже й не розберу!

— А хто зверху?

— Баба!

— Ну от, це ж і є чорт!

Загальний регіт розбуркав майже всю вулицю.

— Баба вилізла на чоловіка; ну, певно, ця баба знає, як їздити! — говорив один з натовпу, що зібрався навколо.

— Дивіться, хлопці! — говорив інший, підіймаючи черепок з горшка, друга ціла половина якого трималася на голові в Черевика, — яку шапку надів на себе цей добрий молодець!

Гамір і регіт, ще збільшившись, примусили опам'ятатися наших мерців, Солопія та його дружину, що, охоплені переляком, довго дивилися з жахом застиглими очима на смагляві циганські обличчя. Освітлюючись химерним і тремтливим світлом, вони здавались диким збіговищем гномів, оточених важкою підземною парою й хмарами пітьми непробудної ночі.

X

Цур тобі, пек тобі, сатанинське навождення!

З малорос[ійської] комедії

Ранковий холодок віяв над Сорочинцями, що прокинулися від сну. Клуби диму з усіх димарів летіли назустріч сонцю, яке з'явилося на сході. Ярмарок загомонів. Вівці замекали, коні заіржали; крики гусей і перекупок залунали знову по всьому табору — і страшні розмови про *червону свитку,* що навіяли таку моторошність на людей в таємничі години присмерку, зникли зовсім, як тільки настав ранок.

Позіхаючи й потягуючись, дрімав Черевик у вкритій соломою кумовій повітці, вкупі з волами, мішками борошна та пшениці, і, здається, зовсім не мав бажання відірватись від своїх снів, як раптом почув голос, такий же знайомий, як притулок лінощів — благословенна піч у його хаті чи шинок далекої родички, що стояв не далі, як за десять кроків від його порога.

— Вставай, вставай! — деренчала йому над вухом ніжна дружина, смикаючи його з усієї сили за руку.

Черевик, замість відповісти, надув щоки і почав вимахувати руками, наче б'ючи в барабан.

— Божевільний! — закричала вона, ухиляючись від вимаху рук його, бо він мало був не зачепив її по обличчю.

Черевик підвівся, протер трохи очі й подивився навколо:

— Враг би мене взяв, якщо мені, голубко, не уявилася твоя пика барабаном, що на ньому мене примусили вибивати зорю, немов москаля, оті свинячі рила, що від них, як каже кум...

— Годі, годі тобі дурниці верзти! Збирайся, веди швидше кобилу на продаж! сміх просто людям: приїхали на ярмарок, і хоч би тобі пасмо прядива продали...

— Як же, жінко, — підхопив Солопій, — та з нас-бо тепер сміятися будуть.

— Іди! іди! з тебе й так сміються!

— Ти ж бачиш, що я ще не вмивався, — провадив далі Черевик, позіхаючи й чухаючи спину та намагаючись, між іншим, виграти час для своїх лінощів.

— Ото не до речі забагнулося йому чепуритись! Коли це за тобою водилося? ось рушник, утри свою пику...

Тут схопила вона щось, зібгане в жмут, і з жахом кинула його від себе... Це був *червоний обшлаг від свитки!*

— Іди, роби своє діло, — повторила вона, набравшись духу, своєму чоловікові, бачивши, що в того переляк відібрав ноги, і зуби цокотіли.

— Буде продаж тепер! — бурчав він сам до себе, одв'язуючи кобилу й ведучи її на майдан. — Недарма, коли я збирався на цей проклятий ярмарок, на душі було так тяжко, начебто хто навалив на тебе здохлу корову, а воли аж двічі самі повертали додому. Та ще, як згадав я тепер, чи не в понеділок ми виїхали. Ну, от і лихо все!.. Невгамовний і чорт проклятий: носив би вже свитку без одного рукава; так де там, треба ж добрим людям не давати спокою. Був би я, наприклад, чортом, від чого борони Боже, чи став би я лазити вночі за проклятущими клаптями?

Тут філософствування нашого Черевика перебив грубий і різкий голос. Перед ним стояв високий циган:

— Що продаєш, чоловіче добрий?

Продавець помовчав, поглянув на нього від ніг до голови і сказав байдужісінько, не спиняючись і не випускаючи з рук вуздечки:

— Сам бачиш, що продаю!

— Ремінці? — спитав циган, поглядаючи на вуздечку, що була в його руках.

— Еге ж, ремінці, коли вже кобила схожа на ремінці.

— Одначе ж, чорт побери, земляче, ти, видно, її соломою годував!

— Соломою?

Тут Черевик хотів був потягти за вуздечку, щоб провести свою кобилу і викрити брехню безсоромного ганьбителя, та рука його з незвичайною легкістю вдарилася в підборіддя. Глянув — у ній перерізана вуздечка, а до вуздечки прив'язаний — ой, жах! волосся його здійнялось догори! — шматок *червоного рукава!..* Плюнувши, хрестячись і махаючи руками, побіг він від несподіваного подарунка і, швидше за молодого парубка, зник серед натовпу.

XI

За моє ж жито, та мене й побито.
Прислів'я

— Лови! лови його! — кричало кілька хлопців у тісному кінці вулиці, і Черевик почув, що його схопив хтось дужими руками.

— Зв'язати його! це той самий, що вкрав у доброго чоловіка кобилу!

— Господь з вами! за що ви мене в'яжете?

— Він ще й питає! а за що ти вкрав кобилу в приїжджого мужика, Черевика?

— З глузду з'їхали ви, хлопці! Де ж це бачено, щоб чоловік сам у себе крав що-небудь?

— Старі вигадки! старі вигадки! чого ж ти біг скільки духу, наче сам сатана за тобою гнався?

— Мимоволі побіжиш, коли сатанинська одежа!..

— Е, голубе! дури інших цим; буде ще тобі від засідателя, щоб не лякав чортовинням людей!

— Лови, лови його! — почувся крик з другого кінця вулиці. — Ось де він, ось утікач!

І перед очима нашого Черевика з'явився кум в найжалюгіднішому стані, із зав'язаними назад руками, що його вели кілька хлопців.

— Чудеса завелись! — говорив один із них. — Послухали б ви, що розказує цей шахрай, якому досить тільки глянути в обличчя, щоб побачити злодія; як стали питати: чого біг він, як навіжений, — поліз, каже, до кишені понюхати табаки та, замість тавлинки, витяг шматок чортової *свитки,* з якої спалахнув червоний вогонь, а він давай боже ноги!

— Еге-ге-ге! та це одного гнізда обидві пташки! зв'язати їх обох вкупі!

XII

«Чим, люди добрі, так оце я провинився?
За що глузуєте? — сказав наш неборак. —
За що знущаєтесь ви надо мною так?
За що, за що?» — сказав та й попустив патьоки,
Патьоки гірких сліз, узявшися за боки.

Артемовський-Гулак. Пан та собака

— Може, й справді, куме, ти поцупив що-небудь? — спитав Черевик, лежачи зв'язаний разом з кумом під солом'яною яткою.

— І ти тієї ж, куме! щоб мені відсохли руки й ноги, якщо я що-небудь будь-коли крав, крім хіба вареника з сметаною в матері, та й то ще, коли мені було років десять віку.

— За що ж це, куме, на нас напасть така? Тобі ще нічого: тебе обвинувачують принаймні в тому, що ти в іншого вкрав; за що ж на мене, бідолаху, лихий наклеп такий: нібито в самого себе вкрав кобилу. Видно, нам, куме, на роду написано не мати щастя!

— Горе нам, сиротам бідним!

Тут обидва куми заридали, схлипуючи.

— Що це тобі, Солопію? — спитав, увійшовши в цей час, Грицько. — Хто це зв'язав тебе?

— А! Голопупенко, Голопупенко! — закричав, зрадівши, Солопій. — Ось, куме, це той самий, про якого я казав тобі. От молодець! ось Бог мене побий на цьому місці, коли не висуслив при мені кухля завбільшки майже як твоя голова, і хоч би тобі скривився.

— Що ж ти, куме, так не пошанував такого гарного парубка?

— Отак, як бачиш, — казав далі Черевик, обернувшись до Грицька, — покарав Бог, видно, за те, що завинив перед тобою. Прости, чоловіче добрий. Їй-богу, радий би зробити для тебе все... Та що ж поробиш? — в старій моїй диявол сидить.

— Я не злопам'ятний, Солопію. Якщо хочеш, я визволю тебе!

Тут він моргнув хлопцям, і ті ж самі, що вартували його, кинулись розв'язувати.

— За те й ти роби як треба: справляй весілля! та й погуляємо так, щоб цілий рік боліли ноги від гопака.

— *Добре! от добре!* — сказав Солопій, ляснувши руками. — Та мені так тепер зробилось весело, наче мою стару москалі забрали. Та що там думати: годиться чи не годиться так — сьогодні ж весілля, та й по всьому!

— Гляди ж, Солопію, через годину я буду в тебе; а тепер іди додому: там чекають тебе купці на твою кобилу й пшеницю!

— Як! хіба кобила знайшлася?

— Знайшлась!

Черевик з радості остовпів, дивлячись услід Грицькові, що пішов собі.

— Що, Грицьку, погано ми зробили своє діло? — спитав високий циган парубка, що поспішав. — Воли ж бо тепер мої?

— Твої! твої!

XIII

Не бійся, матінко, не бійся,
В червоні чобітки обуйся,
Топчи вороги
Під ноги;
Щоб твої підківки
Бряжчали!
Щоб твої вороги
Мовчали!

Весільна пісня

Підперши ліктем гарненьке підборіддячко своє, задумалась Параска, сама сидячи в хаті. Багато мрій снувалося навколо русої голівки. Іноді раптом легенька усмішка торкалась її червоних губок, і якесь радісне почуття зводило темні її брови, то знову хмарина задуму опускала їх на карі, ясні очі.

— Ну що, як не справдиться те, що говорив він! — шепотіла вона з якимось виразом сумніву. — Ну що, як мене не віддадуть? якщо... Ні, ні; цього не буде! мачуха робить усе, що їй забагнеться; невже я не можу робити того, що мені хочеться? Впертості й у мене вистачить! Який же він гарний! як чарівно світять його чорні очі! як любо каже він: *Парасю, голубко!* як личить йому біла свитка! якби ще пояс гарячіший!.. нехай, уже правда, я йому витчу, як перейдемо жити в нову хату. Не подумаю без радості, — говорила вона далі, виймаючи з-за пазухи маленьке дзеркальце, обклеєне червоним папером, що купила на ярмарку, і видивляючись в нього з прихованою втіхою, — якщо зустрінусь тоді де-небудь з нею — я їй нізащо не вклонюся, нехай вона собі хоч лусне. Ні, мачухо, годі вже бити тобі свою пасербицю! Скоріш пісок зійде на камені, і дуб похилиться у воду, як верба, ніж я схилюся перед тобою! Та я й забула... ану, приміряю очіпок, хоч і мачушин, як він на мене прийдеться!

Тут встала вона, тримаючи в руках дзеркальце і, нахилившись до нього головою, трепетно йшла по хаті, начебто боялася впасти, бача-

чи під собою, замість долівки, стелю з накладеними під нею дошками, звідки гупнув недавно попович, та полиці, заставлені горшками.

— Що це я, справді, ніби дитина, — скрикнула вона, сміючись, — боюся ступити й ногою!

І почала притупувати ногами, чимдалі сміливіше; нарешті, ліва рука її опустилась і вперлась у бік, і вона почала танцювати, побрязкуючи підківками, тримаючи перед собою дзеркало і наспівуючи улюбленої своєї пісні:

Зелененький барвіночку,
Стелися низенько!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько!

Зелененький барвіночку,
Стелися ще нижче!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься ще ближче!

Черевик заглянув у цей час в двері і, побачивши, як його дочка танцює перед дзеркалом, спинився. Довго дивився він, сміючись з небаченої витівки своєї дочки, яка, замислившись, не помічала, здавалось, нічого; та коли почув знайомі звуки пісні — жилки в нього затрусилися; гордо взявшись у боки, виступив він наперед і пустився навприсядки, забувши про всі діла свої. Гучний кумів регіт примусив їх обох здриґнутись.

— Ото добре, батько з дочкою завели вже тут самі весілля! Йдіть же швидше: молодий прийшов!

При останньому слові Параска спалахнула яскравіше, ніж червона стрічка на її голові, а безтурботний батько її згадав, чого прийшов він.

— Ну, дочко! ходімо мерщій! Хівря на радощах, що я продав кобилу, побігла, — говорив він, боязко оглядаючись на всі боки, — побігла купувати собі плахти та ряднини всякі, то треба, поки не вернулась, все скінчити!

Не встигла переступити вона через поріг хати, як почула себе в обіймах парубка у білій свитці, який з купою народу дожидався її на вулиці.

— Боже, благослови! — сказав Черевик, складаючи їм руки. — Нехай собі живуть, як вінки в'ють!

Тут почувся галас серед народу.

— Я швидше лусну, ніж допущу цього! — кричала жінка Солопія, що її, одначе, з реготом одпихав натовп народу.

— Не казися, не казися, жінко! — говорив розважно Черевик, бачачи, що пара дужих циган тримає її за руки. — Що зроблено, те зроблено; змінювати я не люблю!

— Ні, ні! цього не буде! — кричала Хівря, але ніхто не слухав її: кілька пар обступили молодих і створили навколо них непробивну, танцюючу стіну.

Дивне, невимовне почуття охопило б глядача, коли б він побачив, як від одного удару смичком музики в сірячинній свитці, з довгими підкрученими вусами, все повернулося, по волі і мимоволі, до одностайності й перетворилося на злагоду. Люди, що на їх похмурих обличчях, здається, вік не зринала усмішка, притупували ногами й поводили плечима. Все кружляло. Все танцювало. Та ще дивніше, ще нерозгаданіше почуття вродилося б у глибині душі, якби поглянути на старих баб, що від древніх облич їх віяло спокоєм могили, коли вони штовхалися серед молодого, веселого, радісного люду. Безтурботні! навіть без дитячої радості, без іскри співчуття, яких самий хміль тільки, як механік свого безживного автомата, примушує робити щось подібне до людського, вони тихо похитували сп'янілими головами, пританцьовуючи разом із народом, що веселився, не звертаючи навіть очей на молоду пару.

Грім, регіт, пісні чути було дедалі тихше. Смичок завмирав, притихаючи й гублячи неясні звуки в порожняві повітря. Ще чути було десь тупання, щось схоже на гуркіт далекого моря, і незабаром скрізь стало порожньо й глухо.

Чи не так і радість, прекрасна й непевна гостя, відлітає від нас, і даремно самотній звук думає виявити веселість? У власному відгомоні вже чує він сум і пустелю, й дико прислухається до нього. Чи не так і веселі друзі бурхливої й вільної юності, поодинці, один по одному, губляться по світу і покидають, нарешті, самого старовинного брата їх? Сумно покинутому! І важко і сумно стає на серці, і нічим допомогти йому.

ВЕЧІР ПРОТИ ІВАНА КУПАЛА

*Бувальщина, яку розповідав дячок ***ської церкви*

За Хомою Григоровичем водилася дивна особливість: він до смерті не любив переповідати одне й те ж саме. Бувало часом як ублагаєш його розказати щось вдруге, то він або додасть нового, або переіначить так, що й упізнати не можна. Якось один з тих панків — нам, простим людям, важко й назвати їх: писаки вони — не писаки, а от те ж саме, що й баришники на наших ярмарках. Нахапають, напросять, накрадуть усякої всячини, та й випускають книжечки, не товщі за буквар, кожного місяця або тижня. Один з цих панків і виманив у Хоми Григоровича цю саму історію, а він зовсім і забув про неї. Аж приїжджає з Полтави той самий панич у гороховому каптані, про котрого я говорив, і одну повість котрого ви, мабуть, уже прочитали; привозить із собою невеличку книжечку і, розгорнувши посередині, показує нам. Хома Григорович хотів уже був осідлати свій ніс окулярами, та, згадавши, що він забув їх підмотати нитками й обліпити воском, передав мені. Я, так як грамоту сяк-так розумію і не ношу окулярів, узявся читати. Не встиг перегорнути й двох сторінок, як він зненацька зупинив мене за руку.

— Стривайте! спочатку скажіть мені, що це ви читаєте?

Скажу правду, я трохи отетерів від такого запитання.

— Як, що читаю, Хомо Григоровичу! вашу бувальщину, ваші власні слова.

— Хто вам сказав, що це мої слова?

— Та чого ж іще, тут і надруковано: *яку розповів такий-то дячок.*

— Плюйте ж на голову тому, хто це надрукував! *бреше, сучий москаль.* Чи я ж так говорив? *Що то вже, як у кого чортма клепки в голові!* Слухайте, я вам розкажу її зараз.

Ми присунулися до стола, і він почав.

Дід мій (Царство йому Небесне! щоб він на тому світі їв самі тільки буханці пшеничні та маківники в меду) умів прегарно розповідати. Бувало, як почне — цілий день не зрушив би з місця і все б

слухав. Вже не пара якому-небудь теперішньому базіці, що як почне *москаля везти*[1], та ще й мовою такою, неначе йому три дні їсти не давали, то хоч берися за шапку, та з хати. Наче тепер пам'ятаю — покійна стара, мати моя, була ще жива — як довгими зимовими вечорами, коли надворі тріщав мороз і замуровував наглухо вузькі шибки нашої хати, сиділа вона біля гребеня, виводячи рукою довгу нитку, гойдаючи ногою колиску і наспівуючи пісню, яку ніби тепер я чую. Каганець, тремтячи й спалахуючи, неначе лякаючися чогось, світив нам у хаті. Веретено хурчало; а ми всі, діти, зібравшися докупи, слухали діда, який через старість не злазив більше п'яти років зі своєї печі. Та ні дивні розповіді про давню старовину, про наїзди запорожців, про ляхів, про молодецькі діла Підкови, Півтора-Кожуха і Сагайдачного не захоплювали нас так, як розповіді про яку-небудь старовинну дивну пригоду, від яких завжди дрож проходив по тілу і волосся ворушилося на голові. Часом страх, було, такий візьме від них, що звечора все здається бог знає яким страхіттям. Бувало вночі вийдеш чого-небудь з хати, то так і думаєш, що на постелі твоїй умостився спати виходець з того світу. І, щоб мені не довелося розповідати це вдруге, якщо не здавалася часом здалеку власна свитка, покладена в голови, дияволом, що згорнувся в клубок. Та головне у дідових розповідях було те, що за життя своє він ніколи не брехав і що, було, не скаже, то саме так і було.

Одну з його дивних історій перекажу тепер вам. Знаю, що багато набереться таких розумників, які пописують по судах і читають навіть гражданську грамоту, котрі, якщо дати їм у руки простий Часослов, не розібрали б ні аза в ньому, а показувати на ганьбу свої зуби — є уміння. Їм усе, що не розкажеш, — смішки. Отаке невірство розійшлося по світу! Та на що, — от не люби мене Боже і Пречиста Діво! ви, може, навіть не повірите: раз якось згадав про відьом — що ж! знайшовся урвиголова, відьмам не вірить! Та, слава Богу, от я скільки живу вже на світі, бачив таких іновірців, яким *провозити попа в решеті*[2] було легше, ніж нашому братові понюхати табаки; а й ті відхрещувалися од відьом. Та хай присниться їм, не хочу тільки вимовити, що саме, нічого й говорити про них.

Років, де там! більше ніж сто тому, говорив покійний дід мій, нашого села й не пізнав би ніхто: хутір, найбідніший хутір! Хаток з

[1] Тобто брехати.
[2] Тобто збрехати на сповіді.

десять, не пообмазуваних, не вкритих, стирчало то там, то там серед поля. Ані тину, ані повітки добрячої, де б поставити худобу чи воза. Це ж ще багатії так жили; а подивилися б на нашу братію, на голоту: викопана в землі яма — от вам і хата! тільки по диму й можна було дізнатися, що там живе чоловік Божий. Ви спитаєте, чому вони жили так? Бідність не бідність: тому що тоді козакував майже кожен і набирав у чужих землях чимало добра; а здебільшого тому, що не було потреби обзаводитися доброю хатою. Якого народу тоді не вешталося по всіх усюдах: кримці, ляхи, литвинство! Траплялося, що й свої наїдуть купами і обдирають своїх-таки.

Усякого було.

У тому хуторі з'являвся часто чоловік, або, краще, диявол у людській подобі. Звідки він, чого приходив, ніхто не знав. Гуляє, пиячить і враз пропаде, як у воду, і слуху немає. Там, зирк — знову мов з неба упав, вештається по вулицях у селі, якого тепер і сліду немає і яке було, може, не далі як за сто кроків від Диканьки.Назбирає зустрічних козаків: регіт, пісні, гроші сиплються, горілка, як вода... причепиться було до красних дівчат: надарує стрічок, сережок, намиста — дівати нікуди! Щоправда, красні дівчата трохи задумувалися, беручи подарунки: Бог знає, може, справді перейшли вони через нечисті руки. Рідна тітка мого діда, що тримала у той час шинок на теперішній Опішнянській дорозі, в якому часто гуляв Басаврюк, так звали того бісівського чоловіка, якраз говорила, що ні за що на світі не погодилася б узяти від нього подарунків. Знов, як і відмовитися: кожного візьме страх, як нахмурить він, було, свої щетинисті брови і кине спідлоба такий погляд, що, здається, забіг би бог знає куди; а візьмеш, то на другу ніч і чимчикує в гості який-небудь приятель з болота, з рогами на голові, і давай душити за шию, коли на шиї намисто, кусати за палець, коли на ньому перстень, чи тягти за косу, коли в неї вплетена стрічка. Бог з ними тоді, з тими подарунками! Та от лихо — і здихатися не можна: кинеш у воду — пливе чортячий перстень чи намисто поверх води, і до тебе ж у руки.

У селі була церква, як згадую, трохи чи не Святого Пантелея. Жив тоді при ній ієрей, блаженної пам'яті отець Афанасій. Помітивши, що Басаврюк навіть у Великодню неділю не буває в церкві, надумав був покартати його, накласти церковне покаяння. Де там! насилу ноги виніс. «Слухай, *панотче!* — гримнув він йому у відповідь. — Знай краще свої справи, ніж втручатися в чужі, якщо

не хочеш, щоб козляча горлянка твоя була заліплена гарячою кутею!» Що робити з окаянним? Отець Афанасій оголосив тільки, що кожного, хто буде водитися з Басаврюком, буде вважати за католика, ворога Христової церкви і всього людського роду. В тому селі був у одного козака, на прізвище Корж, наймит, якого люди звали Петром Безрідним; може, тому, що ніхто не пам'ятав його батька й матері. Церковний староста казав, правда, що вони на другий же рік померли від чуми; та тітка мого діда знати цього не хотіла і з усієї сили намагалася наділити його ріднею, хоч бідному Петрові вона була так потрібна, як нам торішній сніг. Вона казала, що батько його й тепер на Запорожжі, був у полоні в турків, натерпівся мук бог знає яких і якимсь чудом, переодягшися євнухом, утік. Чорнобривим дівчатам та молодицям мало було діла до рідні його. Вони говорили тільки, що коли б одягти його в новий жупан, підперезати червоним поясом, надіти на голову шапку з чорного смушку з гарним синім верхом, почепити збоку турецьку шаблю, дати в одну руку малахай, а в другу люльку в лепській оправі, то заткнув би він за пояс усіх парубків тодішніх. Та от лихо, що бідний Петрусь тільки й мав, що сіру свитку, у якій було більше дірок, ніж у якого жида в кишені злотих. Та й це б ще невелике лихо; а от лихо: у старого Коржа була дочка красуня, та така, що, я гадаю, навряд чи доводилося вам бачити. Тітка покійного діда розповідала,— а жінці, самі знаєте, легше поцілуватися з чортом, не в гнів кажучи, ніж назвати когось красунею, — що повненькі щоки в козачки були свіжі й яскраві, як мак найніжнішої рожевої барви, коли, вмившися Божою росою, палає він, розправляє листочки і чепуриться перед сонечком вранці; що брови, мов чорні шнурочки, що їх купують тепер для хрестиків та дукатів дівчата наші у москалів, які ходять по селах з коробками, рівно посхилявшися, немов дивилися у ясні очі; що ротик, на який дивлячись облизувалася тодішня молодь, мовби на те й створений був, щоб виводити солов'їні пісні; що волосся її, чорне, як крило ворона, і м'яке, як молодий льон (тоді ще дівчата наші не заплітали його в дрібушки, перевиваючи красивими, яскравими синдячками), падало дрібними кучерями на шитий золотом кунтуш. Ех, не доведи Господи проголошувати мені більше на криласі алілуя, якби, тут-таки, не поцілував її, незважаючи на те, що сивина пробирається по всьому старому лісі, котрий вкриває мою маківку, і під боком моя стара, як більмо в оці. Ну, та коли де парубок і дівка живуть близько одне від одного... самі знаєте, що буває. Було, ні світ ні зоря, підкови

червоних чобіток і помітні на тому місці, де розмовляла Пидорка зі своїм Петрусем. Але Коржеві й на думку не спало б щось недобре, коли б — ну, це вже й видно, що не хто інший, як лукавий підбив, — не надумав Петрусь, не роздивившися гарненько в сінях, вліпити поцілунок, як кажуть, від щирого серця, у рожеві губки козачки, і той-таки самий лукавий, щоб йому, собачому синові, приснився хрест святий, напоумив здуру старого хріна відчинити двері з хати. Остовпів Корж, роззявивши рота і ухопившися рукою за двері. Клятий поцілунок ніби приголомшив його зовсім. Йому здався він гучніший, ніж удар макогона об стіну, яким звичайно у наш час селянин проганяє кутю, за браком фузеї та пороху.

Отямившися, зняв він зі стіни дідівський нагай і вже хотів був покропити ним спину бідного Петра, як де не взявся шестилітній Пидорчин брат Івась, прибіг і злякано схопив ручентами його за ноги, закричавши: «Тату, тату! не бий Петруся!» Що маєш робити? у батька серце не кам'яне: повісивши нагай на стіну, вивів він його потихеньку з хати: «Якщо ти мені коли-небудь опинишся у хаті або хоч тільки під вікнами, то, слухай, Петре, їй-богу, пропадуть чорні вуса, та й оселедець твій, от уже його два рази можна обмотати навколо вуха, не буду я Терентієм Коржем, якщо не попрощається з твоєю маківкою!» Сказавши це, дав він йому легенько рукою стусана в потилицю, так, що Петрусеві потемніло в очах, і він полетів сторч головою. От тобі й доцілувалися! Зажурилися наші голуб'ята; а тут і чутка по селу, що до Коржа унадився ходити якийсь лях, обшитий золотом, з вусами, з шаблею, зі шпорами, з кишенями, що бряжчали, як дзвінок від торбинки, з якою паламар наш, Тарас, ходить щодня по церкві. Ну, відома річ, чого ходять до батька, коли у нього є чорнобрива дочка. От одного разу Пидорка схопила, заливаючися слізьми, на руки Івася свого: «Івасю мій милий, Івасю мій любий! біжи до Петруся, моє золоте дитя, як стріла з лука; розкажи йому все: любила б його карі очі, цілувала б його біле личко, та не велить доля моя. Не один рушник облила гіркими сльозами. Тоскно мені. Тяжко на серці. І рідний батько — ворог мені: силує йти за нелюбого ляха. Скажи йому, що й весілля готують, тільки не буде музик на нашому весіллі; будуть дяки співати, замість кобз та сопілок. Не піду я танцювати з нареченим своїм; понесуть мене. Темна, темна моя буде хата! з кленового дерева, і, замість димаря, хрест стоятиме на дашку!»

Мов скам'янівши, не зрушивши з місця, слухав Петро, коли невинне дитя лепетало йому Пидорчині слова. «А я думав, нещас-

ний, іти в Крим та Туреччину, навоювати золота і з добром приїхати до тебе, моя красуне. Та не бути тому. Лихе око подивилося на нас. Буде ж, моя люба рибонько! буде і в мене весілля: тільки й дяків не буде на тому весіллі; ворон чорний закряче, замість попа, надо мною; чисте поле буде моя хата; сиза хмара — моя стріха; орел виклює мої карі очі; перемиють дощі козацькі кісточки, і вихор висушить їх. Та що я? на кого? кому скаржитися? Так уж, мабуть, Бог велів, — пропадати, то пропадати!» Та й побрів прямісінько в шинок.

Тітка покійного діда трохи здивувалася, побачивши Петруся в шинку, та ще в таку пору, коли добрі люди йдуть до утрені, і вирітріщила на нього очі, мов спросоння, коли сказав він дати кухоль сивухи, мало не з піввідра. Тільки даремно думав бідний залити своє горе. Горілка щипала його за язик, як кропива, і здавалася йому гіркішою, ніж полин. Кинув від себе кухоль на землю. «Годі журитися тобі, козаче!» — гримнуло щось басом над ним. Оглянувся: Басаврюк! у! яка пика! Волосся — щетина, очі — як у вола! «Знаю, чого треба тобі: от чого!» Тут брязнув він з бісівською посмішкою шкіряним гаманом, який висів у нього біля пояса. Здриґнувся Петро. «Ге-ге-ге! та як горить! — заревів він, пересипаючи на руку червінці. — Ге-ге-ге! та як дзвенить! Адже ж і діла тільки одного вимагатиму за цілу гору таких цяцьок». — «Дияволе! — закричав Петро. — Давай його, на все готовий!» Вдарили по руках. «Дивися, Петре, ти наспів якраз вчасно: завтра Івана Купала. Одну тільки цю ніч на рік і цвіте папороть. Не проґав! Я тебе буду чекати, опівночі, у Ведмежому яру».

Мені здається, кури так не дожидаються тієї години, коли молодиця винесе їм зерна, як ждав Петрусь вечора. Тільки й знав, що дивився, чи не довшає тінь від дерева, чи не рум’яниться, сідаючи, сонечко, і що далі, то нетерпеливіше. Як же й довго! мабуть, день Божий загубив десь кінець свій. От уже й сонця немає. Небо тільки червоніє з одного боку. І воно вже тьмариться. У полі холоднішає. Примеркає, примеркає і — смеркло. Насилу! З серцем, яке мало не вискакувало з грудей, зібрався він у дорогу, і обережно спустився густим лісом у глибокий яр, що називався Ведмежим. Басаврюк уже ждав там. Темно, хоч в око стрель. Один за одним пробиралися вони по грузьких болотах, чіпляючись за густі терники і спотикаючись майже на кожному кроці. От і рівне місце. Роздивився Петро: ніколи ще йому не доводилося заходити сюди. Тут зупинився і Басаврюк.

— Бачиш ти, он стоять перед тобою три пагорки. Багато буде на них квітів різних; та, борони тебе нетутешня сила, зірвати хоч одну. Але тільки зацвіте папороть, хапай її і не озирайся, що б тобі позаду не причулося.

Петро хотів було спитати... зирк — і нема вже його. Підійшов до трьох пагорків; де ж квіти? Нічого не видно. Дикий бур'ян чорнів навколо і глушив усе своєю гущиною. Та от спалахнула на небі блискавиця, і перед ним з'явилася ціла грядка квітів, все чудних, все небачених; тут і просте листя папороті. Та завагався Петро і в роздумі став перед ним, узявшися обома руками в боки.

«Що ж тут незвичайного? десять разів на день буває бачиш це зілля; яке ж тут диво? Чи не надумала чортяча пика поглузувати?»

Зирк — червоніє маленька квіткова брунька і, неначе жива, рухається. Справді, дивно! Рухається і дедалі більшає, більшає і червоніє, як жар. Спалахнула зірочка, щось тихо затріщало, і квітка розгорнулася перед його очима, мов полум'я, осяявши й інші навколо себе.

«Тепер пора!» — подумав Петро і простяг руку. Дивиться, тягнуться з-за нього сотні волохатих рук теж до квітки, і позад нього щось перебігає з місця на місце. Зажмуривши очі, смикнув він за стеблинку, і квітка зосталася у нього в руках. Усе стихло. На пні з'явився Басаврюк, що сидів увесь синій, як мрець. Хоч би поворухнув одним пальцем. Очі нерухомо втуплені в щось, видне тільки йому самому; рот наполовину роззявлений, і ані слова. Навколо не шелесне. Ух, страшно!.. Та от почувся свист, від якого похололо в Петра всередині, і здалося йому, неначе трава зашуміла, квіти почали між собою розмовляти голоском тоненьким, мов срібні дзвіночки; дерева загриміли сипучою лайкою... Обличчя Басаврюкове раптом ожило: очі блиснули. «Насилу повернулася, яга, — буркнув він крізь зуби. — Дивися, Петре, стане перед тобою зараз красуня: роби все, що скаже, а то пропадеш навіки!» Тут розвів він сучкуватою палицею кущ тернику, і перед ними з'явилася хатка, як кажуть, на курячих лапках. Басаврюк ударив кулаком, і стіна захиталася. Великий чорний собака вибіг назустріч і, виючи, обернувшися на кішку, кинувся у вічі їм. «Не лютуй, не лютуй, стара чортихо!» — промовив Басаврюк, додавши таке слівце, що добрий чоловік і вуха б заткнув. Зирк, замість кішки, баба з обличчям зморщеним, як печене яблуко, вся зігнута в дугу; ніс з підборіддям мов щипці, якими лущать горіхи. «Славна красуня!» — подумав Петро, і мурашки побігли по спині у нього. Відьма вихопила

в нього квітку з рук, нахилилася і щось довго шепотіла над нею, сприскуючи якоюсь водою. Іскри посипалися у неї з рота; піна з'явилася на губах. «Кидай!» — сказала вона, віддаючи квітку йому. Петро підкинув, і, що за чудо? — квітка не впала прямо, але довго здавалася вогняною кулькою посеред темряви і, неначе човен, плавала у повітрі; нарешті, потихеньку почала спускатися нижче і впала так далеко, що ледве помітна була зірочка, не більша за макове зернятко. «Тут!» — глухо захрипіла баба; а Басаврюк, подаючи йому заступ, промовив: «Копай тут, Петре. Тут побачиш ти стільки золота, скільки ані тобі, ані Коржеві й не снилося». Петро поплював на руки, схопив заступ, натиснув ногою і вивернув землю, вдруге, втретє, ще раз... щось тверде!.. Заступ дзвенить і не йде далі. Тут очі його почали розрізняти невелику, ковану залізом, скриню. Уже хотів він був дістати її рукою, та скриня почала опускатися в землю і дедалі глибше, глибше; а позад нього чувся регіт, більше схожий на зміїне сичання. «Ні, не бачити тобі золота, поки не дістанеш крові людської!» — сказала відьма і підвела до нього дитя, років шести, накрите білим простирадлом, показуючи знаком, щоб він одрубав йому голову. Остовпів Петро. Хіба жарти, відрізати ні за що, ні про що людині голову, та ще безневинній дитині! Спересердя зірвав він простирадло, що накривало їй голову, і що ж? Перед ним стояв Івась. І рученята склало бідолашне дитя навхрест; і голівку похилило... Мов скажений, підскочив до відьми Петро і вже підняв був руку...

— А що ти обіцяв за дівчину?.. — гримнув Басаврюк і ніби кулю всадив йому в спину. Відьма тупнула ногою: синє полум'я вихопилося з землі; середина її вся освітилася і стала неначе з кришталю вилита; і все, що було під землею, стало видно, як на долоні. Червінці, самоцвіти, в скринях, у казанах, купами були навалені під тим самим місцем, де вони стояли. Очі його запалали... розум помутився... як божевільний, ухопився він за ніж, і безневинна кров бризнула йому межи очі... Диявольський регіт загримів з усіх боків. Потворні страховища зграями стрибали перед ним. Відьма, вчепившися руками в обезглавлений труп, як вовк, пила з нього кров... Голова його пішла обертом! Зібравши всі сили, кинувся він тікати. Все освітилося перед ним червоним світлом. Дерева усі в крові, здавалося, горіли і стогнали. Небо, розжарившись, тремтіло... Вогняні плями, як блискавки, кружляли у нього перед очима. Вибившися з сили, вбіг він у свою халупку і, як сніп, повалився на землю. Мертвий сон охопив його.

«Кидай!» — сказала вона, віддаючи квітку йому.

Два дні й дві ночі спав Петро без просипу. Прокинувшись на третій день, довго оглядав він кутки своєї хати; та даремно намагався що-небудь згадати: пам'ять його була, як кишеня старого скнари, у якого копійки не видуриш. Потягнувшися трохи, почув він, що біля ніг брязнуло. Дивиться: два мішки з золотом. Тут тільки, неначе крізь сон, згадав він, що шукав якийсь скарб, що було йому самому страшно у лісі. Та якою ціною, як здобув він його, цього ніяк не міг зрозуміти.

Побачив Корж мішки і — розніжився. «Сякий-такий Петрусь, немазаний! та хіба я не любив його? та чи не був він у мене, як син рідний?» — і почав плести старий шкарбан небувальщину так, що того до сліз розібрало. Дивно тільки здавалося Пидорці, коли стала розповідати, як цигани, проходячи мимо, украли Івася. Він не міг навіть згадати обличчя його, так обморочило кляте чортовиння! Гаятися було нічого, полякові дали під ніс дулю, та й заварили весілля: напекли шишок, понашивали рушників та хусток, викотили бочку горілки; посадили за стіл молодих; розрізали коровай; заграли на бандурах, цимбалах, сопілках, кобзах — і почалося...

У старовину весілля були — куди нашим. Тітка мого діда, було, розкаже — гай, гай! Як дівчата у пишному головному уборі з жовтих, синіх та рожевих стрічок, поверх яких нав'язувався золотий галун, у тонких сорочках, вишитих по всьому шву червоним шовком і винизаних дрібними срібними квіточками, у сап'янових чоботях на високих залізних підковах плавно, наче пави, і шумно, як вихор, скакали в горлиці. Як молодиці з корабликом на голові, верх якого зроблений був увесь з сутозолотої парчі, з невеликим вирізом на потилиці, з якого визирав золотий очіпок, з двома висунутими, один вперед, другий назад, ріжками з найдрібнішого чорного смушку; у синіх, з кращого полутабенку з червоними клапанами кунтушах, гордовито взявшися в боки, виступали поодинці і розмірено вибивали гопака. Як парубки у високих козацьких шапках, у тонких сукняних свитках, попідперізувані шитими сріблом поясами, з люльками в зубах, загравали з ними та точили баляси. Сам Корж, дивлячися на молодих, не втерпів, щоб не згадати давнини. З бандурою в руках, потягуючи люльку і водночас приспівуючи, з чаркою на голові, пішов дідуган, під гучний крик гуляк, навприсядки. Чого не вигадають випивши? Почнуть було надягати машкари, Боже ти мій, на людину не схожі! Куди теперішнім переодяганням, які бувають на весіллях наших. Що тепер? — тільки й того, що вдають циганок та москалів. Ні, от було,

один одягнеться жидом, а другий чортом, почнуть спочатку цілуватися, а потім схопляться за чуби... Бог з вами! Сміх нападе такий, що за живіт берешся. Поодягаються по-турецькому та по-татарському, все горить на них, як жар... А як почнуть дуріти та викидати штуки... ну, тоді хоч святих винось. З тіткою покійного діда, яка сама була на цьому весіллі, трапилася цікава історія; була вона одягнена тоді в татарське широке вбрання, і з чаркою в руках частувала гостей. От одного і підбив лукавий хлюпнути на неї ззаду горілкою; другий, теж, видно, не промах, викресав у момент вогню, та й підпалив... полум'я спалахнуло, бідолашна тітка, перелякавшися, стала скидати з себе, при всіх, плаття... Галас, регіт, розгардіяш зчинився, як на ярмарку. Словом, старі люди не пам'ятали ніколи ще такого бучного весілля.

Почали жити Пидорка з Петрусем, мов пан з панею. Всього доволі, усе сяє... Одначе ж добрі люди хитали злегка головами, дивлячися на життя їх. «Від чорта не буде добра, — говорили всі в один голос. — Звідки, як не від спокусника люду православного, прийшло до нього багатство? Де йому було взяти таку купу золота? Чому раптом саме того дня, коли забагатів він, Басаврюк зник, як у воду впав?» От і скажіть, що люди вигадують! Адже справді, не минуло й місяця, Петруся ніхто пізнати не міг. Чому, що з ним сталося, Бог знає. Сидить на одному місці, і хоч би слово з ким. Усе думає і неначе хоче щось пригадати. Коли Пидорці пощастить змусити поговорити про що-небудь, неначе й забудеться, і почне розмову, і розвеселиться навіть; та ненароком гляне на мішки — «стривай, стривай, забув!» — кричить, і знову задумається, і знову силкується щось згадати. А часом, коли довго сидить на одному місці, здається йому, що от-от все знову пригадується... і знову все зникло. Здається: сидить у шинку; несуть йому горілку; пече його горілка; гидка йому горілка. Хтось підходить, б'є по плечу його... а далі все неначе туманом повивається перед ним. Піт котиться градом по обличчю його, і він у знемозі сідає на своє місце.

Що не робила Пидорка, і радилася з ворожбитами, і переполох виливали, і соняшницю заварювали[1] — нічого не помагало. Так збігло й літо. Багато козаків обкосилися, завзятіші за інших і в по-

[1] Виливають переполох у нас, як людина перелякається, коли хочуть дізнатися, чого стався він: кидають розтоплене олово або віск у воду, і чиєї приберуть вони подоби, то те саме й перелякало хворого; після цього весь переляк минає. Заварюють соняшницю від млості і болю в животі. Для цього

хід подалися. Зграї качок ще товпилися на болотах наших; та кропив'янок уже і сліду не було. В степах зачервоніло. Скирти хліба то там, то там, мов козацькі шапки, бовваніли по полю. Траплялися по дорозі й вози, накладені хмизом та дровами. Земля затужавіла і де-не-де стала промерзати. Уже й сніг почав сипатися з неба, і гілля дерев вкривалося інеєм, неначе заячим хутром. От уже в ясний морозний день червоногрудий снігур, мов чепуристий польський шляхтич, прогулювався по снігових кучугурах, витягаючи зерно, і діти величезними киями ганяли по льоду дерев'яні дзиґи, тимчасом як батьки їх спокійно вилежувалися на печі, виходячи часом з запаленою люлькою в зубах лайнути як годиться православний морозець або провітритися і промолотити в сінях залежалий хліб. Нарешті, сніги почали танути і *щука хвостом лід розбила,* а Петро такий же, як і раніше, і що далі, то суворіший. Неначе прикутий, сидить посеред хати, поставивши біля ніг мішки свої. Здичавів; заріс волоссям; став страшний; і все думає про одно, все силкується згадати щось, і сердиться, і злиться, що не може згадати. Часто дико підводиться зі свого місця, поводить руками, втуплює у щось очі свої, неначе хоче затримати його; губи ворушаться, мов хочуть промовити якесь давно забуте слово — і нерухомо зупиняються... Лють охоплює його, як навіжений, гризе й кусає собі руки і з досади рве пасмами волосся, поки, стихнувши, не впаде, неначе в забутті, а потім знову починає пригадувати, і знову лють, і знову мука... Що за напасть Божа? Життя не стало Пидорці. Страшно їй було залишатися спочатку самій у хаті; та потім звикла бідолашна до свого лиха. Але колишньої Пидорки вже пізнати не можна було. Ані рум'янцю, ані посмішки; знесилилася, зачахла, виплакала ясні очі. Якось, хтось уже, мабуть, зглянувся над нею, порадив піти до ворожки, що жила у Ведмежому яру, про яку йшла слава, що вона вміє лікувати всі на світі хвороби. Вирішила спробувати востаннє; слово по слову, умовила бабу йти з собою. Це було надвечір, саме проти Купала. Петро непритомний лежав на лаві і не помічав зовсім нової гості. Аж от поволі почав підводитися і придивлятися. Враз увесь затремтів, як на дибі; волосся піднялося... і він зайшовся таким реготом, що страх врізався в серце Пидорці. «Згадав, згадав!» — закричав він у страшній веселості і, за-

---

запалюють трохи прядива, кидають в кухоль і перекидають його догори дном у миску з водою, яку ставлять на животі хворого; потім, після шептання, дають йому випити ложку цієї самої води.

махнувшись сокирою, кинув нею з усієї сили в бабу. Сокира на два вершки вгрузла в дубові двері. Баба зникла, і дитя років семи, у білій сорочці з накритою головою, стало посеред хати... Простирадло злетіло... «Івасю!» — закричала Пидорка і кинулася до нього; та привид увесь, з ніг до голови, вкрився кров'ю і освітив усю хату червоним світлом... Перелякана, вибігла вона в сіни; та, опам'ятавшися трохи, хотіла була допомогти йому; даремно! двері захлопнулися за нею так міцно, що несила була відчинити. Збіглися люди; почали стукати, висадили двері: хоч би одна душа. Уся хата повна диму, і посередині тільки, де стояв Петрусь, купа попелу, з якої де-не-де підіймалася ще пара. Кинулися до мішків: самі биті черепки лежали замість червінців. Витріщивши очі й пороззявлявши роти, не насмілюючись поворухнути вусом, стояли козаки, неначе вкопані в землю. Такий страх нагнало на них це диво.

Що було далі, не згадаю. Пидорка дала обітницю йти на прощу; зібрала майно, що залишилося після батька, і через кілька днів її справді вже не було в селі. Куди пішла вона, ніхто не міг сказати. Послужливі бабусі відправили були її вже туди, куди й Петро подався; та якось козак, приїхавши з Києва, розповів, що бачив у лаврі черницю, всю висохлу, як скелет, яка безперестану молилася, і в якій земляки, за всіма прикметами, впізнали Пидорку; що ніхто не чув від неї жодного слова, а прийшла вона пішки і принесла оправу до ікони Божої Матері, оздоблену такими яскравими самоцвітами, що всі зажмурювалися, на неї дивлячися.

Дозвольте, цим ще не все кінчилося. Того самого дня, коли лукавий забрав до себе Петруся, з'явився знову Басаврюк; тільки всі навтіки від нього. Дізналися, що це за птах: не хто інший, як сатана, що прибрав людської подоби для того, щоб відкопувати скарби; а через те, що скарби не даються нечистим рукам, так от він і приманює собі молодців. Того ж року всі покидали землянки свої і перебралися в село; але й там, одначе, не було спокою від проклятого Басаврюка. Тітка покійного діда говорила, що якраз сердився він найбільше на неї за те, що кинула колишній шинок на Опішнянській дорозі, і всіма силами намагався відомстити їй. Якось сільські старшини зібралися в шинок і, як кажуть, розмовляли за чинами біля стола, посеред якого поставлений був, гріх сказати, щоб малий, смажений баран. Гомоніли про се й про те, було й про диковинки різні, і про чуда. От і привerзлося, ще б нічого, коли б одному, а то таки всім, що баран підвів голову, блудячи очі його ожили і засвітилися, і вмить з'явившися, чорні щетинисті вуса

значуще заморгали на присутніх. Усі одразу пізнали на баранячій голові Басаврюкову пику; тітка діда мого навіть думала вже, що от-от попросить горілки... Шановні старшини за шапки, та мерщій додому. Іншим разом сам церковний староста, що любив часом побалакати віч-на-віч з дідівською чаркою, не встиг ще й двох разів дістати дна, як бачить, що чарка кланяється йому в пояс. Чорт з тобою! давай хреститися!.. А тут з жінкою його теж диво: тільки що почала вона замішувати тісто у величезній діжі, як діжа враз вистрибнула. «Стій, стій!» — де там! узявшися в боки гордовито, пішла навприсядки по всій хаті... Смійтеся; одначе не до сміху було нашим дідам. І дарма, що отець Афанасій ходив по всьому селу зі святою водою і ганяв чорта кропилом по всіх вулицях, а все ще тітка покійного діда довго скаржилася, що хтось, як тільки вечір, стукає в дах і шкрябає в стіну.

Та що там! От тепер на цьому самому місці, де стоїть село наше, здається все спокійно; але ж недавно, ще покійний батько мій і я пам'ятаю, як повз розвалений шинок, що його нечисте плем'я довго після того поправляло своїм коштом, доброму чоловікові пройти не можна було. Із закуреного димаря стовпом шугав дим, і, піднявшися високо, так, що глянути — шапка впаде, розсипався гарячим жаром по всьому степу, і чорт, не треба було б і згадувати його, собачого сина, так схлипував жалісно у своїй конурі, що злякані гайворони зграями підіймалися з сусіднього дубового лісу і з диким криком метались по небу.

МАЙСЬКА НІЧ, АБО УТОПЛЕНА

Враг його батька знає! начнуть що-небудь робити люди хрещені, то мордуються, мордуються, мов хорти за зайцем, а все щось не до шмиги; тільки ж куди чорт уплететься, то верть хвостиком — так де воно й візьметься, неначе з неба.

I
ГАННА

Дзвінка пісня лилася рікою по вулицях села ***. Була та пора, коли потомлені денною працею та клопотом парубки й дівчата, гомонячи, збиралися в коло, в сяйві чистого вечора, виливати свої веселощі в пісню, що повсякчас іде в парі зі смутком. І вечір, як завжди задуманий, мрійно обіймав синє небо, обертаючи все на неясність і далечінь. Уже й смеркло, а пісні все не вщухали. З бандурою в руках крався, вихопившись од співунів, молодий козак Левко, син сільського голови. На козакові решетилівська шапка. Козак іде вулицею, бринькає рукою по струнах і підтанцьовує. Ось він тихо зупинився перед дверима хати, оточеної невисокими вишнями. Чия ж це хата? чиї це двері? Трохи помовчавши, заграв він і заспівав:

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько!

— Ні, знати, міцно заснула моя ясноока красуня, — сказав козак, доспівавши пісню і підходячи ближче до вікна. — Галю, Галю! ти спиш чи не хочеш до мене вийти? Ти боїшся, певне, щоб нас хто не побачив, чи не хочеш, може, показати біле своє личко на холод? Не бійся: нікого нема. Вечір теплий. Та коли б і нагодився хто, я прикрию тебе свиткою, підпережу своїм поясом, закрию руками тебе — і ніхто нас не побачить. А якби й повіяло холодом, я пригорну

тебе до серця, зігрію поцілунками, надіну шапку свою на білі твої ніженьки. Серце моє, рибко моя, перлино! виглянь на часок! Подай крізь віконце хоч білую ручку свою... Ні, ти не спиш, горда дівчино! — вимовив він гучніше і таким голосом, неначе засоромився, що дався був на зневагу. — Тобі любо знущатися з мене, прощай!

Тут він одвернувся, зсунув набакир свою шапку і гордо відійшов од вікна, тихо перебираючи струни на бандурі. Дерев'яна закрутка в дверях у цей час повернулася: двері заскрипіли й одчинились, і дівчина на порі сімнадцятої весни, оповита присмерком, несміливо оглядаючись і не випускаючи дерев'яної закрутки, переступила поріг. В півпрозорій імлі горіли привітно, мов зірочки, ясні очі; блищали червоні коралі, і від орлиних парубкових очей не могло сховатися навіть те, як соромливо запаленіло її обличчя.

— Який-бо ти нетерплячий! — промовила вона до нього півголосом. — Уже й розсердився! А нащо вибрав такий час: люди юрбами сновигають по вулицях... Я вся тремчу...

— О, не тремти, моя червона калинонько! Пригорнись до мене міцніше! — говорив парубок, обіймаючи її, відкинувши бандуру, що висіла на довгому ремені в нього на шиї, і сідаючи разом із дівчиною біля хатніх дверей. — Ти знаєш, мені ж і годину тяжко тебе не бачити.

— Знаєш, що я думаю? — перебила вона, задумливо втупивши в нього свої очі. — Мені все щось ніби на вухо шепче, що тепер уже нам не бачитись так часто. Недобрі у вас люди: дівчата все поглядають так заздрісно, а парубки... Я примічаю навіть, що мати моя з недавнього часу пильніше наглядає за мною. По правді сказати, мені веселіше в чужих було. — Туга якась перебігла по обличчю її, коли вона це вимовила.

— Два місяці тільки в стороні рідній і вже знудьгувалася! Може, і я надокучив тобі?

— О, ти мені не надокучив, — проказала вона, усміхнувшись. — Я тебе кохаю, чорнобривий козаче! за те кохаю, що в тебе карі очі, і як глянеш ти ними, то в мене наче на душі всміхається: і весело й хороше їй; що привітно моргаєш ти чорним усом своїм; що ти йдеш вулицею, співаєш і граєш на бандурі, і весело слухати тебе.

— О, моя мила Галю! — скрикнув парубок, цілуючи й пригортаючи її дужче до грудей своїх.

— Стривай! годі, Левку! скажи спершу, чи говорив ти з батьком своїм?

— Що? — сказав він, немов прокинувшись. — Так, що я хочу женитись, а ти вийти за мене заміж — говорив!

Та якось смутно озвалося в його устах те слово «говорив».

— Та й що ж?

— А що ти з ним подієш? Удав, старий хрін, як звичайно, глухого: нічого не чує, та ще й лається, що волочуся бозна-де, гультяюю, фиґлі виробляю з хлопцями на вулицях. Та не тужи, моя Галю! Ось тобі слово козацьке, що таки умовлю його.

— Та тобі тільки аби слово сказати, Левку, — і все вийде на твоє. Я знаю це по собі: часом і не послухала б тебе, а скажеш слово — і несамохіть роблю, чого тобі хочеться. Глянь, глянь! — вела вона далі, поклавши голову на плече йому й звівши очі вгору, де синіло без кінця, без краю тепле українське небо, зап'яте знизу кучерявими вітами вишень, що стояли перед ними. — Глянь, он-он далеко блимнули зірочки: одна, друга, третя, четверта, п'ята... Правда ж, то ангели Божі повідчиняли віконця в своїх ясних хатках на небі та й дивляться на нас? Так, Левку? Адже це вони дивляться на нашу землю? Що, коли б у людей та були крила, як у птахів,— туди б полетіти високо, високо... Ух, страшно! Жоден дуб у нас не дістане до неба. А кажуть, проте, що є десь, у якійсь далекій землі, таке дерево, що шумить верховіттям у самому небі, і Бог сходить ним на землю вночі саме проти Великодня.

— Ні, Галю; у Бога є довга драбина од неба аж до землі. Її становлять проти Великодня святі архангели; і скоро Бог ступить на перший щабель, усі нечисті духи полетять стрімголов і купами попадають у пекло, і тим-то на Христове свято жодної нечистої сили не буває на землі.

— Як тихо колишеться вода, мов та дитина в колисці! — казала далі Ганна, показуючи на став, похмуро обставлений темним кленовим лісом і оплакуваний вербами, що потопили в ньому жалібні свої віти. Мов безсилий дід, держав він у холодних обіймах своїх далеке, темне небо, обсипаючи крижаними поцілунками вогняні зорі, які тьмяно миготіли серед теплого нічного повітря, немов передчуваючи, що незабаром з'явиться пишновеличний цар ночі. Біля лісу, на горі, дрімав із зачиненими віконницями старий дерев'яний дім; мох та дике зілля вкривали його дах; кучеряві яблуні розрослись перед його вікнами; ліс, обіймаючи своєю тінню, кидав на нього дику понурість; ліщинові зарослі стелилися біля підніжжя його і скочувались до ставу.

— Я пам'ятаю, мов крізь сон, — сказала Ганна, не одводячи очей од нього, — давно, давно, коли я ще була маленькою й жила у матері, страшне щось розказували про дім цей. Левку, ти, певне, знаєш, розкажи мені!..

— Бог із ним, зоре моя! Мало чого не наплетуть баби та люди нерозумні! Ти себе тільки розтривожиш, боятимешся, і не заснеться тобі спокійно!

— Розкажи, розкажи, любий, чорнобривий парубче, — казала вона, притуляючись личком своїм до щоки йому й обіймаючи його. — Ні, ти, певне, не любиш мене; у тебе є інша дівчина. Я не боятимусь; я спокійно спатиму ніч. А тепер от не засну, коли не розкажеш. Буду мучитися, думати та гадати... розкажи, Левку!

— Мабуть, правду кажуть люди, що в дівчатах сам дідько сидить, їхню цікавість підбурюючи. Ну, то слухай же: давно, моє серденько, жив у цьому домі сотник. У сотника була дочка, ясна панночка, біла, як сніг, як твоє личко. Сотникова жінка давно вже померла; задумав сотник женитися вдруге. «Чи будеш же ти голубити мене, як перше, батьку, коли візьмеш другу жінку?» — «Буду, доню моя; ще дужче пригортатиму тебе до серця! Буду, доню моя; ще ясніші сережки та намиста даруватиму тобі!» — Привіз сотник молоду жінку до нового дому свого. Красна була молода жінка. Рум'яна та білолиця була молода жінка; тільки так страшно глянула на свою пасербицю, що та аж скрикнула, її побачивши. І хоч би тобі слово за цілий день сказала лиха мачуха. Зайшла ніч; пішов сотник з молодою жінкою до своєї опочивальні; замкнулася й ясна панночка у себе в світлиці. Гірко їй стало; заплакала вона. Аж бачить: страшна чорна кішка крадеться до неї; шерсть на ній горить, і залізні пазурі цокають по помосту. Злякалася панночка, вискочила на лаву: кішка за нею. Перестрибнула на лежанку: кішка й туди, та як кинеться їй на шию та й ну душити. Скрикнула панночка, одірвала її од себе, кинула додолу; знов скрадається страшна кішка. Туга її взяла. На стіні висіла батькова шабля. Схопила вона її та брязь по помосту — лапа з залізними пазурами відскочила, і кішка з виском зникла в темному кутку. Цілий день не виходила із світлиці своєї молода жінка; на третій день вийшла з зав'язаною рукою. Вгадала бідолашна панночка, що мачуха її відьма і що вона їй перерубала руку. На четвертий день звелів сотник своїй дочці по воду ходити, хату мести, як простій мужичці, і заказав заходити до панських покоїв. Тяжко було сердешній; та нічого не вдієш, мусила чинити батькову волю. На п'ятий день вигнав сотник свою дочку босу з дому і скибки хліба не дав на дорогу. Аж тоді заридала панночка, закривши руками біле лице своє: «Занапастив ти, батьку, рідну дочку свою! Занапастила відьма грішну душу твою! Хай тебе Бог простить; а мені, безталанній, мабуть, не велить Бог жити

на білому світі». — І от, чи бачиш ти... — Тут повернувся Левко до Ганни, показуючи пальцем на дім. — Глянь сюди: он там, далі від дому, найкрутіший берег! З того берега кинулася панночка в воду, і з того часу не стало її на світі...

— А відьма? — боязко перебила Ганна, дивлячись на нього стуманілими від сліз очима.

— Відьма? Старі баби вигадали, буцімто з того часу всі утоплені виходили місячними ночами в панський сад грітися проти місяця; і сотникова дочка стала в них за найстаршу. Якоїсь ночі побачила вона мачуху свою біля ставу, кинулася на неї і, кричачи, затягла в воду. Проте відьма й тут додумалась: обернулась під водою на одну із утоплених, та через те й уникла трійчатки з зеленого очерету, якою хотіли її утоплені бити. Ет, вір бабам! Кажуть іще, немов панночка збирає щоночі утоплених і заглядає поодинці кожній в обличчя, щоб пізнати, котра з них відьма; та й досі не пізнала. І коли попадеться з людей хто, зараз силує його вгадувати, страхаючи, що як не вчинить по її, то вона його втопить у воді. Ось як, моя Галю, оповідають старі люди!.. Теперішній пан хоче ставити на тому місці винокурню і прислав навмисне для того винокура... Та стривай, чути гомін. Це наші повертаються з вулиці. Прощай, Галю! Спи спокійно і не думай про ті бабські вигадки!

По тій мові обійняв її міцніше, поцілував та й пішов.

— Прощай, Левку! — сказала Ганна, задумано вдивляючись у темний ліс.

Величезний огняний місяць почав у цей час пишно вирізуватись із землі. Ще половина його була під землею; а вже весь світ наповнився якимсь урочистим сяйвом. Став заіскрився. Тінь од дерев ясно стала вирізнятися на темній зелені.

— Прощай, Ганно! — розляглися позад неї слова з поцілунком разом.

— Ти вернувся? — сказала вона, оглядаючись; та, побачивши перед себе незнайомого парубка, одвернулася.

— Прощай, Ганно! — почулося знову, і знов поцілував її хтось у щоку.

— От принесла лиха година ще й другого! — сказала вона спересердя.

— Прощай, мила Ганно!

— Ще й третій!

— Прощай! прощай! прощай, Ганно! — і поцілунки засипали її з усіх боків.

— Та тут їх ціла ватага! — кричала Ганна, вириваючись із гурту парубків, що наперебій хапалися обняти її. — І як їм не набридне безперестанку цілуватися! Скоро, далебі, не можна буде вийти на вулицю!

По цій мові двері з грюкотом зачинились, і тільки чути було, як скреготнув у них залізний засув.

II
ГОЛОВА

Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляньтеся до неї: з середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлось, розширилось іще безмежніш. Горить і дише воно. Земля вся в срібному світлі; а дивне повітря віє і теплом, і прохолодою, і дише млостю, і розливає океан пахощів. Божественна ніч! Чарівлива ніч! Нерухомо, натхненно стали гаї, виповнені темрявою, і кинули велетенську тінь од себе. Тихі та спокійні ці стави; холод і морок вод їх похмуро оточений темно-зеленими стінами садів. Незаймані гущавини черешень та черемухи боязко простягли своє коріння в студені джерела і шепочуть іноді листям, немов сердячись та гніваючись, коли прекрасний зальотник — нічний вітер, закравшися зненацька, цілує їх. Увесь ландшафт спить. А вгорі все дише, все чудове, все урочисте. А на душі й безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйно виникають у її глибині. Божественна ніч! Чарівлива ніч! І раптом усе ожило: і гаї, і стави, і степи. Котиться величний грім українського солов'я, і здається, що й місяць заслухався його посеред неба... Як зачароване, дрімає на пагорбі село. Ще біліше, ще краще блищать проти місяця гурти хат; ще сліпучіше вирізуються з темряви низькі їх стіни. Пісні замовкли. Скрізь тихо. Благочестиві люди вже сплять. Де-не-де тільки світяться вузенькі вікна. Перед деякими тільки хатами, біля порога, запізніла сім'я сидить за пізньою вечерею.

— Та гопак же не так танцюється! отож-то я дивлюсь, усе воно щось не теє. Що ж це розказує кум?.. Ану: гоп трала! гоп трала! гоп, гоп, гоп! — Так розмовляв сам із собою підпилий дядько середнього віку, танцюючи по вулиці... — Їй-богу, не так танцюється гопак! Чого мені брехати? от, їй-богу, не так! Ану, гоп трала! гоп трала! гоп, гоп, гоп!

— Отот здурів чоловік! хоч би ж іще хлопець який, а то старий кабан, дітям на сміх, танцює вночі серед вулиці, — скрикнула

літня собі жінка, несучи дорогою солому. — Іди до хати своєї! Пора спать давно!

— Я піду, — сказав, зупинившись, дядько. — Я піду! Я не подивлюсь на якогось там голову! Що він собі думає, *дідько б утисся його батькові,* що він голова, що він обливає людей на морозі холодною водою, то й кирпу дере! Ну, голова, голова. Я сам собі голова. От бий мене сила Божа! Хай мене сила Божа поб'є! Я сам собі голова. От що, а не то що... — говорив він, підходячи до першої найближчої хати, і спинився перед вікном, мацкуючи пальцями по склу і силкуючись налапати дерев'яну закрутку. — Стара, одчиняй! Стара, мерщій, казано тобі, одчиняй! Козакові спати пора!

— Куди ти, Каленику! Ти ж до чужої хати потрапив, — закричали, сміючись, позад нього дівчата, що верталися з веселої вулиці. — Показать тобі твою хату?

— Покажіть, любі молодички!

— Молодички? чи чуєте, — підхопила одна, — що за чемний цей Каленик? За це йому треба показати хату... та ні, раніше потанцюй!

— Потанцювать?.. Ой, ви ж химерні дівчата! — протяг Каленик, сміючись та сварячись пальцем і заточуючись, бо ноги його не могли вдержатись на одному місці. — А дастеся перецілувати? Всіх перецілую, всіх!.. — І він, бокуючи, припустив за ними. Дівчата зчинили крик, перемішались; та потім посміліішали і перебігли на другий бік, побачивши, що Каленик не дуже швидкий на ходу.

— Он де твоя хата! — закричали вони йому, тікаючи й показуючи на хату, багато більшу за сусідні, що належала сільському голові. Каленик слухняно поплентався в той бік, починаючи знову лаяти голову.

Але хто ж цей голова, що накликав на себе такі недобрі поголоски та пересуди? О, цей голова велика особа на селі. Доки Каленик дійде, куди прямує, ми, певна річ, встигнемо дещо сказати про нього. Все село, побачивши його, береться за шапки; а дівчата, щонаймолодші, віддають *надобридень.* Хто б із парубків не захотів головувати? Голові вільно навідуватися до всіх тавлинок; і кремезний дядько шанобливо стоїть, знявши шапку, увесь час, поки голова порається своїми грубими та зашкарублими пальцями в його луб'яній табакерці. На сільському сході, чи громаді, дарма що влада його обмежена кількома голосами, голова завжди бере гору і мало не з власної волі висилає, кого йому схочеться, справляти та рівняти шляхи чи копати рови. Голова чоловік понурий, суворий

на вигляд і не любить багато говорити. Давно ще, дуже давно, коли блаженної пам'яті велика цариця Катерина їздила до Криму, був обраний він за провожатого; цілих два дні служив він цю службу і навіть удостоївся сидіти на передку поруч із цариценим кучером. І з того самого часу голова вивчився роздумливо та поважно понурювати голову, розгладжувати довгі закручені вниз вуса і бистрим соколиним оком зиркати спідлоба. І з того часу голова, про що було тільки хто з ним заговорить, завжди уміє звернути на те, як він ото віз царицю і сидів на передку в царській кареті. Голова любить інколи вдати глухого, а надто як почує те, чого б не хотілося йому чути. Голова ненавидить франтівство: ходить завжди у свитці з чорного доморобного сукна, підперізується кольоровим шерстяним поясом, і ніхто ніколи не бачив його інакше одягненим, опріч хіба того часу, як переїздила цариця до Криму, коли на ньому був синій козацький жупан. Але навряд чи вже хто на селі той час пам'ятає, а жупан лежить у нього в скрині під замком. Голова вдівець: та коло нього живе своячениця, що варить йому обідати й вечеряти, змиває лавки, білить хату, пряде йому на сорочки, заправляє всією господою. На селі подейкують, буцімто вона зовсім йому не родичка; але ми вже бачили, що є в голови багато ворогів, радих про нього пускати всякий поговір. Проте, може, цьому дало привід і те, що своячениці завжди не подобалось, коли голова заходив у поле, вкрите жницями, або до козака, в якого була молода дочка. Голова сліпий на одно око; зате видюче око в нього лиходійське і здалека може примітити гарненьку селянку. Одначе він тоді тільки наведе його на гарненьке личко, як роздивиться добре, чи не стежить звідкись своячениця. Але ми, мабуть, усе вже розповіли, що треба, про голову; а п'яний Каленик не дочвалав іще й до половини дороги, і довго ще частував голову всіма добірними словами, що тільки могли спасти на лінивий та неповороткий язик його.

III
НЕСПОДІВАНИЙ СУПЕРНИК. ЗМОВА

— Ні, хлопці, ні, не хочу! Що за розгулля таке? Як вам не набридне гультяювати? Уже й так ославлено нас, буцімто ми бознаякі паливоди. Лягайте краще спати! — Так говорив Левко до розгульних товаришів своїх, що підбивали його на нові витівки. — Прощайте, братове! добраніч! — Він швидко пішов від них вулицею.

— Чи спить же то моя ясноока Ганна? — думав він, підходячи до знайомої нам хати з вишневими деревами. Серед тиші почулася

неголосна розмова. Левко спинився. Поміж деревами забіліла сорочка... «Що це значить?» — подумав він і, підкравшися ближче, сховався за дерево. Проти місяця сіяло перед ним дівоче обличчя... Це Ганна! Але хто ж отой високий чоловік, що стояв до нього спиною? Даремно придивлявся він: тінь огортала того від ніг до голови. Тільки спереду він був освітлений трохи, та найменший рух Левка вперед загрожував неприємністю бути поміченим, і тому, тихо прихилившись до дерева, вирішив він зоставатися на місці. Дівчина ясно вимовила його ім'я.

— Левко? Левко ще молокосос! — говорив хрипко і півголосом високий чоловік. — Якщо я застану його коли в тебе, то добре намну йому чуба...

— Хотілося б мені знати, що це за шельма нахваляється нам'яти мені чуба! — стиха промовив Левко і витяг шию, щоб не пропустити жодного слова. Але незнайомий говорив далі так тихо, що нічого не можна було почути.

— Як же тобі не соромно? — сказала Ганна, коли він докінчив своє. — Ти неправду кажеш; ти обманюєш мене; ти мене не любиш; і я ніколи не повірю, щоб ти мене любив!

— Знаю, — провадив далі високий чоловік, — Левко багато наговорив тобі дурниць і закрутив твою голову (тут здалося парубкові, що голос незнайомого не зовсім незнайомий, і начебто він десь його й чув). Та я дамся взнаки Левкові! — вів далі свою мову незнайомий. — Він думає, що я не бачу всіх його фиґлів. Скуштує він, собачий син, які в мене кулаки!

При цих словах Левко не міг уже більше стримати свого гніву. Підійшовши на три кроки до нього, замахнувся він з усієї сили, щоб одважити доброго ляща, від якого незнайомий, хоч, бачилось, і дужий, та не встояв би, певне, на місці; але саме тут світло впало на лице йому, і Левко остовпів, побачивши, що перед ним стояв батько його. Тільки й міг парубок на таке диво похитати головою та присвиснути стиха крізь зуби. Десь збоку щось шелеснуло; Ганна прудко влетіла в хату, грюкнувши за собою дверима.

— Прощай, Ганно! — закричав тут один із парубків, підкравшись і обнявши голову, — і з ляком одскочив назад, зустрівши жорсткі вуси.

— Прощай, красуне! — скрикнув другий; та зараз же полетів сторчака від тяжкого стусана голови.

— Прощай, прощай, Ганно! — закричало декілька парубків, почепившися йому на шию.

— Згиньте ви, прокляті гульвіси! — кричав голова, одбиваючись і тупаючи ногами. — Що я вам за Ганна! Гетьте слідом за батьками на шибеницю, бісові діти! Поприлипали, як мухи до меду. Дам я вам Ганни!

— Голова! голова! голова це! — загукали хлопці та й кинулись урозтіч.

— От так батько! — казав Левко, отямившись од такого дива і дивлячись услід голові, що, лаючись, відходив геть. — Бач, які фиґлі-миґлі він витіває! добре! А я ж то дивлюсь та мізкую, що воно за знак, що він раз у раз удає глухого, коли з ним заговориш про діло. Стривай же, старий шкарбане, будеш ти в мене знать, як швендяти під вікнами у молодих дівчат, будеш знать, як одбивати чужих наречених! Гей, хлопці! сюди! сюди! — гукав він, махаючи рукою парубкам, що знову сходились до гурту. — А йдіть-но сюди! Я умовляв вас іти спати, а тепер передумав і ладен хоч цілу ніч сам гуляти з вами.

— Оце до діла! — сказав плечистий і кремезний парубок, що мали його за найпершого паливоду та гультяя на селі. — Мені все якось нудно, коли не вдасться погуляти гаразд та штук натворити. Усе наче бракує чогось. Так, немовби загубив шапку чи люльку; одно слово, не козак, та й годі.

— Чи згода ваша подратувати сьогодні як слід голову?

— Голову?

— Еге, голову. Що він собі, справді, вигадав! Він верховодить у нас, наче гетьман який. Мало йому, що коверзує, наче над своїми холопами, так ні, він ще й під'їжджає до дівчат наших. Адже, мабуть, нема на все село гарненької дівчини, щоб до неї не лицявся голова.

— А так, а так, — гуртом закричали всі хлопці.

— Що ми, хлопці, за холопи? Хіба ми не такого роду, як і він? Ми, слава Богу, вольні козаки! Покажімо йому, братця, що ми вольні козаки!

— А й покажемо! — загукало парубоцтво. — Та як голову, то вже й писаря не минути!

— Не минемо й писаря! А в мене, як на те, склалася славна пісня про голову. Ходім-но, я вас її навчу, — казав далі Левко, вдаривши по струнах бандури. — Та слухайте: попереодягайтеся, хто там у що може!

— Гуляй, козацька голово! — казав кремезний гультяй, вдаривши ногою об ногу й ляснувши руками. — Що за розкіш! Що за

воля! Як візьмеш дуріти, то здається, наче давні літа згадуєш. Любо, вольно на серці; а душа наче в Раю. Гей, хлопці! Гей! гуляй!..

І ватага галасливо понеслася вулицями. І благочестиві бабусі, розбуджені криком, одчиняли віконця і хрестилися сонними руками, примовляючи: «Ну, тепер гуляють парубки!»

IV
ПАРУБКИ ГУЛЯЮТЬ

В одній тільки хаті кінець вулиці ще світилося. То господа голови. Голова вже давно скінчив свою вечерю і, напевне, давно б уже й заснув; та в нього був саме гість, винокур, що його прислав будувати винокурню поміщик, який мав невеликий шматок землі між вольними козаками. На покуті, на почесному місці, сидів гість — низенький, товстенький чоловічок, з маленькими сміхотливими оченятами, де, здавалося, написано було, як то йому любо курити свою коротеньку люльку, щохвилини спльовуючи і притоптуючи пальцем перегорілий уже на присок тютюн, що з неї вилазив. Димові хмари швидко розросталися над ним, одягаючи його в сивий туман. Було схоже, ніби широкому коминові з якоїсь винокурні набридло сидіти на своєму даху, і він надумав прогулятися та й засів собі звичайнісінько у хаті в голови. Під носом стирчали в нього коротенькі і густі вуса; але вони так невиразно мелькали крізь тютюновий дим, що здавалось, наче то миша, яку винокур упіймав та й держав у роті в себе, підкопуючись під монополію комірного кота. Голова, як господар, сидів у самій сорочці та полотняних шароварах. Орлине око його, як вечірнє сонце, помалу починало мружитись і примеркати. Кінець стола палив люльку один із сільських десяцьких, які складали команду голови, що сидів задля пошани до господаря у свитці.

— Чи скоро ж ви думаєте, — сказав голова, обертаючись до винокура й кладучи хреста на рот, саме-бо позіхнув, — поставити свою винокурню?

— Як Бог поможе, то цієї осені, може, й закуримо. На Покрову, то я ладен на що хочете битися об заклад, якщо пан голова не буде ногами німецькі кренделі виписувати по дорозі.

На цім слові оченята винокурові зникли: замість них протяглися промені до самих вух; увесь тулуб заколивався од сміху, і веселі губи випустили на якусь мить димучу люльку.

— Дай-то, Боже, — сказав голова, удавши на обличчі своєму щось подібне до усмішки. — Тепер іще, слава Богу, винокурень

Двері... одчинились, і дівчина на порі сімнадцятої весни... переступила поріг.

розвелось трохи. А от за давнього часу, коли проводжав я царицю по переяславській дорозі, ще небіжчик Безбородько...

— Ну, свате, згадав часи! Тоді від Кременчука аж до Ромен не налічив би і двох винокурень. А тепер... Чи чув ти, пак, що повигадували кляті німці? Незабаром, кажуть, будуть курити не дровами, як усі чесні християни, а якоюсь чортячою парою. — Теє кажучи, винокур задумано дивився на стіл і на розставлені на ньому руки свої. — Як це парою — далебі, не знаю!

— Що за дурні, прости Господи, оті німці! — сказав голова. — Я б їх батогом, сучих дітей! Чи чувана річ, щоб парою та можна було варити що. Виходить, ложку борщу не можна піднести до рота, не засмаживши губ, замість молодого поросяти...

— І ти, свате, — обізвалася, сидячи з підгорнутими ногами на лежанці, своячениця, — увесь цей час житимеш у нас без жінки!

— А навіщо вона мені? Коли б іще хоч що добре було.

— Начебто не гарна? — спитав голова, навівши на нього око своє.

— Де там гарна! *Стара, як біс!* Пика вся в зморшках, немов порожній гаманець. — І низенька постать винокура захиталася знову од реготу.

При цих словах щось почало шарити за дверима; двері одчинились, і чоловік, не скидаючи шапки, ступив за поріг та й став, наче у роздумі, посеред хати, роззявивши рота й оглядаючи стелю. Це був знайомий нам Каленик.

— От я й додому прийшов! — говорив він, сідаючи на лаву біля дверей і не зважаючи анітрохи на присутніх. — Ач, як розтяг вражий син, сатана, дорогу! Ідеш, ідеш, і кінця нема! Ноги наче попереламував хто. Дістань-но там, стара, кожуха, підстели мені. На піч до тебе не прийду, їй-богу, не прийду: ноги болять! Дістань його, там він лежить, коло покуття; гляди, тільки не перекинь горшка з тертою табакою. Або ні, не займай, не займай! Ти, може, п'яна сьогодні... Хай уже я сам дістану...

Каленик підвівся трохи, але непоборна сила прикувала його до лавки.

— За це люблю, — сказав голова, — прийшов до чужої хати та й порядкує, як у себе дома! Витурити його, доки живий та цілий!..

— Нехай він собі, свате, відпочине! — сказав винокур, спиняючи його за руку. — Це корисна людина; коли б тільки таких було більше — і винокурня наша славно пішла б...

Проте не з добродушності ішли ті слова. Винокур вірив у всі прикмети, і зараз-таки вигнати людину, що сіла вже на лаву, означало в нього накликати біду.

— Що то, як старість прийде!.. — бурмотів Каленик, лягаючи на лаві. — Хай би вже, сказать, був п'яний; так ні ж таки, не п'яний. Їй-богу, не п'яний! Чого б я брехав? Я ладен сказати це хоч і самому голові. Що мені голова? Бодай він здох, сучий син! Плював я на нього! Бодай його, одноокого чорта, возом переїхало! Що він обливає людей на морозі...

— Еге! влізла свиня в хату та ще й ногами на стіл преться, — сказав голова, гнівно підводячись зі свого місця; але в цей час важкенький камінь, розбивши вікно вдрізки, полетів йому під ноги. Голова спинився. — Коли б я знав, — сказав він, підіймаючи каменя, — що це за шибеник шпурнув, я б навчив його, як кидатись! Які капості! — провадив він далі, розглядаючи камінь на руці лютим поглядом. — А бодай він подавився цим каменем...

— Стривай, стривай! Боже тебе борони, свате! — підхопив, сполотнівши, винокур. — Боже борони тебе, і на тім, і на цім світі, поблагословити когось такою лайкою!

— Ото найшовся заступник! Хай він пропаде!..

— І не думай, свате! Ти не знаєш, певне, що сталося з покійною тещею моєю?

— З тещею?

— Еге, з тещею. Увечері, трохи, може, раніш, ніж оце тепер, посідали вечеряти: небіжчиця теща, небіжчик тесть, та наймит, та наймичка, та дітей штук із п'ятеро. Теща одсипала трохи галушок з великого казана в миску, щоб не такі були гарячі. По роботі всі виголодались і не хотіли чекати, доки прохолонуть. Ото понастромлювали на довгі дерев'яні шпички тії галушки та й почали їсти. Аж тут хтозна-звідкіля взявся якийсь чоловік, якого він роду, Бог його знає, проситься й собі до трапези. Як не нагодувати голодного чоловіка! Дали і йому шпичку. Тільки ж гість лигає галушки, наче корова сіно. Доки ті з'їли по одній і опустили шпички по другій узяти, дно було гладеньке, як панський поміст. Теща насипала ще; думає, гість наївся, то буде уминати менше. Куди там! Ще краще взявся трощити! і другу спорожнив. «А бодай ти подавився цими галушками!» — подумала голодна теща; а той раптом похлинувся та й упав. Кинулись до нього — а він уже й Богові душу оддав. Подавився.

— Так йому, ненажері клятому, й треба! — сказав голова.

— Так воно так, та не те вийшло: з того часу спокою не було тещі. Що тільки ніч зайде, мрець і тарганиться. Сяде верхи на комин, проклятий, і галушку держить у зубах. Удень тихо, і не чути про нього; а скоро почне примеркати, глянеш на хату, а він уже й осідлав, собачий син, комина...

— І галушка в зубах?

— І галушка в зубах.

— Чудасія, свате! Я пригадую, чув щось похоже ще за покійниці цариці...

Тут голова спинився. Під вікном почувся гамір і тупання: хтось танцював. Спершу тихо дзенькнули струни бандури, до них прилучився голос. Струни загриміли дужче; кілька голосів почали підтягати, і пісня зашуміла, як вихор:

Гей, чи чули, хлопці, ви?
Чи голів ви позбувались?
У старого голови
Клепки всі порозсипались.
Треба голову набить
Та міцними обручами.
Треба голову скропить
Батогами! батогами!

Одноокий голова
Вже старий, як біс, — а дурень:
На дівчат усе кива
Та моргає... дурень, дурень!
І куди вже пнешся ти?
Та тебе б у домовину,
Сивий дурню, одвести
За чуприну! за чуприну!

— Ловка пісня, свате! — сказав винокур, нахиливши голову трохи набік і повернувшись до голови, що остовпів від такого зухвальства. — Ловка! Негаразд тільки, що голову згадують не зовсім пристойними словами... — І знову поклав руки на стіл з солодкою якоюсь втіхою в очах, готуючись слухати ще, бо під вікном розлягався регіт і крики: «Ще раз! ще раз!» Одначе гостре око помітило б одразу, що то не з подиву великого голова так довго залишається на одному місці. Так тільки старий, бувалий кіт дозволяє часом недосвідченій ще миші бігати коло свого хвоста; а тим часом швидко укладає план, як перетяти їй дорогу до нори. Ще єдине око голови пильно дивилося на вікно, а вже рука, давши знак десяцькому, держалась за дерев'яну закрутку в дверях, і раптом на вулиці зчинився крик... Винокур, мавши серед багатьох своїх достоїнств іще й цікавість, похапцем набив тютюном свою люльку і вибіг на вулицю; та штукарі вже розбіглись.

— Ні, ти не втечеш од мене! — кричав голова, тягнучи за руку когось у вивернутому вовною наверх чорному кожусі. Винокур,

користуючись нагодою, підбіг, щоб заглянути в обличчя цьому порушникові спокою; але злякано відступив назад, побачивши довгу бороду й страшно розмальовану пику. — Ні, ти не втечеш од мене! — кричав голова, тягнучи свого бранця, що, нітрохи не опираючись, спокійно йшов за ним, наче до себе в хату, просто в сіни. — Карпе, відчиняй комору! — сказав голова десяцькому. — Ми його в темну комору! А там збудимо писаря, скличемо десяцьких, переловимо всіх оцих розбишак та сьогодні ж і резолюцію всім їм учинимо!

Десяцький забрязкав невеликим висячим замком у сінях і відчинив комору. Але тут саме бранець, користуючись тим, що в сінях було темно, раптом проявив надзвичайну силу і вирвався з його рук.

— Куди? — закричав голова, схопивши його ще міцніше за комір.

— Пусти, це я! — чувся тоненький голос.

— Не поможе! не поможе, брат! Пищи собі хоч по-чортячому, не то що по-бабському, мене не обдуриш! — і штовхнув його в темну комору так, що бідний бранець застогнав, упавши на долівку, а сам в супроводі десяцького рушив до писаревої хати, і слідом за ними, як пароплав, задимів винокур.

Задумавшись, ішли вони всі троє, похнюпивши голови, аж раптом, повертаючи в темний завулок, разом скрикнули від сильного удару по лобах, і такий самий крик відлунав у відповідь їм. Голова, примруживши око своє, побачив, вельми здивований, писаря з двома десяцькими.

— Я до тебе йду, пане писарю.

— А я до твоєї милості, пане голово.

— Чудасія, пане писарю.

— Диво та й годі, пане голово.

— А що?

— Хлопці казяться! бешкетують цілими юрмами по вулицях. Твою милість величають такими словами — одно слово, вимовити сором; п'яний москаль боїться викинути їх нечестивим своїм язиком. (Все це худорлявий писар, у пістрьових шароварах і в жилеті дріжджаного кольору, проказував, витягаючи шию вперед і зараз же повертаючи її до попереднього стану.) — Задрімав би трохи, так розбудили трикляті волоцюги сороміцькими своїми піснями та грюкотом! Хотів приструнчити їх гарненько, та поки надів шаровари й жилет, усі розбіглися хто куди. Найстарший їхній, проте, не

викрутився. Виспівує він тепер у мене в тій хаті, куди садовлять колодників. Аж душа мені горіла дізнатися, що воно за птах, та пика уся в сажі, як у того чорта, що кує цвяхи для грішників.

— А як він убраний, пане писарю?

— У чорному вивернутому кожусі, сучий син, пане голово.

— А чи не брешеш ти часом, пане писарю? Що, коли цей пройдисвіт сидить тепер у мене в коморі?

— Ні, пане голово. Ти сам, даруй на цім слові, согрішив трохи.

— Давайте-но світла! ось ми побачимо його!

Світло принесли, двері відчинили, і голова аж охнув здивовано, побачивши перед собою свояченицю.

— Скажи, будь ласка, — сказала вона, підступаючи до нього, — чи не зсунувся ти вже зовсім з глузду? Чи була в одноокій довбні твоїй хоч крихта мозку, коли штовхнув ти мене в темну комору; щастя ще, що не вдарилась я головою об залізний гак. Хіба ж я не кричала тобі, що це я? Схопив, клятий ведмідь, своїми залізними лапами, та й штовхає! А бодай тебе на тім світі штовхали чорти!..

Ці останні слова винесла вона вже за двері, на вулицю, виходячи туди задля своєї якоїсь причини.

— Та я бачу, що це ти, — сказав голова, отямившись.

— Ну, пане писарю, чи не шельма той шибеник?

— Шельма, пане голово.

— А чи не пора нам усіх тих гульвіс провчити як слід та навернути їх до чесного діла?

— Давно пора, давно пора, пане голово.

— Вони, дурні, взяли собі... Що за нечиста сила, наче своячениця кричить чогось на вулиці; вони, дурні, взяли собі в голову, буцімто я їм рівня. Вони думають, що я їх брат, простий козак!.. — Тут голова відкашлявся і поглянув навколо спідлоба, — бачилось, що лагодиться почати мову про речі поважні. — Тисяча... отих клятих років, хоч убий, не вимовлю... ну, ще й якогось-то року, комісарові тодішньому *Ледачому,* наказано було вибрати з-між козаків спритнішого за всіх. О! (це «о» голова вимовив, піднявши палець догори) спритнішого за всіх! цариці за провожатого. Я тоді...

— Що й казати! це кожен уже знає, пане голово. Всі знають, як заслужив ти царської ласки. Признайся тепер, на моє вийшло; таки ти согрішив, сказавши, що піймав того харцизяку в вивернутому кожусі?

— А щодо того диявола у вивернутому кожусі, то його, на науку іншим, забити в колодки та й всипати добре. Хай знають, що воно — власть! Від кого ж голова й наставлений, як не від царя? А

там доберемось і до інших хлопців: я не забув, як трикляті гульвіси загнали в город стадо свиней, що поїли мені всю капусту та огірки; я не забув, як бісові діти не хотіли мені жито змолотить; я не забув... Та хай вони згинуть, мені треба доконче знати, що то за шельма у вивернутому кожусі.

— Це спритний, видно, птах! — сказав винокур, щоки в нього за всю розмову безперестанно заряджались димом, як тяжка гармата, на цім же слові губи, звільнивши люльку, викинули цілий хмаровий фонтан. — Такого-от чоловіка не зле б, про всякий випадок, і при винокурні мати. А ще краще повісити на верхів'ї дуба замість паникадила. — Такий дотеп здався не зовсім дурним винокурові, і він тут-таки намислив, не чекаючи, поки хто інший його похвалить, нагородити себе хрипким сміхом.

На цей час підходили вони до невеликої, геть похиленої хати, — цікавість у наших подорожан зросла. Всі стовпились біля дверей. Писар дістав ключа, забряжчав ним коло замка: та це був ключ од скрині його. Нетерплячка зросла. Засунувши руку, почав він шукати і сипати лайку за лайкою, що ніяк не знайде його. «Є!» — сказав він нарешті, нагнувшись і витягаючи його десь із самого дна просторої кишені пістрьових своїх шароварів. На цім слові серця наших героїв, здавалося, злились в одно. Ї це величезне серце забилося так сильно, що навіть замок, брязнувши, не міг заглушити нерівного його стуку. Двері одчинились і... Голова пополотнів; винокурові стало холодно, і чуб його, здавалося, хотів злетіти на небо; жах відбився на писаревому обличчі: десяцькі поприростали до землі й не могли ніяк стулити дружно роззявлених ротів своїх: перед ними стояла своячениця.

Вражена не менше за них, вона, проте, схаменулась і хотіла була підійти до них.

— Стій! — закричав нестямним голосом голова і грюкнув за нею дверима. — Панове! це сатана! — галасував він. — Вогню! мерщій вогню! Не пошкодую казенної хати! Пали її, пали, щоб і кісток чортових не зосталося на землі!

Своячениця від жаху кричала, чуючи за дверима грізний вирок.

— Що ви, братця! — казав винокур. — Слава Богу, волосся в вас мало не в снігу, а й досі розуму не набрались: од простого вогню відьма не загориться! Тільки вогонь з люльки може запалити нечисту силу. Стривайте, ось я зараз!

Та теє мовивши, висипав він гарячий присок із люльки в віхоть соломи і взявся роздмухувати його. Відчай додав тим часом

духу нещасній своячениці, і вона почала голосно благати та умовляти їх.

— Стривайте, братця! Навіщо даремно гріха набиратись; може, це й не сатана! — сказав писар. — Коли воно, теє, тобто, що сидить там, згодиться перехреститись, то це буде певний знак, що не чорт.

На це пристали.

— Цур, сатано! — казав далі писар, притулившись губами до щілини в дверях. — Як не поворухнешся з місця, то ми відчинимо двері.

Двері відчинились.

— Перехрестись! — сказав голова, оглядаючись назад себе, наче вибираючи безпечне місце задля ретиради.

Своячениця перехрестилась.

— Що за чортовиння! це ж і справді своячениця!

— Яка нечиста сила затягла тебе, кумо, до цієї нори?

І своячениця, схлипуючи, розказала, як серед вулиці схопили її хлопці на оберемок і, хоч вона й дуже пручалась, увіпхали в широке вікно хати й забили віконницею. Писар глянув: завіси од широкої віконниці одірвано, і тільки зверху прибита вона дерев'яним брусом.

— Начувайся ж, одноокий сатано! — скрикнула вона, підступивши до голови, що подався трохи назад і все ще міряв її своїм оком. — Я знаю твою думку: ти хотів, ти радий був нагоді спалити мене, щоб мати собі волю лицятися до дівчат, щоб не було кому бачити, як дуріє сивий дід. Ти думаєш, я не знаю, про що ти цього вечора говорив з Ганною? О! я знаю все! Мене трудно ошукати й не такій дурноверхій головешці, як твоя. Я довго терплю, та потім уже не прогнівайся...

Сказавши це, вона показала кулака і швидко пішла, зоставивши остовпілого голову. «Ні, тут не на жарт сатана вплутався», — думав він, шкребучи собі тім'я.

— Спіймали! — гукнули, входячи, десяцькі.

— Кого спіймали? — спитав голова.

— Чорта в вивернутому кожусі.

— Давайте його сюди! — гукнув голова, схопивши за руки приведеного бранця. — Та ви показились: це ж п'яний Каленик.

— Що за погибель! в руках у нас був, пане голово! В провулку обступили нас кляті хлопці, та ну танцювати, смикати, висолоплювати язики, виривати з рук... а, нечистий би вас забрав!.. І як ми схопили цю ворону замість нього, Бог один знає!

— Властю моєю і всіх мирян дається повеління зловити зараз же цього розбійника; а оним способом і всіх, кого найдете на вулиці, і привести на розправу до мене!..

— Змилуйся, пане голово! — закричав дехто, кланяючись у ноги. — Коли б ти бачив, що то за пики: нехай нас Бог поб'є, і родились ми й хрестились — не бачили таких бридких мармиз. Адже як що до чого, пане голово, то перелякають добру людину так, що опісля жодна баба не візьметься виливати переполох.

— Дам я вам переполоху! Що ви? не хочете слухатися? Ви, певне, тягнете за ними руку? Ви бунтарі? Що це?.. Що це?.. Ви заводите розбій!.. Ви.. Я донесу комісарові! Зараз же мені! чуєте, зараз. Біжіть, летіть птицею! Щоб я вас... Щоб ви мені...

Усі розбіглись.

V
УТОПЛЕНА

Ні про що не турбуючись, не думаючи про розіслану погоню, призвідник усього того гармидеру помалу підходив до старого дому та ставу. Не треба, думаю, й казати, що це був Левко. Чорний кожух його був розстебнутий. Шапку держав він у руці. Піт котився з нього градом. Велично й похмуро чорнів кленовий ліс, обсипаючись тільки на краю, що стояв проти місяця, тонким срібним пилом... Нерухомий став повіяв прохолодою на стомленого пішоходця і примусив його відпочити на березі. Скрізь тихо; в глибокій лісовій гущавині тільки чути було солов'їні співи. Непереборний сон швидко почав склеплювати йому очі; стомлене тіло от-от ладне було забутися й заніміти; голова похилилась... «Ні, так я, бува, ще засну тут!» — сказав він, стаючи на ноги й протираючи очі. Оглянувся: ніч стояла перед ним ніби ще пишніша. Якесь дивне п'янке сяйво домішалось до місячного блиску. Ніколи ще не доводилось йому таке бачити. Срібний туман оповив усе навколо. Пахощі од розквітлих яблунь і нічних квітів лилися по всій землі. Зачудований дивився він у непорушні води ставу: старовинний панський дім, дахом перекинутий вниз, одбивався там виразно, в якійсь ясній величі. Замість похмурих віконниць блищали на ньому веселі скляні вікна та двері. Крізь чисті шибки виблискувала позолота. І раптом здалося, ніби вікно одчинилось. Затаївши подих, не зворухнувшись і не одводячи очей від ставу, він начебто переселився в глибочінь його і побачив: спершу білий лікоть виткнувся в вікно, далі виглянула привітна голівка з блискучими

очима, що тихо зоріли крізь хвилі темнорусої коси, і обперлась на лікоть. Бачить: вона киває стиха головою, вона махнула ручкою, вона усміхається... Серце його враз забилось... Вода затремтіла, і вікно зачинилося знову. Тихо відійшов він од ставу і поглянув на дім: похмурі віконниці були одчинені; шибки виблискували проти місяця. «От і йми тепер віри людським балачкам, — подумав сам собі герой наш. — Дім новісінький; фарби так і грають, наче сьогодні його пофарбовано. Тут живе хтось», — і він мовчки підійшов ближче, але там було тихо. Голосно й дзвінко перекликались чарівні співи солов'їв, і коли вони, здавалось, умирали в солодкій знемозі, чути було, як шелестять та тріскотять коники і гуде болотяна птиця, б'ючи слизьким дзьобом своїм у широке водяне дзеркало, солодку якусь тишу та тихе роздолля відчув він у своєму серці. Настроївши бандуру, заграв він і заспівав:

Ой ти, місяцю, мій місяченьку,
І ти, зоре ясна!
Ой, світіть нам по подвір'ю,
Де дівчина красна.

Вікно тихо відчинилось, і та сама голівка, відображення якої бачив він у ставку, виглянула, уважно дослухаючись до пісні. Довгі вії були півопущені на її очі. Вся вона була бліда, як полотно, як сяйво місячне; та яка ж вродлива, яка красна! Вона засміялась!.. Левко здригнувся.

— Заспівай мені, молодий козаче, якої пісні! — тихо промовила вона, схиливши свою голову набік і опустивши зовсім густі вії.

— Якої ж тобі заспівати, моя ясна панночко?

Сльози тихо покотились по блідому виду її.

— Парубче, — казала вона, і дивно якось її мова за серце брала. — Парубче, найди мені мою мачуху! Я нічого не пожалію для тебе. Я нагороджу тебе. Я тебе щедро та багато нагороджу! У мене є рукава, вишивані шовком, і коралі, намисто. Я подарую тобі пояс, винизаний перлами. У мене золото є... Парубче, найди мені мою мачуху! Вона страшна відьма: мені не було від неї спокою на білому світі. Вона мучила мене; силувала працювати, як просту мужичку. Глянь на обличчя: вона зігнала рум'янець своїми нечистими чарами зі щік моїх. Глянь на білу шию мою: вони не змиваються! вони не змиваються! вони нізащо не змиються, ці сині плями од залізних пазурів її. Глянь на білі ноги мої: вони багато ходили; не по килимах тільки, — по піску гарячому, по землі сирій, по колю-

чому терну вони ходили; а на очі мої, глянь на очі: вони світу не бачать за сльозами... Знайди її, парубче, знайди мені мою мачуху!..

Голос її, що раптом був піднісся, змовк. Сльози рясно покотились по білому виду. Якесь тяжке, сповнене жалості і суму почуття стисло груди парубкові.

— Я все зробив би для тебе, моя панночко! — сказав він, умліваючи серцем, — та як мені, де її найти?

— Глянь, глянь! — швидко промовила вона, — вона тут! вона на березі водить танок із моїми дівчатами і гріється проти місяця. Та вона лукава й хитра. Вона прийняла подобу втопленої; але я знаю, я відчуваю, що вона тут. Мені тяжко, мені душно від неї. Я не можу через неї плавати легко та вільно, як риба. Я тону й падаю на дно, мов ключ. Відшукай її, парубче!

Левко поглянув на берег: у тонкому срібному тумані маячили легкі, мов тіні, дівчата в білих, як уквітчана конваліями лука, сорочках; разки золотого намиста, коралі, дукачі виблискували у них на шиях; та вони були бліді; тіло їх було прозоре, як хмарки, і ніби світилося наскрізь у срібному місячному промінні. Дівоче коло наблизилось до нього. Почулися голоси.

— Нумо в ворона, нумо гратися в ворона! — зашуміли всі, наче комиш при березі, коли торкнуть його під тихий присмерковий час легкі вітрові уста.

— Кому ж бути за ворона?

Кинули жеребок — і одна дівчина вийшла з натовпу. Левко взявся придивлятися до неї. Обличчя, одяг, все на ній таке саме, як і на інших. Помітно тільки, що вона неохоче грала цю роль. Дівочий гурт витягся довгою низкою і прудко втікав од нападу хижого ворона.

— Ні, я не хочу бути за ворона, — сказала дівчина, стомлена та знеможена. — Мені шкода одбирати курчат у бідної матері!

«Ти не відьма!» — подумав Левко.

— Хто ж буде за ворона?

Дівчата знову хотіли кинути жеребок.

— Я буду за ворона! — визвалася одна з-поміж них.

Левко почав пильно вдивлятися в обличчя її. Прудко й сміливо гналася вона за дівочим ключем і кидалася на всі боки, щоб упіймати свою здобич. Тут Левко запримітив, що тіло її не так світилось, як у інших: всередині в ньому щось чорніло. Зненацька пролунав крик: ворон кинувся на одну з гурту, схопив її, і Левкові привиділось, ніби у неї випустились кігті і на виду блиснула люта радість.

— Відьма! — сказав він, раптом показавши на неї пальцем і повернувшись до будинку.

Панночка засміялась, і дівчата з криком повели за собою ту, що вдавала ворона.

— Чим же віддячити тобі, парубче? Я знаю, тобі не золота треба: ти кохаєш Ганну; та суворий батько твій не дає тобі побратися з нею. Він тепер не стане на заваді; візьми, оддай йому цю записку... — Біла рученька простяглась, обличчя її дивно якось засвітилось і засіяло... Млосно забилося козакове серце, тремтіння невимовне його охопило... Він ухопив записку і... прокинувся.

VI
ПРОБУДЖЕННЯ

— Невже ж це я спав? — сказав сам собі Левко, встаючи з невеликого горбка. — Так ясно, ніби наяву!.. Дивно, дивно! — повторив він, оглядаючись.

Місяць, спинившись над його головою, показував північ; усюди тихо; від ставу подихало прохолодою; над ним сумно стояв ветхий дім із зачиненими віконницями; мох та дикий бур'ян свідчили, що давно з нього вийшли люди. Тут він розтулив свою руку, що судорожно була стиснута весь час, коли він спав, і скрикнув зачудований — у ній була записка. «Ех, коли б я та вмів читати!» — подумав він, сяк і так повертаючи її перед собою. Аж тут почувся позад нього шум.

— Не бійтесь, просто й хапайте його! Чого поторопіли? нас десятеро. Б'юсь об заклад, що це людина, а не чорт! — Так кричав голова до своїх супутників, і Левко відчув, як його схопило враз кілька рук, що декотрі з них тремтіли з ляку. — А скидай-но, пане-брате, свою страшну личину! Годі тобі морочити людей! — промовив голова, вхопивши його за комір, — і отетерів, вирячивши на нього око своє. — Левко, син! — скрикнув він здивовано, поточившись назад і опускаючи руки. — Це ти, собачий сину! Ач, чортяче насіння! Я думаю, що це за шельма, що за диявол вивернутий бешкетує! Аж виходить, це ти, неварений кисіль твоєму батькові в горло, зволиш заводити по вулиці розбій, складаєш пісні!.. Еге-ге-ге, Левку! А що це? Видно, свербить у тебе спина! В'яжіть його!

— Стривай, батьку! велено тобі оддати оцю записочку, — промовив Левко.

— Не до записок тепер, голубчику! В'яжіть його!

— Стривай, пане голово! — сказав писар, розгорнувши записку, — комісарова рука!

— Комісарова?

— Комісарова? — мимохіть проказали й десяцькі.

«Комісарова? дивина! ще чудніше!» — подумав сам собі Левко.

— Читай, читай! — сказав голова. — Що там пише комісар?

— Послухаємо, що пише комісар! — промовив винокур, держачи в зубах люльку і добуваючи вогню.

Писар одкашлявся й почав читати:

«Наказ голові, Явтухові Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий дурню, замість того, щоб збирати старі недоїмки та пильнувати на селі ладу, одурів і твориш капості...»

— От, їй-богу! — перебив голова. — Нічого не чую!

Писар почав ізнову: «Наказ голові, Явтухові Макогоненку. Дійшло до нас, що ти, старий ду...»

— Стій, стій! не треба! — закричав голова. — Я хоч і не чув, а проте знаю, що головного тут іще нема. Читай далі!

«А з тої причини наказую тобі, не гаючись, женити твого сина, Левка Макогоненка, на козачці з вашого-таки села Ганні Петриченковій, а також полагодити мости на верстовому шляху і не давати обивательських коней без мого відома судовим паничам, хоч би вони їхали просто з казенної палати. Коли ж, приїхавши, побачу я оний мій наказ невиконаним, то тебе одного примушу одвіт держати. Комісар, відставний поручник Кузьма Деркач-Дришпановський».

— Ось воно що! — сказав голова, роззявивши рота. — А чуєте, чуєте: за все голова має одвіт держати, отож — слухатись! безсуперечно слухатись! а ні, то — вибачайте... А тебе! — вів далі він, повертаючись до Левка, — коли є такий наказ від комісара — хоч і чудно мені, яким побитом дійшло воно до нього — тебе я оженю; тільки спершу скуштуєш ти нагайки! Знаєш, тієї, що висить на стіні біля покуття? Я обновлю її завтра... Де ти взяв цю записку?

Левко, хоч і як зчудований, що так воно все несподівано повернулося, не втратив, проте, розуму й вигадав іншу відповідь, вирішивши потаїти, як воно справді було і від кого мав ту записку.

— Я навідувався, — сказав він, — іще вчора звечора до міста й зустрів комісара, що саме вилазив з брички. Почувши, що я з нашого села, комісар дав мені цю записку і звелів на словах сказати тобі, батьку, що, як буде повертатись, то заїде до нас пообідати.

— Він це сказав?

— Сказав.

— А чуєте? — казав голова, пишаючись і повернувшись до супутників своїх, — комісар сам своєю особою приїде до нашого

брата, тобто до мене, на обід. О! — Тут голова підняв палець догори і так наставив свою голову, мовби вона прислухалась до чогось. — Комісар, чуєте, комісар приїде до мене обідати! Як ти думаєш, пане писарю, і ти, свате, це ж неабияка честь! хіба ж не так?

— Іще, от скільки можу пригадати, — підхопив писар, — жоден голова не пригощав комісара обідом.

— Не всякий голова голові рівня! — проказав самозадоволений голова. Рот його скривився, і якийсь тяжкий хрипкий сміх, схожий більше на далекий грім, загув у нього в устах. — Як ти гадаєш, пане писарю, треба б для такого значного гостя звеліти, щоб із кожної хати винесли хоч по курчаті, ну, полотна, ще там чого... Га?

— А треба б, треба, пане голово?

— А коли ж весілля, батьку? — спитав Левко.

— Весілля? Дав би я тобі весілля!.. Ну, та для такого гостя... завтра вас піп і звінчає. Дідько з вами! Хай комісар побачить, що то — справність. Ну, хлопці, тепер спати! Ідіть додому!.. Сьогоднішній випадок нагадав мені той час, коли я... — при цих словах голова поглянув отим своїм поважним та значущим поглядом спідлоба.

— Ну, тепер голова почне вже розповідати, як віз царицю! — сказав Левко, швидко й радісно простуючи до знайомої хати, оточеної низенькими вишнями. «Хай дасть тобі Бог Царство Небесне, добра та красна панночко, — думав він. — Хай тобі на тім світі вічно усміхається поміж ангелами святими! Нікому не розкажу я про диво, що сталося цієї ночі, тобі одній тільки, Галю, розповім про нього. Ти одна тільки й повіриш мені і разом зі мною помолишся за упокій душі нещасної втопленої!»

Тут він надійшов до хати: вікно було відчинене; місячне проміння проходило крізь нього і падало на Ганну, що спала перед вікном; голова її злягла на руку; щоки тихо полуменіли; уста ворушились, невиразно промовляючи його ім'я. «Спи, моя красуне! Нехай присниться тобі все, що є кращого на світі; та й найкращий сон не зрівняється з нашим пробудженням!» Перехрестивши її, зачинив він віконце та й пішов тихенько. Незабаром усе поснуло на селі; один тільки місяць так само осяйно та чудово плив у безкраїх пустинях розкішного українського неба. Так само урочисто дихала височінь, і ніч, чарівлива ніч, велично догоряла. Так само прекрасна була земля в дивовижнім срібнім сяйві; та ніхто вже не милувався з того, не тішився тією розкішшю: все огорнув сон. Інколи тільки порушували тишу, зненацька забрехавши, собаки. І довго ще п'яний Каленик вештався поснулими вулицями, шукаючи своєї хати.

ВТРАЧЕНА ГРАМОТА

*Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви*

Так ви хочете, щоб я ще розказав вам про діда? Чому й не розказати, не потішити стародавньою побрехенькою? Ех, старовина, старовина! Ї яка то розкіш, яка радість зійде на серце, коли почуєш про те, що давно-давно, що ні місяця йому, ні року немає, діялось на світі! А до того як ще вплутається який родич, дід чи прадід, — ну, тоді й рукою махни: от щоб мені похлинутися за акафистом великомучениці Варварі, коли не здається, що все теє діялось тоді з тобою, ніби ти вліз у прадідову душу, або прадідова душа у тобі грає... А гірш од усього мені оці наші дівчата та молодиці: ступи тільки на поріг, так зразу й засокочуть: «Хомо Григоровичу, Хомо Григоровичу! *а нуте якої казочки-страховиночки! а нуте-бо, нуте!..»* тара-та-та, та-та-та, і як почнуть, і як почнуть... Розказати неважко, тільки подивіться ж ви, що тоді діється з ними, як полягають спати. Я ж добре знаю, що кожна тремтить під укривалом, ніби б'є її лихоманка, з головою б рада влізти у свій кожух. Шкрябне об горщик пацюк, чи сама як-небудь зачепить ногою коцюбу — крий Боже, і душі немає. А на другий день ніби й не було того нічого; чіпляється знову: розказуй їй страшної казки та й годі. Про що б же вам розказати? Зразу не спаде на думку... Хіба от що, розкажу я вам про те, як покійний мій дід грав з відьмами в *дурня*. Тільки заздалегідь прошу вас, панове, — не перебаранчать, бо щоб не вийшло такого киселю, що соромно буде і в рот його взяти. Покійний дід, треба вам сказати, на свій час був козак не простий. Знав він, де твердо-он-то і де словотитлу поставити. У свято, бувало, так одпече Апостола в церкві, що куди якомусь теперішньому поповичеві. А за тодішніх часів, самі знаєте, коли зібрати грамотіїв з усього Батурина, то нема чого й шапки підставляти, — всіх в одну жменю забирай. Отже, не диво, що усякий зустрічний вклонявся дідові мало не до пояса.

Треба було одного разу вельможному гетьманові послати до цариці грамоту. Тодішній полковий писар... от як на лихо, прізви-

ща його не пригадаю... *Віскряк — не Віскряк, Мотузочка — не Мотузочка, Голопуцьок — не Голопуцьок...* Знаю тільки, що химерне якесь теє прізвище, — гукнув ото він діда і каже йому, що так і так, виряджає його сам гетьман з грамотою до цариці. Дід не любив довгих зборів: зашив грамоту в шапку; вивів коня; цмокнув жінку і двох своїх, як він казав, поросят, що одно з них доводиться рідним батьком хоч би й нашому братові; і збив за собою таку куряву, ніби п'ятнадцять хлопців заходилися посеред шляху гратися в каші. На ранок, ще не співали четверті півні, як дід був уже в Конотопі. А там на той час ярмарок: людей на вулицях — аж у очах рябіє. А що було ще рано, то всі куняли, порозлягавшись на землі. Коло корови лежав гуляка-парубок з червоним, як снігур, носом; трохи далі, сидячи, хропла перекупка з кременями, синькою, дробом та бубликами; під возом лежав циган; на возі з рибою чумак; на самому шляху розкидав ноги бородань-москаль з поясами та рукавицями... ну, всякого наброду, як водиться на ярмарках. Дід спинився, став роздивлятись. Тим часом по ятках почало потроху ворушитись: забряжчали пляшками жидівки; то в одному місці, то в другому клубками повалив дим, і по всьому табору пішов дух гарячих сластьонів. Дід згадав, що в нього немає про запас ні тютюну, ні огнива; от і пішов він по ярмарку тинятись. Не встиг пройти ступнів двадцять — назустріч запорожець. Гуляка, видно! Штани червоні на ньому, як жар, синій жупан, ясний, барвистий пояс, збоку — шабля і люлька з мідним ланцюжком по самі п'яти — запорожець, та й тільки! Ех, народець! стане, було, випростається, закрутить молодецького вуса, брязне підковами і — піде! та як піде: ноги витанцьовують, як веретено в бабиних руках; по струнах ударить — струни на бандурі, як вихор зашумлять; сам у боки, навприсядки; а як заспіває — душа гуляє!.. Ні, минулось: не бачити вже запорожців! Так, от зустрілись. Слово-друге, познайомились. Загомонілись, заговорились, за балачками дід зовсім забув про те, що йому треба їхати. І загуляли козаки, як перед Великим постом на весіллі. Тільки скільки не гуляй, все ж набридне бити горщики та шпурляти грішми межи люди, та й ярмаркові не вік же стояти! От і домовились козаки не розлучатись і далі їхати разом. Виїхали в поле, як уже сутеніло. Сонце зайшло; де-не-де горіли тільки замість нього червонясті смуги; у полі рябіли ниви, як святкові плахти чорнобривих молодиць. Балакучий став наш запорожець на диво. Дід та ще другий козак, що пристав до гурту, подумали вже, чи не біс сидить у ньому. Звідки у нього тільки що бралось. Історії та

примовки такі диковинні, що дід кілька разів хапався за боки і мало кишок не порвав од реготу. Та в полі дедалі темнішало, а разом з тим незв'язнішою ставала і молодецька мова. Далі він і зовсім примовк, став полохатись кожного шелесту.

— Ге-ге, земляче! та ти не на жарти почав сов лічити. Чи не думаєш, як би швидше додому на піч!

Запорожець обернувся і звів на них налякані очі свої:

— Перед вами не потаюся, товариші: чи ви знаєте, що моя душа давно вже запродана чортові.

— Дивись, яке диво! Кому на своєму віку не доводилось з ними мати мороку? Отут-то й треба гулять, як кажуть, напропале.

— Ех, хлопці! гуляв би, коли ж цієї ночі строк козакові! Гей, браття! — сказав він і ляснув їх по руках, — ех, не дайте мене! не спіть одну цюю ніч, не забуду вашої дружби довіку!»

Як же не допомогти чоловікові в такій біді? Дід так і сказав, що швидше дасть він одрізати оселедець на своїй голові, ніж попустить чортові хоч понюхати мордою його собачою християнської душі.

Наші козаки, може, їхали б довго ще, коли ж усе небо ніч зап'яла, наче чорним рядном, і в полі стало темно, як під овечим кожухом. Геть-геть тільки мерехтів вогник, і коні, почувши близьке стійло, стали поспішати, нашорошивши вуха і втупивши очі в морок. Вогник, здавалося, біг назустріч, незабаром перед козаками показався шинок, що похилився на один бік, мов тая баба, що вертається з веселих хрестин. За тих часів шинки були не те, що тепер. Доброму чоловікові не тільки не було де розгулятися, ударити горлиці чи гопак, прилягти навіть, коли зайде в голову хміль і ноги почнуть писати покой-он-по не було де. Увесь двір був заставлений чумацькими возами, під повітками, в яслах, в сінях, — один згорнувшись, другий розкинувшись, хропли чумаки, як коти. Тільки шинкар перед каганцем карбував на палиці, скільки кварт та осьмух висушили чумацькі голови. Дід, узявши третину відра на трьох, пішов у повітку. Всі троє лягли вряд. Тільки не встиг дід повернутися, аж чує: його товариші сплять уже, як мертві. Розбудивши третього козака, що пристав до них, дід нагадав йому, що вони обіцяли цю ніч не спати. Той підвів голову, протер очі і знову заснув. Нічого робити, довелося дідові самому вартувати. Щоб як-небудь перебити сон, він обдивився всі вози, навідався до коней, запалив люльку, вернувся назад і сів знову коло своїх. Тихо скрізь, як у вусі. Аж ось ввижається йому, що з-за сусіднього воза

щось сіре висуває роги... Тут очі дідові почали злипатися так, що треба було щохвилини протирати їх кулаками та промивати недопитою горілкою. Як тільки ж вони прояснялись, все щезало. Трохи згодом, знову лізе з-під воза страховище... Дід витріщив очі скільки міг; та клятуща дрімота все перед ним затуманила; руки його окостеніли; голова схилилась на груди, і міцний сон охопив його так, що він повалився як убитий. Довго спав дід, і вже добре напекло сонце йому голе тім'я, перш ніж схопився він на ноги. Потягнувшись разів зо два й почухавши спину, помітив він, що возів у дворі стояло вже не стільки, як звечора. Чумаки, певне, вирушили ще вдосвіта. До своїх — козак спить, а запорожця немає. Одна тільки на тому місці свитка лежала. Розпитувать — ніхто й знати не знає. Страшно стало дідові, думки взяли. Пішов подивитись на коней — ні свого, ні запорожцевого! Що це за знак? Нехай, скажімо, запорожця взяв чорт, а хто ж коні? Розміркувавши, дід вирішив, що чорт, мабуть, приходив з пекла пішки, а як до пекла світ неблизенький, то він підчепив його коня. Дуже боляче було йому, що не додержав він козацького слова. «Ну, — думає, — робити нічого, піду пішки: може, трапиться по дорозі який баришник з ярмарку — якось розживусь на коня». Тільки почав шукати шапку, а шапки — немає. Ударився дід об поли руками, коли згадав, що звечора помінялись вони на час шапками з запорожцем. Кому ж її взяти, як не чортові! От тобі й гетьманський гонець! От тобі й привіз грамоту до цариці! Тут дід почав шпетити чорта такими словами, що, думаю, йому не один раз чхнулось у пеклі. Та лайкою все ж не допоможеш; а потилицю скільки дід не чухав, придумати нічого не придумав. Що робити? Кинувся дід шукати розуму у добрих людей: зібрав усіх, що були тоді в шинку, чумаків і так заїжджих, розказав їм свою пригоду. Довго думали чумаки, спершись підборіддями на батоги; покрутили головами і сказали, що не чули ще вони такого дива на хрещеному світі, щоб гетьманську грамоту украв чорт. А інші додали, що коли чорт та москаль що-небудь украдуть, то тільки ти й бачив. Тільки шинкар мовчки сидів у кутку. Дід і підступив до нього. Коли людина мовчить, то вже, видно, розумна. Тільки ж шинкар не дуже щедрий був на слова; і коли б дід не поліз у кишеню за п'ятьма злотими, то скільки б не стояв перед ним, нічого б не вистояв.

— Я тебе навчу, як знайти грамоту, — сказав він, одвівши діда вбік. У діда одлягло од серця. — Я вже по очах бачу, що ти — козак, не баба. Дивися ж! недалеко од шинку дорога зверне праворуч, у ліс. Як тільки почне в полі примеркати, будь напоготові. У лісі жи-

вуть цигани і виходять зі своїх нір кувати залізо такої ночі, коли тільки самі відьми літають на своїх кочергах. Чим вони насправді живуть, того тобі не треба знати. В лісі почуєш багато стуку, тільки ти не йди на той стук; а буде перед тобою маленька стежка мимо обгорілого дерева, тією доріжкою іди, та й іди, та іди... Буде тебе тернина колоти, густа ліщина дорогу тобі заслоняти — ти все йди; і як дійдеш до невеличкої річки, тоді тільки спинися. Там ти й побачиш, кого треба; та не забудь іще набрати в кишені того, для чого й кишені шиють... Бо сам знаєш, що теє добро і люди і чорти однаково люблять. — Сказавши це, шинкар пішов знову у свій закамарок і вже не хотів більше говорити ні слова.

Покійний дід був не з боязких; стріне, бувало, вовка, так зараз за хвіст і хапає; пройде з кулаками поміж козаків, — всі, як груші, попадають на землю. Одначе і в нього пішов мороз поза шкірою, коли увійшов він такої глупої ночі в ліс. Хоч би тобі зірочка в небі. Темно і глухо, як у винному склепі; тільки чути було, як десь високо-високо над головою гуляв холодний вітер у верховітті і як дерева, мов ті захмелілі козацькі голови, розгульно похитувались і шепотіли листям свою п'яну мову. Аж ось повіяло таким холодом, що дід і про свій теплий кожух згадав, застукало одразу сто молотів у лісі, аж дідові в голові задзвеніло, і освітило на мить увесь ліс наче блискавицею. Дід одразу побачив стежку, протоптану поміж чагарником. Ось і обгоріле дерево, і кущі терну! Так, все так, як було йому казано; ні, не одурив шинкар. Проте не дуже-то й весело було лізти поміж колючими кущами; ще зроду дідові не доводилось зазнати, щоб прокляті колючки та сучки так боляче дряпались: що не ступне дід, так і пориває його ойкнути. Помалу-помалу вибрався дід на просторе місце і помітив, що ліс став рідший, зате дерево в ньому таке товсте, що такого він не бачив і по той бік Польщі. Поміж деревами блиснула й річка, чорна, як воронована сталь. Довго стояв дід на березі, розглядаючись. На тому боці горить вогонь, то, здається, ось-ось погасне, то знову відсвічується в річці, що тремтить, як польський шляхтич у козацьких лапах. А ось і місток! Ну, по такому містку хіба тільки чортяча таратайка проїде. Дід, одначе, не довго думав, і швидше, ніж інший вийняв би ріжок з табакою, був уже на тім боці. Тепер тільки він побачив, що коло вогню сиділи люди, та такі пики, що в інший час чого б не дав дід, щоб тільки не знатися з ними. Та тепер нічого не вдієш, треба знайомитись. От дід і одважив їм поклона, мало не до пояса: «Боже поможи вам, добрі люди!» Хоч би один головою кивнув; сидять, та

мовчать, та щось підсипають у вогонь. Побачивши одне порожнє місце, дід, не довго думавши, сідає і собі. Пики мовчать, мовчить і дід. Довго сиділи мовчки. Набридло дідові; поліз він до кишені, дістав люльку, подивився навкруги — жоден не дивиться на нього. «Вже, добродійство, будьте ласкаві, як би так, щоб до прикладу сказати, того... (дід жив на світі чимало, знав уже, як розпускати баляндраси і при нагоді, мабуть, і перед царем знав би, що сказати), щоб, приміром кажучи, і себе не забути і вас не образити, — люлька в мене є, та того, чим її запалити, *чортма*[1]». І на це дідові хоч би слово, тільки одна пика сунула гарячу головешку прямісінько дідові в лоб, так, що коли б він трохи не одхилився, то, може, навіки попрощався б з одним оком. Побачивши, нарешті, що марно тільки проходить час, дід наважився — чи буде його слухати чортове кодло, чи не буде — розказати діло. Пики і вуха понаставляли, і лапи попростягали. Дід догадався, взяв у жменю всі свої гроші і кинув як собакам їм у середину. І зразу все перед ним перемішалось, земля затрусилась, і як уже воно сталося, — він і сам того не розкаже, — опинився десь чи не в самісінькому пеклі. «Мати моя рідна!» — охнув дід, гарненько роздивившись: які страховища! одно хороше, друге ще краще. Відьом така гибель, як-от, буває, снігу випаде на Різдво: та виряджені, та намазані, як панночки на ярмарку. І всі вони, скільки не було їх там, наче п'яні, вибивали якогось пекельного тропака. Куряву збили — світу не видно! Тільки подивитись, як високо стрибало бісове поріддя, і то у хрещеної людини мороз піде поза спиною. Одначе, хоч і страшно було, а все ж сміх узяв діда, коли він побачив, як чорти з собачими мордами, на німецьких ніжках, вертіли хвостами та упадали коло відьом, мов парубки коло красних дівчат, а музики лупили кулаками себе в щоки, як у бубни, а носами висвистували, як у волторни. Тільки загледіли вони діда, — так і гунули до нього ордою. Свинячі, собачі, козлячі, дрофині, конячі морди — всі притьмом полізли цілуватися. Плюнув дід, так йому гидко стало! Нарешті, вхопили вони діда і посадовили за стіл, такий, мабуть, завдовжки, як шлях од Конотопа до Батурина. «Ну, це ще не дуже погано, — подумав дід, побачивши на столі свинину, ковбаси, капусту з кришеною цибулею і багато всяких ласощів, — видно, чортова наволоч не додержує посту». Треба вам сказати, що дід, коли траплялось, не

[1] Немає.

одмовлявся перехопити того-сього на зуби. Любив попоїсти, покійник, із смаком, а тому, не вдаючись у довгі розмови, присунув до себе миску з нарізаним салом, окорок шинки; взяв виделку, що хіба трохи менша від тих вил, якими дядько бере сіно, зачепив нею найбільший шматок, підставив скоринку хліба та — зирк, і одніс у чужий рот. Ось-ось, отут коло самих його вух, — навіть чути, як чиясь пика чвакає на весь стіл та зубами клацає. Дід нічого; бере другий шматок, і от, здавалось, уже й по губах зачепив, тільки знову ж не в своє горло. Втретє — те ж саме. Збісенів дід; забув і страх, і те, в чиїх лабетах сидить тепер. Як підскочить до відьом:

— Та що це ви, Іродове плем'я, сміятись надумали з мене? Коли зараз же не оддасте моєї козацької шапки, то будь я католик, коли не поверну ваших свинячих рил на потилицю!

Ще дід не доказав цих слів, як усе чортовиння вискалило зуби і зняло такий регіт, що в діда й на душі похолонуло.

— Добре! — завищала одна відьма, що її дід визнав за старшу, бо личина в неї була, мабуть, чи не найкраща. — Шапку оддамо тобі, тільки ти спершу зіграй з нами тричі в *дурня!*

Ну, що ви скажете? Козакові сісти з бабами в дурня! Дід почав було одмагатись, далі все ж таки сів. Принесли карти, замащені, такі, якими попівни ворожать про женихів.

— Так от слухай! — загавкала відьма знову. — Коли хоч один раз виграєш — твоя шапка; коли ж усі три рази зостанешся в дурнях, то вже не прогнівайся, не тільки шапки, може, й світа більше не побачиш!

— Здавай, здавай, стара відьмо! Що буде, те й буде.

Роздала карти. Узяв дід свої в руки — і дивитись не хочеться, таке сміття: хоч би на сміх один козир. Масть — десятка найстарша, навіть пар немає; а відьма все п'ятерики підсипає. Довелось зостатися дурнем! А тут одразу, як заіржали, загавкали, зарохкали морди з усіх боків: «Дурень! дурень! дурень!»

— Щоб тебе розірвало, бісова челядь! — закричав дід, затуляючи пальцями вуха.

«Ну, — думає, — відьма підтасувала; тепер я сам буду здавать». Здав. Засвітив козиря. Подивився в карти: масть — кращої й не треба, і козирі є. Спершу пішло діло наче й добре, аж ось відьма п'ятерик з королями! У діда на руках самі козирі; не довго думавши — лясь усіх королів по вусах козирями.

— Еге-ге! це не по-нашому! А чим це ти криєш, земляче?

— Як чим? козирями!

— Може, по-вашому це й козирі, а по-нашому ні!

Подивився — справді проста масть. Що за чортовиння! Довелося вдруге зостатись дурнем, і знову почали чорти дерти горло: «Дурень, дурень!» — аж стіл ходив ходором і стрибали по столу карти. Розгарячився дід; здав востаннє. Знов іде добре. Відьма знову п'ятерик; дід побив і набрав з колоди повну руку козирів.

— Козир! — крикнув він, і так ляснув картою по столу, що її аж покоробило; відьма, ні слова не казавши, покрила вісімкою масті.

— А чим це ти, старий чорте, криєш!

Відьма підняла карту: під нею була проста шістка.

— Чи не чортові штуки! — крикнув дід і скільки сили стукнув кулаком по столу.

Щастя ще, що у відьми була погана масть; у діда, як навмисне, на той час пари. Став набирати карти з колоди, тільки... ой... таке сміття суне в руки, що дід і руки опустив. В колоді жодної карти. Пішов уже так, не дивлячись, простою шісткою; відьма прийняла. «От тобі й на! це ж що за знак? Еге-ге! Певне, тут щось та не так!» От дід карти потихеньку під стіл: туз, король, валет; а замість шістки він спустив кралю.

— Ну й дурний же я був! Король козирний! що, прийняла? Га? котяче поріддя!.. А туза не хочеш? Туз! Валет!..

Грім пішов по пеклу; відьму скрючило, звідки не взялася шапка — бух! прямісінько дідові в лице.

— Ні, цього мало! — крикнув дід, осмілівши і надівши шапку. — Коли зараз передо мною не стане молодецький кінь мій, то от, побий мене грім на цьому самому нечистому місці, коли я не перехрещу святим хрестом вас усіх! — і вже було й руку підняв, як тут загриміли перед ним коня його кістки.

— Оце тобі кінь твій!

Заплакав, сірома, дивлячись на них, як мала дитина. Жаль стало старого товариша!

— Дайте ж мені хоч якого-небудь коня вибратися із гнізда вашого!

Чорт ляснув гарапником — кінь, як вогонь, звився під дідом, і дід птицею вилетів нагору.

Острах узяв діда посеред дороги, коли кінь, не слухаючись ні крику, ні поводів, стрибав через провалля та болота. Де дід тільки не був, дрож проймала, коли розказував. Глянув якось собі під ноги — і обімлів: бескеття! кручі! А чортовій тварині хоч би тобі що: так прямісінько й летить. Спробував дід держатися, та де вже там

удержишся. Через пеньки, через купини полетів сторчака у провалля і так гепнувся на дні на землю, що, здавалось, там і дух з нього вилетів. Принаймні, що діялося з ним далі, дід нічого вже не пам'ятав; а як опам'ятався та роздивився, то вже зовсім розвиднілось; перед ним були знайомі місця, а сам він лежав на даху своєї ж таки хати.

Перехрестився дід, коли зліз додолу. І трапиться ж отаке чортовиння! чого тільки з чоловіком не буває в світі. Подивився на руки — всі в крові; глянув у діжку з водою — і лице теж. Умившись гарненько, щоб не налякати дітей, входить він потихеньку в хату; дивиться: перелякані діти до нього задкують і показують йому пальцями на матір: «*Дивись, дивись, мати, мов дурна, скаче!*» І справді, жінка сидить перед гребенем і спить. У руці держить веретено, а сама сонна підскакує на лавці. Дід її за руку, потихеньку розбудив: «Здорова, жінко! як ся маєш?» Та довго дивилася, нічого не розуміючи, аж потім уже впізнала діда й розказала, як їй снилось, що піч їздила по хаті, виганяючи лопатою горшки, помийниці... і ще таке щось, що й ладу йому не добереш. «Ну, — каже дід, — тобі у сні, а мені наяву. Треба, бачу, буде освятити нашу хату; мені ж тепер гаятися нічого». Спочивши трохи, дід добув коня і вже не спинявся ні вдень, ні вночі, поки не доїхав до місця і не оддав грамоти до рук самої цариці. Отам уже дід надивився такого дива, що вистачило йому надовго після того розказувати: як повели його в палати, такі високі, що коли б десять хат поставити одна на другу, і тоді, мабуть, не дістали б. Як зазирнув він в одну кімнату — нема; в другу — нема; в третю — нема; в четвертій теж нема, а вже в п'ятій гляне — сидить сама, в золотій короні, в сірій новісінькій свитці, в червоних чоботях і їсть золоті галушки. Як звеліла вона насипати йому повну шапку *синиць*, як... та чи й пригадаєш усе... Про свою пригоду з відьмами дід забув і думати, і коли, бувало, хто-небудь про це і нагадував, то дід мовчав, ніби й мова не до нього, і довго доводилось його прохати, щоб розказав усе, як було. І, видно, вже через те, що не догадався зразу після того освятити хату, його жінці рівно через кожен рік, у той саме час, бувало таке диво, що танцюється їй, та й тільки. До чого не візьметься, а ноги своєї затівають, так і пориває піти в танок.

ПЕРЕДМОВА

От вам і друга книжка, а краще сказати, остання! Не хотілося, дуже не хотілося видавати й цієї. Справді, пора й честь знати. Я вам скажу, що на хуторі вже починають сміятись з мене: от, кажуть, здурів старий дід: на старості літ тішиться дитячими іграшками! І справді, давно пора на спочинок. Ви, люб'язні читачі, певно, гадаєте, що я прикидаюся тільки старим. Де там прикидатися, коли в роті зовсім зубів нема! Тепер, коли що м'яке трапиться, то ще як-небудь жуватиму, а тверде — то нізащо не одкушу. Так от вам знову книжка! Не лайтеся тільки! Не годиться лаятись на прощання, особливо з тим, з ким, Бог знає, чи скоро побачитесь. У цій книжці почуєте розповідачів — усіх майже вам незнайомих, виключаючи хіба тільки Хому Григоровича. А того горохового панича, який розповідав такою вигадливою мовою, що його багато дотепників і з московського народу не могло зрозуміти, вже давно немає. Після того, як пересварився з усіма, він і не зазирав до нас. Еге, я вам не розказував цього випадку? Послухайте, тут прекомедія була. Минулого року, так десь улітку, та, мабуть, чи не на самий день мого патрона, приїхали до мене в гості (треба вам сказати, люб'язні читачі, що земляки мої, дай Боже їм здоров'я, не забувають старого. Вже п'ятдесятий рік є, як я почав пам'ятати свої іменини. Котрий же саме мені рік, цього ні я, ні стара моя вам не скажемо. Мабуть, близько сімдесяти. Диканський піп, отець Харлампій, знав, коли я народився; та шкода, що вже п'ятдесят років, як його нема на світі). От приїхали до мене гості: Захар Кирилович Чухопупенко, Степан Іванович Курочка, Тарас Іванович Смачненький, засідатель Харлампій Кирилович Хлоста; приїхав ще... от забув, далебі, ім'я й прізвище... Йосип... Йосип... Боже мій, та його ж знає увесь Миргород! Він ще, коли говорить, то завжди клацне перше пальцем і візьметься в боки... ну, Бог з ним!

іншим разом пригадаю. Приїхав і знайомий вам панич з Полтави. Хоми Григоровича я не лічу: то вже своя людина. Розбалакалися всі (знову треба вам зазначити, що у нас ніколи про пусте не буває розмови. Я завжди люблю пристойні розмови; щоб, як кажуть, разом і втіха і повчальність була), розговорилися про те, як треба солити яблука. Стара моя почала було говорити, що треба перше гарненько вимити яблука, потім намочити в квасі, а потім уже... «Нічого з цього не буде! — підхопив полтавець, заклавши руку в гороховий каптан свій і пройшовши поважною ходою по кімнаті, — нічого не буде! Перш за все треба пересипати кануппером, а потім уже...» Ну, я на вас посилаюся, люб'язні читачі, скажіть по совісті, чи ви чули коли-небудь, щоб яблука посипали кануппером? Правда, кладуть смородиновий лист, нечуй-вітер, трилисник; а щоб клали канупер... ні, я не чув про таке. Вже, здається, краще, ніж моя стара, ніхто не знає про ці справи. Ну, скажіть же ви! Навмисне, як доброго чоловіка, одвів я його потихеньку вбік: «Слухай, Макаре Назаровичу, ей, не сміши людей! Ти чоловік немаловажний: сам, як кажеш, обідав раз із губернатором за одним столом. Ну, скажеш що-небудь подібне там, адже тебе засміють усі!» Що ж ви б гадали, він сказав на це? Нічого! Плюнув на долівку, взяв шапку і вийшов. Хоч би попрощався з ким, хоч би кивнув кому головою; тільки чули ми, як під'їхав до воріт візок із дзвоником; сів і поїхав. Та й краще! Не треба нам таких гостей! Я вам скажу, люб'язні читачі, що нема нічого гіршого на світі, як оця знать. Що його дядько був колись комісаром, так і носа несе вгору. Та хіба комісар такий уже чин, що вищого над нього нема й на світі. Слава Богу, є й більші за комісара. Ні, не люблю я цієї знаті. От вам приміром Хома Григорович; здається, і не знатний чоловік, а подивитись на нього: в лиці якась сановитість сяє, навіть коли почне нюхати звичайну табаку, і тоді почуваєш мимовільну пошану. А в церкві як заспіває на криласі — щось надзвичайне! Розтав би, здається, увесь!.. А той... ну, Бог з ним! він думає, що без його казок і обійтися не можна. А отже ж таки набралася книжка.

Я, пригадується, обіцяв вам, що в цій книжці буде й моя казка. І справді, хотів було це зробити, та побачив, що для казки моєї треба принаймні три таких книжки. Гадав було окремо надрукува-

ти її, та передумав. Адже я знаю вас: почнете сміятися з старого. Ні, не хочу! Прощавайте! Довго, а може, й зовсім не побачимося. Та що? адже вам однаково, хоч би й не було зовсім мене на світі! Мине рік, другий — і з вас ніхто потім не згадає й не пожалкує за старим пасічником Рудим Паньком.

В цій книзі є багато слів, не всякому зрозумілих. Тут вони майже всі означені[1].

[1] Далі М.В. Гоголь дає словничок з 57 українських слів, пояснюючи їхнє значення. При перекладі українською мовою словничок Гоголя використаний перекладачами, і слова ці окремих пояснень не потребують. *(Ред.)*

НІЧ ПЕРЕД РІЗДВОМ

Останній день перед Різдвом минув. Зимова, ясна ніч настала. Глянули зірки. Місяць велично виплив на небо посвітити добрим людям та всьому світові, щоб усім було весело колядувати й славити Христа[1]. Морозило дужче, як зранку; але зате так було тихо, що рипіння морозу під чоботом чути було за півверсти. Ще ні одна юрба парубків не з'являлась під вікнами хат; тільки місяць зазирав до них крадькома, ніби викликаючи дівчат, що прибиралися та чепурилися, хутчій вибігати на рипучий сніг. Аж ось з димаря одної хати клубами посунув дим і пішов хмарою по небу, і разом з димом вилетіла відьма верхи на мітлі.

Якби в той час проїздив сорочинський засідатель тройкою обивательських коней, в шапці зі смушковою околичкою, зробленій на зразок уланський, в синьому кожусі, підбитому чорним смушком, з диявольськи заплетеним нагаєм, що ним має він звичку підганяти свого фурмана, то він, певно, примітив би її, бо ж від сорочинського засідателя жодна відьма на світі не сховається. Він знає точно, скільки в якої баби свиня приводить поросят, і скільки в скрині лежить полотна, і що саме з своєї одежини й добра заставить добрий чоловік у неділю в шинку. Але сорочинський засідатель не проїздив, та й яке йому діло до чужих, у нього своя волость. А відьма тим часом знялася так високо, що тільки чорною

---

[1] Колядувати у нас називається співати під вікнами проти Різдва пісень, що звуться колядками. Тому, хто колядує, завжди кине в торбу господиня чи господар, чи хто там зостанеться дома, ковбасу чи хліба, чи шага мідного, хто чим багатий. Розказують, нібито був колись такий ідол Коляда, котрого мали за бога, та ніби з того й повелися колядки. Хто його знає? Не нам, простим людям, про це балакати. Торік отець Йосип заборонив був колядувати по хуторах, кажучи, нібито цим люди догоджають сатані. Одначе, правду казавши, в колядках ні слова немає про Коляду. Співається часто про народження Христа, а при кінці бажають здоров'я господареві, господині, дітям та всім у хаті. *(Зауваження пасічника.)*

цяткою миготіла вгорі. Та де тільки з'являлася цятка, там зорі одна по одній зникали на небі. Незабаром відьма назбирала їх повний рукав. Три чи чотири ще блищали. Раптом з іншого боку з'явилася друга цяточка, побільшала, почала розтягатись і вже то була не цяточка. Короткозорий, хоч би він наклав на ніс, замість окулярів, колеса з комісарової брички, і тоді не розпізнав би, що воно таке. Спереду достоту німець[1]: вузенька мордочка, яка безнастанно вертілася на всі боки та нюхала все, що тільки траплялося, закінчувалась, як і в наших свиней, кругленьким п'ятачком; ніжки були такі тоненькі, що коли б такі мав яреськівський голова, то він поламав би їх за першим козачком. А зате ззаду був він точнісінько губернський стряпчий в мундирі, бо в нього теліпався хвіст, такий гострий та довгий, як теперішні мундирні фалди; хіба тільки по цапиній бороді під мордою, по невеличких ріжках, які стирчали на голові, та що увесь був не біліший од сажотруса, можна було догадатися, що то не німець і не губернський стряпчий, а просто чорт, якому останню ніч залишилося вештатись по білому світу та під'юджувати на гріхи добрих людей. Завтра ж, тільки-но вдарять перші дзвони до утрені, побіжить він, не оглядаючись, підібгавши хвоста, до свого барлога.

Тим часом чорт підкрадався потихеньку до місяця і вже простягнув був руку, щоб схопити його; та враз смикнув її назад, ніби обпікшись, посмоктав пальці, подриґав ногою й забіг з другого боку, і знову відскочив та відсмикнув руку. Але ж, незважаючи на невдачі, хитрий чорт не покинув своїх витівок. Підбігши, раптом схопив він обома руками місяць, кривляючись та дмухаючи, перекидав його з руки в руку, як мужик, що дістав голими руками жарину для своєї люльки; нарешті поквапно сховав до кишені, і, начебто нічого й не було, побіг далі.

У Диканьці ніхто не чув, як чорт украв місяця. Щоправда, волосний писар, виходячи рачки з шинку, бачив, як місяць, не знати чого, танцював на небі, і запевняв, божачись, у тому все село; та миряни хитали головами й навіть підіймали його на сміх. Та яка ж була причина зважитися чортові на таке беззаконне діло? А ось яка: він знав, що багатого козака Чуба запросив дяк до себе на кутю, де будуть: голова; приїжджий з архієрейської півчої дяків ро-

---

[1] Німцем у нас називають кожного, хто тільки з чужого краю, нехай він буде француз чи цісарець, чи швед — все німець.

дич, у синьому сюртуці, що брав якнайнижчого баса; козак Свербигуз і ще дехто. Де, крім куті, буде варенуха, перегнана на шафран горілка та багато всякої страви. А тим часом його дочка, красуня на все село, зостанеться дома, а до дочки напевне прийде коваль, силач і хлопець хоч куди, що був чортові осоружніший, ніж проповіді отця Кіндрата. На дозвіллі коваль малював і вславився як найкращий живописець на всю околицю. Сам сотник Л...ко, що був ще тоді живий-здоровий, закликав його навмисно до Полтави пофарбувати дерев'яний паркан коло свого дому. Всі миски, з яких диканьські козаки сьорбали борщ, були розмальовані ковалем. Коваль був богобоязлива людина й малював часто образи святих, і тепер ще можна знайти в Т... церкві його євангеліста Луку. Але тріумфом його майстерності була одна картина, намальована на церковній стіні в правому притворі, на якій зобразив він святого Петра в день Страшного суду з ключами в руках, як той виганяв з пекла нечисту силу; переляканий чорт кидався на всі боки, передчуваючи свою погибель, а замкнені колись грішники били й ганяли його батогами, поліняками і всім, що під руку трапилось. В той час, як майстер працював над цією картиною й малював її на великій дерев'яній дошці, чорт з усієї сили намагався перешкоджати йому: штовхав невидимо під руку, хапав із горна в кузні попіл і обсипав ним картину; та, незважаючи на все, роботу було закінчено, дошку внесено до церкви і вправлено у стіну в притворі, і з того часу чорт заприсягся мститися ковалеві.

Одну тільки ніч залишалося йому блукати по білому світу; але й цієї ночі він шукав способу зігнати на ковалеві свою злість. І для цього наважився вкрасти місяць, сподіваючись, що старий Чуб ледачий та вайлуватий, а до дяка від хати не так вже й близько: дорога йшла поза селом, повз вітряки, повз кладовище, обминаючи яр. Ще місячної ночі варенуха та горілка, настояна на шафрані, могли б заманити Чуба. Але в таку темряву навряд чи вдалося б кому стягти його з печі та викликати з хати. А коваль, що здавна не ладнав з ним, при ньому нізащо не наважиться прийти до дочки, дарма, що дужий.

Отаким чином, як тільки чорт сховав у кишеню свою місяць, враз по всьому світі зробилося так темно, що не кожен би знайшов дорогу до шинку, не тільки до дяка. Відьма, опинившись раптом у темряві, скрикнула. Тут чорт, підкотившись до неї бісиком, підхопив її під руку й заходився нашіптувати на ухо те саме, що звичайно нашіптують усій жіночій породі. Дивно ведеться в нас на світі!

Все, що тільки живе на ньому, все намагається переймати та перекривляти одне одного. Перше, бувало, в Миргороді один тільки суддя та городничий ходили взимку у критих сукном кожухах, а все дрібне чиновництво носило кожухи некриті. А тепер і засідатель, і підкоморій одсмалили собі нові шуби з решетилівського смушку, сукном криті. Канцелярист та волосний писар позаторік набрали синьої китайки по шість гривень за аршин. Паламар зробив собі на літо китайчані шаровари та жилетку зі смугастого гарусу. Одне слово, все пнеться в люди! Коли ці люди зречуться суєтності! Можна побитись об заклад, що багатьом видасться дивним бачити чорта, який пустився й собі туди ж таки. Найприкріше те, що він, певно, уявляє себе красенем, тимчасом як постать у нього — глянути соромно. Пика, як каже Хома Григорович, мерзота над мерзотою, проте й він любощів прагне! Але на небі й під небом так зробилося темно, що нічого не можна було вже бачити, що там було далі між ними.

— То ти, куме, ще не був у дяка в новій хаті? — говорив козак Чуб, виходячи зі своєї хати, до сухорлявого, високого, в короткій кожушині мужика з одрослою бородою, яка свідчила, що вже тижнів зо два чи й більше не торкався до неї скісок, яким звичайно мужики голять бороди, не маючи бритви. — Там тепер буде добра пиятика! — провадив далі Чуб, скрививши в усмішку обличчя. — Якби тільки нам не спізнитись!

При цьому Чуб поправив свій пояс, що тісно підперізував його кожуха, насунув глибше свою шапку, стиснув у руці батіг — страх та кару для в'їдливих собак, але, глянувши вгору, зупинився...

— Що за дідько! Дивись! дивись, Панасе!..

— А що? — промовив кум і підняв свою голову теж догори.

— Як то що? місяця нема.

— Що за лиха година! справді нема місяця.

— То ж бо й воно, що нема! — вимовив Чуб з деякою досадою на незмінну байдужість кумову. — Тобі, мабуть, і за вухом не свербить.

— А що мені робити!

— Треба ж було, — провадив далі Чуб, утираючи рукавом вуса, — якомусь дідькові, бодай йому не довелося, собаці, зранку чарку горілки випити, — устряти!.. Далебі, начебто на сміх... Навмисно, сидівши в хаті, дивився у вікно: ніч — навдивовижу. Ясно; сніг виблискує проти місяця. Все було видно, як удень. Не встиг вийти за поріг, і ось, хоч око виколи!

Чуб довго ще бурчав та лаявся, а тим часом роздумував, на що б його зважитися. Йому он як хотілось побалакати про всяку всячину в дяка, де, певна річ, сидів уже і голова, і приїжджий бас, і дьогтяр Микита, який їздив що два тижні до Полтави на торг та вигадував такі штуки, що всі миряни аж за животи бралися від сміху. Уже бачив Чуб у думках на столі варенуху. Все це було принадне, правда; але темрява ночі нагадала йому про ті лінощі, що такі любі всім козакам. Як би то добре тепер лежати, підібгавши ноги, на лежанці, курити спокійно люльку та слухати крізь солодку дрімоту колядки й пісні веселих парубків та дівчат, що юрмляться попід вікнами! Він, без будь-якого сумніву, зважився б на останнє, якби був сам; але тепер удвох не так нудно й страшно йти темної ночі, та й не хотілось-таки виказати себе перед іншими ледарем чи боягузом. Закінчивши лаятись, звернувся він знову до кума:

— То таки нема, куме, місяця?

— Нема.

— Дивно, далебі. А дай понюхати табаки! У тебе, куме, добряча табака! де ти береш її?

— Де в біса добряча! — відповів кум, закриваючи березову тавлинку, цяцьковану візерунками. — Стара курка не чхне!

— Я пам'ятаю, — провадив далі так само Чуб, — мені покійний шинкар Зозуля якось привіз табаки з Ніжина. Ех, табака була! Добряча табака була! Та що ж, куме, що будемо робити? адже ж темно надворі.

— То, мабуть, залишимося дома, — промовив кум, ухопившись за клямку дверей.

Якби кум не сказав цього, то Чуб, певно, наважився б залишитись, але тепер його начебто щось під'юджувало йти наперекір:

— Ні, куме, ходім! не можна, треба йти!

Сказавши це, він уже й досадував на себе, що сказав. Йому було дуже неприємно плентатись такої ночі; та його втішало те, що він сам навмисне цього захотів і зробив таки не так, як йому радили.

Кум, не виявивши на обличчі ані найменшого знаку досади, як людина, якій байдужісінько, чи сидіти дома, чи плентатися з дому, озирнувся, почухав пужалном собі плечі, і обидва куми подалися в дорогу.

Тепер погляньмо, що робить, залишившись сама, красуня-дочка. Оксані не минуло ще й сімнадцяти років, а вже мало не по

всьому світу, і по той бік Диканьки, і по цей бік Диканьки, тільки й мови було, що про неї. Парубки гуртом проголосили, що кращої дівки й не було ще ніколи і не буде ніколи на селі. Оксана знала й чула все, що про неї говорили, і була вередлива, як красуня. Коли б вона ходила не в плахті та запасці, а в якому-небудь капоті, то порозганяла б усіх своїх дівчат. Парубки ганялися за нею юрбами, але, втративши терпець, залишали один по одному вередливу красуню й лицялися до інших, не таких примхливих. Один тільки коваль був упертий і не кидав свого залицяння, дарма, що й з ним поводились анітрохи не краще, ніж з іншими. По виході батька свого Оксана довго ще чепурилася та вихилялася перед невеликим в олов'яній оправі дзеркалом і не могла намилуватися з себе.

— І чого людям надумалось розславляти, нібито я гарна? — говорила вона, ніби неуважно, для того тільки, щоб хоч про що-небудь побалакати з собою. — Брешуть люди, я зовсім не гарна.

Але свіже, жваве, по-дитячому юне личко, з блискучими чорними очима та невимовно привабливою усмішкою, що пропікала душу, майнувши в дзеркалі, враз довело інше.

— Хіба чорні брови та очі мої, — провадила далі красуня, не випускаючи дзеркала, — такі гарні, що вже подібних до них немає й на світі? Яка тут краса в цьому кирпатенькому носі? і в щоках? і в губах? ніби гарні мої чорні коси? Ух! Їх можна злякатися увечері: вони, як довгі гадюки, переплелись та обвились круг моєї голови. Я бачу тепер, що я зовсім не гарна! — і, відхиляючи трохи далі від себе дзеркало, скрикнула. — Ні, гарна я! Ой, яка гарна! Диво! Яку радість принесу я тому, кому буду жоною! Як милуватиметься з мене мій чоловік! Він нестямиться від радості! Він зацілує мене на смерть.

— Чарівна дівка! — прошепотів, увійшовши тихо, коваль. — І вихваляється вона мало! З годину стоїть, видивляючись у дзеркало, і не надивиться, та ще й хвалить себе вголос!

— Еге ж, парубки, чи ж вам до пари я? ви погляньте на мене, — вела далі гарненька кокетка, — як я плавно виступаю; у мене сорочка вишита червоним шовком. А які стрічки на голові! Вам довіку не бачити пишнішого галуна! Всього цього накупив мені батько мій, щоб одружився зо мною найкращий молодець у світі! — і, усміхнувшись, обернулася вона й побачила коваля...

Скрикнула й суворо зупинилася перед ним.

Коваль і руки опустив.

Важко сказати, що виявляло смагляве личко чарівної дівчини: і суворість в ньому було видно; і крізь суворість якесь глузування зі

збентеженого коваля; і ледве помітна краска досади тонко розливалася по обличчю; і все це так перемішалося й таке було невимовно гарне, що поцілувати її мільйон разів — от усе, що можна було зробити тоді найліпшого.

— Чого ти прийшов сюди? — так почала Оксана. — Хіба хочеться, щоб випровадила за двері лопатою? Ви всі майстри під'їжджати до нас. Вмить пронюхаєте, коли батьків нема дома. О! я знаю вас! Що, скриня моя готова?

— Буде готова, моє серденько, після свят буде готова. Коли б ти знала, скільки попрацював я коло неї: дві ночі не виходив з кузні; зате в жодної попівни не буде такої скрині. Залізо поклав таке, якого не клав на сотникову таратайку, коли ходив на роботу до Полтави. А як буде розмальована! Хоч усю околицю виходи своїми біленькими ніжками, не знайдеш такої! По всьому полю будуть розкидані червоні й сині квіти. Горітиме, як жар. Не сердься ж на мене! Дозволь хоч поговорити, хоч подивитись на тебе!

— Хто ж тобі боронить, говори й дивись!

Тут сіла вона на лаву й знову глянула в дзеркало, й стала поправляти на голові свої коси. Поглянула на шию, на нову сорочку, вишиту шовком, і тонке почуття самовдоволення з'явилося на устах, на свіжих щічках і відсвітилося в очах.

— Дозволь і мені сісти біля тебе! — сказав коваль.

— Сідай, — промовила Оксана, зберігаючи на устах та у вдоволених очах те саме почуття.

— Чарівна, люба Оксано, дозволь поцілувати тебе! — промовив підбадьорений коваль і пригорнув її до себе, наміряючись поцілувати; та Оксана відхилила свої щоки, що були вже на непримітній віддалі від губ коваля, і відіпхнула його. — Чого тобі ще хочеться? Йому як мед, то й ложку! Геть від мене, в тебе руки цупкіші за залізо. Та й сам ти пахнеш димом. Я думаю, геть мене забруднив сажею.

Тут вона піднесла дзеркало й знову почала перед ним чепуритися.

«Не любить вона мене! — думав про себе, похиливши голову, коваль. — Їй усе іграшки; а я стою перед нею, як дурень, і очей не зводжу з неї. І все б стояв перед нею, і повік би не зводив з неї очей! Чарівна дівчина! чого б я не дав, щоб дізнатися, що в неї на серці, кого вона кохає. Та ні, вона й гадки немає ні про кого. Вона милується сама собою; мучить мене, бідолашного; а я за журбою не бачу світу; а я її так люблю, як ні один чоловік на світі не любив і ніколи не любитиме».

— Чи правда, що твоя мати відьма? — промовила Оксана й засміялася; і коваль відчув, що всередині у нього все засміялося. Сміх цей начебто враз озвався в серці, тихо заграли жили, а разом з тим і досада запала йому на душу, що він не мав права поцілувати це милим сміхом осяяне личко.

— Що мені мати? ти в мене і мати, і батько, і все, що тільки є найдорожчого в світі. Якби мене покликав цар і сказав: «Ковалю Вакуло, проси в мене всього, що тільки є найкращого в моєму царстві, все віддам тобі. Звелю тобі зробити золоту кузню, і будеш ти кувати срібними молотами». — «Не хочу, — сказав би я цареві, — ні самоцвітів дорогих, ні золотої кузні, ні всього твого царства. Дай мені краще мою Оксану!»

— Бачиш який ти! тільки ж батько мій сам маху не дасть. Побачиш, коли він не ожениться на твоїй матері, — проговорила, лукаво усміхнувшись, Оксана. — Але щось дівчата не приходять... Що воно за знак? Давно б уже час колядувати. Мені стає нудно.

— Бог з ними, моя красуне!

— Коли б не так! з ними, певно, прийдуть парубки. Ото підуть гулі! Уявляю, яких наговорять смішних історій!

— То тобі весело з ними?

— Та вже ж веселіше, як з тобою. Ага! хтось стукнув! певно, дівчата з парубками.

«Чого мені більше чекати? — казав сам до себе коваль. — Вона глузує з мене. Їй я такий же дорогий, як переіржавіла підкова. Та коли так, то не діжде ж принаймні інший насміятися з мене. Нехай тільки добре придивлюся, хто їй подобається більше за мене; я відучу...»

Стукіт у двері та голос: «Відчини!» — різко зазвучавши на морозі, урвали його міркування.

— Стривай, я сам відчиню, — сказав коваль і вийшов у сіни, маючи намір нам'яти з досади боки першому, хто нагодиться.

Мороз побільшав, і вгорі так зробилося холодно, що чорт перестрибував з одного копитця на друге й хукав собі в кулак, бажаючи хоч як-небудь розігріти замерзлі руки. Не штука, правда, й змерзнути тому, хто товкся від ранку до ранку в пеклі, де, звісна річ, не так холодно, як у нас зимою, і де, надівши ковпак та ставши проти вогнища, ніби справжній кухмістер, підсмажував він грішників з такою втіхою, з якою звичайно жінка смажить на Різдво ковбасу.

Відьма й собі відчула, що холодно, дарма, що була тепло одягнена; і тому, піднявши руки догори, відставила ногу та, прибравши такої пози, як людина, що мчить на ковзанах, не зворухнувшись жодним суставом, спустилася повітрям, ніби по льодовій похилій горі, і просто в димар.

Чорт таким самим способом подався слідом за нею. Але що ця тварина прудкіша за всякого фертика в панчохах, то й не дивно, що він наїхав при самім отворі димаря на шию своїй коханці та й опинилися обоє в просторій печі між горшками.

Мандрівниця відсунула тихенько затулку, щоб глянути, чи не наскликав син її, Вакула, до хати гостей, та, побачивши, що нікого не було, тільки мішки лежали серед хати, вилізла з печі, скинула теплого кожуха, причепурилась, і ніхто не міг би дізнатися, що вона хвилину тому їздила на мітлі.

Мати коваля Вакули мала не більше як сорок літ. Вона була ні гарна ні погана з себе. Важко й бути гарною в такі роки. Однак вона вміла так причаровувати до себе найстатечніших козаків (яким, не завадить між іншим сказати, мало було діла до краси), що до неї вчащали і голова, і дяк Йосип Никифорович (звісно, коли дячихи не було дома), і козак Корній Чуб, і козак Касян Свербигуз. І, на похвалу їй слід сказати, вона так уміло обходилася з ними, що жодному з них і на думку не спадало, що в нього є суперник. Чи йшов богобоязливий мужик чи дворянин, як називають себе козаки, одягнений у кобеняк з відлогою, в неділю до церкви або ж, як буває негода, до шинку, як не зайти до Солохи, не попоїсти масних зі сметаною вареників та не погомоніти в теплій хаті з балакучою й привітною господинею? І дворянин навмисно для того загинав добрий гак, перше ніж добирався до шинку, і називав це заходити по дорозі. А піде бувало Солоха в свято до церкви, надягнувши барвисту плахту з китайчатою запаскою, а поверх неї синю юпку з понашиваними ззаду золотими вусиками, та стане просто біля правого криласа, то дяк уже, далебі, закашлювався і примружував мимохіть очі у той бік; голова гладив вуси, закладав за вухо оселедець і говорив до ближчого сусіда: «Ех, добра жінка! Чорт — не жінка!» Солоха вклонялась кожному, і кожний думав, що вона вклоняється тільки йому.

Але охочий устрявати в чужі справи зразу б помітив, що Солоха була найпривітніша до козака Чуба. Чуб був удівець; вісім скирт хліба завжди стояли перед його хатою. Дві пари добрих волів раз у раз висовували свої голови з плетеної повітки на вулицю й мукали, коли бачили куму-корову чи дядька, товстого бугая. Бородатий

цап видирався аж на стріху й деренчав звідти різким голосом, як городничий, дражнячи індичок, що виступали на подвір'ї, і повертаючись задом, коли бачив своїх ворогів, хлопчаків, які глумилися з його бороди. В скринях у Чуба було багато полотна, жупанів та старовинних кунтушів з золотими галунами: покійна жінка його була чепуруха. На городі, крім маку, капусти, соняшників, засівалося щороку дві грядки тютюну. Солоха не від того була, щоб приєднати все це до свого хазяйства, заздалегідь міркуючи, який вона дасть йому лад, коли прибере до своїх рук, і ще подвоювала прихильність до старого Чуба. А щоб яким-небудь способом син її Вакула не під'їхав до його дочки та не встиг прибрати все собі, і тоді б, напевно, не підпустив її ні до чого втручатися, вона вдалася до звичайного засобу всіх сорокалітніх кумась: сварити якомога частіше Чуба з ковалем. Можливо, саме ці хитрощі та кмітливість її й призвели до того, що подекуди стали балакати старі баби, особливо коли випивали де-небудь на веселій бесіді зайву чарку, що Солоха справді відьма; що Кизяколупенків парубок бачив у неї ззаду хвіст, не більший за бабське веретено, що вона ще в позатой четвер чорною кішкою перебігла дорогу, що до попаді якось прибігла свиня, заспівала півнем, нап'яла на голову шапку отця Кіндрата й побігла назад.

Трапилося, що тоді, коли баби балакали про це, прийшов якийсь чередник Тиміш Коростявий. Він не пропустив нагоди розказати, як улітку, саме перед Петрівкою, коли він ліг спати в хліві, підмостивши під голову соломи, бачив на власні очі, що відьма з розпущеною косою, в самій сорочці, почала доїти корів, а він не міг поворухнутися, так вона його зачарувала; видоївши корів, вона прийшла до нього і помазала йому губи чимсь таким бридким, що він плював після того цілий день. Та це все щось сумнівно, бо один тільки сорочинський засідатель може побачити відьму. І тому всі поважні козаки махали руками, коли чули такі розмови. «Брешуть, сучі баби!» — була звичайна відповідь їх.

Вилізши з печі та причепурившись, Солоха, як добра хазяйка, почала прибирати та ставити все на своє місце; але мішків не чіпала: це Вакула приніс, то нехай сам і винесе! Чорт, тим часом, коли ще влітав у димар, якось ненавмисно обернувшись, побачив Чуба під руку з кумом, вже далеко від хати. Умить вилетів він з печі, перебіг їм дорогу та й почав розкидати з усіх боків кучугури замерзлого снігу. Знялася метелиця. У повітрі забіліло. Сніг літав сюди й туди мереживом і загрожував позаліплювати очі, роти й вуха пере-

хожим. А чорт полетів знову в димар, бувши цілком певний, що Чуб повернеться разом з кумом назад, застане коваля й почастує його так, що той довго не зможе взяти в руки пензля та малювати образливі карикатури.

Справді, тільки-но здійнялась метелиця, і вітер почав різати просто в очі, як Чуб уже каявся і, насуваючи глибше на голову капелюхи, частував лайкою себе, чорта і кума. А втім, досада ця була удавана. Чуб дуже радий був, що здійнялася заметіль. До дяка було ще у вісім разів більше тої віддалі, яку вони пройшли. Мандрівники повернули назад. Вітер дув у потилицю; але крізь хуртовину нічого не було видно.

— Стривай, куме! ми, здається, не туди йдемо, — сказав, трохи відійшовши, Чуб, — я не бачу жодної хати. Оце-то метелиця! зверни-но ти, куме, трохи вбік, чи не натрапиш на дорогу; а я тим часом пошукаю тут. Ї понесе ж нечиста сила плентатися в таку хугу! не забудь гукнути, коли знайдеш дорогу. Ач, яку купу снігу напустив у вічі сатана!

Дороги, одначе, не було видно. Кум, відійшовши вбік, брьохав у довгих чоботях туди й сюди і нарешті натрапив просто на шинок. Ця знахідка так його втішила, що він забув про все і, обтрусивши з себе сніг, увійшов у сіни, нітрохи не турбуючись про кума, що залишився на вулиці. Чубові уявилося тим часом, що він знайшов дорогу; спинившись, заходився він кричати з усієї сили, але, бачивши, що кум не з'являється, вирішив іти сам. Трохи пройшовши, побачив він свою хату. Кучугури снігу лежали круг неї і на покрівлі. Ляскаючи змерзлими на холоді руками, заходився він стукати в двері та кричати владно на свою дочку, щоб відчинила.

— Чого тобі тут треба? — суворо крикнув, вийшовши, коваль.

Чуб, упізнавши голос коваля, відступив трохи назад. «Е, ні, це не моя хата, — казав він сам до себе, — до моєї хати не забреде коваль. Знов-таки, як придивитися добре, то й не ковалева. Чия б була це хата? От тобі й на! не впізнав! це ж кривого Левченка, що недавно одружився з молодою жінкою. У нього тільки хата схожа на мою. Тож-то мені здалося й зразу трохи дивним, що так скоро прийшов додому. Одначе ж Левченко сидить тепер у дяка, це я знаю, чого ж тоді коваль?.. Е-ге-ге! він ходить до його молодої жінки. Он як! добре!.. тепер я все зрозумів!»

— Хто ти такий і чого товчешся під дверима? — промовив коваль ще суворіше і підійшовши ближче.

«Ні, не скажу йому, хто я, — подумав Чуб, — чого доброго, ще наб'є, клятий виродок!» — і, змінивши голос, відповів:

— Це я, чоловіче добрий! прийшов вам на втіху поколядувати трохи під вікнами.

— Забирайся к бісу з своїми колядками! — сердито закричав Вакула. — Чого ж ти стоїш? чуєш, забирайся зараз-таки геть!

Чуб і сам уже мав цей розумний намір, але йому прикрим здалося, що мусить слухати ковалевого наказу. Здавалося, якась нечиста сила штовхала його під руку й змушувала сказати що-небудь наперекір.

— Що ж ти, справді, так розкричався? — промовив він тим самим голосом, — я хочу колядувати, та й годі!

— Еге! та тебе словами не вгамуєш!.. — Слідом за цими словами Чуб відчув преболючий удар у плече.

— То оце ти, як я бачу, починаєш уже битися! — промовив він, трохи відступаючи.

— Іди, іди геть! — кричав коваль, почастувавши Чуба другим стусаном.

— Що ж ти! — промовив Чуб таким голосом, у якому виявлявся і біль, і досада, і боязкість. — Ти, бачу, не на жарти б'єшся, та ще й боляче б'єшся!

— Геть, геть! — закричав коваль і грюкнув дверима.

— Дивись, який хоробрий! — говорив Чуб, залишившись сам на вулиці. — Спробуй підійти! ач який! ото велика цяця! ти думаєш, я на тебе суду не знайду? Ні, голубчику, я піду, і піду просто до комісара. Ти в мене знатимеш. Я не подивлюся, що ти коваль та маляр. А слід поглянути б на спину і плечі: я думаю, синці є. Мабуть, добре-таки побив вражий син! шкода, що холодно і не хочеться скидати кожуха! Стривай же, бісів ковалю, щоб чорт побив і тебе, і твою кузню, ти в мене попотанцюєш! бач, клятий шибеник! одначе його тепер нема дома. Солоха, мабуть, сидить сама. Гм... воно й недалеко звідси; піти б! Час тепер такий, що нас ніхто не застане. Може, й теє буде можна... ач, як боляче побив проклятий коваль!

Тут Чуб, почухавши собі спину, подався в другий бік. Приємність, яку він сподівався мати при побаченні з Солохою, зменшувала трохи біль і робила невідчутним навіть мороз, що тріщав по всіх вулицях, не заглушуваний свистом завірюхи. Часом на обличчі його, де бороду та вуса метелиця намилила снігом краще за всякого цирульника, що тиранським способом хапає за носа свою жертву, проступала півсолодка міна. Однак, якби сніг не хрестив туди й сюди все перед очима, то ще довго можна було б бачити, як Чуб

спинявся, чухав спину, промовляв: «Боляче набив клятий коваль!» — і знову рушав далі.

У той час, коли меткий ферт з хвостом та цапиною бородою літав з димаря і потім знову в димар, ладівниця, що висіла в нього на перев'язі при боці і що в неї він сховав украдений місяць, якось зненацька зачепившись у печі, розкрилась, і місяць, скориставшись з цієї нагоди, вилетів крізь димар Солошиної хати й плавно здійнявся на небо. Все освітилося. Заметілі наче й не було. Сніг запалав широким срібним полем і весь обсипався кришталевими зорями. Мороз наче потеплів. Юрби парубків і дівчат показалися з мішками. Пісні задзвеніли, і рідко під якою хатою не товпилися колядники.

Дивно сяє місяць! Важко розказати, як добре вештатися такої ночі між юрбою дівчат, що регочуть та співають, і між парубками, охочими на всякі жарти й витівки, які тільки може навіяти ця ніч, що весело сміється. У доброму кожусі тепло; від морозу ще гарячіше горять щоки; а на пустощі сам дідько підштовхує ззаду.

Купи дівчат з мішками вдерлися до хати Чуба, обступили Оксану. Крик, регіт, балачки приголомшили коваля. Всі наввипередки поспішали розказати красуні що-небудь нове, викладали з мішків і хвалилися паляницями, ковбасами, варениками, яких встигли чимало вже наколядувати. Оксана, здавалось, була цілком задоволена і рада, щебетала то з тією, то з тією і реготала, невгаваючи.

З якоюсь досадою й заздрістю дивився коваль на таку веселість і цього разу кляв колядки, хоча й сам не раз захоплювався ними до нестями.

— Е, Одарко! — сказала весела красуня, обернувшись до однієї із дівчат, — у тебе нові черевики. Ой, які ж хороші! і з золотом! Добре тобі, Одарко, в тебе є така людина, яка все тобі купує; а мені нема кому дістати такі гарні черевики.

— Не тужи, моя люба Оксано! — підхопив коваль, — я тобі дістану такі черевики, що мало яка й панночка носить.

— Ти? — сказала Оксана, швидко й згорда глянувши на нього. — Подивлюсь я, де ти дістанеш такі черевики, які могла б я надіти на свою ногу. Хіба принесеш ті самі, що носить цариця.

— Бачиш, яких захотіла! — закричала сміючись дівоча юрба.

— А так! — провадила далі горда красуня, — будьте ви всі за свідків, якщо коваль Вакула принесе ті самі черевики, які носить цариця, то от вам моє слово, що вийду зараз-таки за нього заміж.

Дівчата повели з собою примхливу красуню.

— Смійся, смійся! — говорив коваль, виходячи слідом за ними. — Я й сам сміюся з себе! Думаю, і не можу надумати, куди дівся розум мій? Вона мене не любить — ну, Бог з нею! ніби тільки на всьому світі й є, що Оксана. Хвалити Бога, дівчат багато є хороших і без неї на селі. Та й що Оксана? з неї ніколи не буде доброї хазяйки: вона вміє тільки чепуритися. Ну, годі, час покинути ці дурощі.

Але в той самий час, коли коваль готувався бути рішучим, якийсь злий дух проносив перед ним усміхнений образ Оксани, що говорила глузливо: «Дістань, ковалю, царицині черевики, вийду за тебе заміж!» Все в ньому хвилювалось, і він думав тільки про одну Оксану.

Юрби колядників, парубки окремо, дівчата окремо, поспішали з одної вулиці на другу. Але коваль ішов і нічого не бачив і не брав участі у тих веселощах, які колись любив більше за все.

Чорт тим часом не на жарт розніжився в Солохи: цілував їй руку з такими вихилясами, як засідатель попівні, хапався за серце, охкав і сказав прямо, що коли вона не погодиться вдовольнити його спрагу і, як водиться, нагородити, то він ладен на все: кинеться у воду, а душу пошле прямо в пекло. Солоха була не така вже жорстока; до того ж чорт, як відомо, діяв з нею заодно. Вона таки любила бачити цілий натовп, що упадав біля неї, і рідко бувала без компанії; а цей вечір, однак, думала перебути сама, бо всіх значних людей в селі було закликано на кутю до дяка. Та все обернулося по-іншому: чорт тільки-но висловив свою вимогу, як раптом почувся стукіт і голос кремезного голови. Солоха побігла відчиняти двері, а спритний чорт вліз у мішок, що лежав долі.

Голова, обтрусивши з своїх капелюхів сніг та випивши з Солошиних рук чарку горілки, розказав, що він не пішов до дяка, бо знялася заметіль; а побачивши світло в її хаті, завернув до неї, маючи намір перебути вечір з нею.

Не встиг голова це сказати, як у двері загрюкало знов і почувся голос дяка.

— Сховай мене куди-небудь, — шепотів голова. — Мені не хочеться тепер зустрітися з дяком.

Солоха думала довго, куди заховати такого огрядного гостя; нарешті вибрала найбільший мішок з вугіллям; вугілля висипала в кадовб, і кремезний голова забрався з вусами, з головою і з капелюхами в мішок.

Дяк увійшов, покректуючи та потираючи руки, і розказав, що в нього не було нікого і що він сердечно радий цій нагоді *погуляти*

трохи в неї і не злякався заметілі. Тут він підійшов до неї ближче, кашлянув, усміхнувся, доторкнувся своїми довгими пальцями до її оголеної повної руки і промовив з таким виглядом, у якому виявлялося і лукавство, і самовдоволеність:

— А що це у вас, веселіпная Солохо? — і, сказавши це, відскочив він трохи назад.

— Як то що? Рука, Йосипе Никифоровичу! — відповіла Солоха.

— Гм! рука! хе! хе! хе! — промовив сердечно задоволений з свого почину дяк і пройшовся по кімнаті.

— А це що у вас, дражайшая Солохо? — промовив він з таким самим виглядом, приступивши до неї знову, торкнувши злегка рукою за шию і так само відскочив назад.

— Ніби не бачите, Йосипе Никифоровичу, — відповіла Солоха. — Шия, а на шиї намисто.

— Гм! на шиї намисто! хе! хе! хе! — і дяк знову пройшовся по хаті, потираючи руки.

— А це що у вас, незрівнянна Солохо?.. — не знати, до чого б тепер доторкнувся дяк своїми довгими пальцями, коли раптом у двері застукало й почувся голос козака Чуба.

— Ой, Боже мій, стороння особа! — закричав переляканий дяк. — Що ж тепер, як застануть особу мого звання?.. Дійде до отця Кіндрата!..

Та дякове побоювання було іншого роду: він боявся більше того, щоб не дізналась його половина, що й без того вже страшною рукою своєю зробила з його товстої коси таку тоненьку.

— Бога ради, доброчесна Солохо, — говорив він, тремтячи всім тілом. — Ваша добрість, як сказано в писанії Луки, глава трина... трин... Стукають, їй-богу, стукають! Ой, сховайте мене куди-небудь.

Солоха висипала вугілля в кадовб з другого мішка, і не дуже тілистий дяк заліз у нього та й примостився на самому дні так, що поверх нього можна б насипати ще з півмішка вугілля.

— Здорова будь, Солохо! — сказав, увіходячи до хати, Чуб. — Ти, може, і не чекала мене, га? правда ж, не чекала? може, я перебив... — провадив далі Чуб, показуючи на обличчі жартівливу та значущу міну, яка заздалегідь давала знати, що неповоротна голова його трудилася й готувалася пустити який-небудь ущипливий і химерний дотеп. — Може, ви тут і розважалися з ким-небудь!.. може, ти кого-небудь і сховала вже, га? — і захоплений таким своїм зауваженням, Чуб засміявся, тішачись у душі, що він один тільки користується з доброї прихильності Солохи. — Ну, Солохо, дай тепер випити горілки. Я думаю, в мене горло замерзло від проклято-

го морозу. І послав Бог таку ніч перед Різдвом! Як здійнялася, чуєш, Солохо, як здійнялася... Ото задубіли руки: не розстебну кожуха! Як здійнялася метелиця...

— Відчини! — почувся знадвору голос, супроводжуваний поштовхом у двері.

— Стукає хтось? — сказав, зупинившись, Чуб.

— Відчини! — закричали ще дужче.

— Це коваль! — промовив, схопившись за капелюхи, Чуб. — Слухай, Солохо: куди хочеш сховай мене; я нізащо в світі не хочу потрапити на очі цьому виродкові проклятому, бодай йому, чортовому синові, набігло під обома очима по пухиреві з копицю завбільшки!

Солоха, злякавшись і собі, метушилась, як очамріла, і, втративши голову, дала знак Чубові лізти в той самий мішок, в якому вже сидів дяк. Бідолашний дяк не смів навіть кашлянути чи закректати з болю, коли сів йому майже на голову важкий дядько та примостив свої намерзлі на морозі чоботи по обидва боки його скронь.

Коваль увійшов, не кажучи й слова, не скидаючи шапки, і майже повалився на лавку. Помітно було, що він у дуже поганому настрої.

В той саме час, як Солоха зачиняла за ним двері, хтось постукав ізнову. То був козак Свербигуз. Цього вже не можна було заховати в мішок, бо й мішка такого не можна було знайти. Він був товстіший за самого голову і вищий на зріст за Чубового кума. І тому Солоха вивела його на город, щоб вислухати від нього все те, що він мав їй сказати.

Коваль неуважно оглядав кутки своєї хати, прислухаючись часом до пісень колядників, що далеко лунали по селу; нарешті спинив очі на мішках: «Чого лежать тут оці мішки? їх давно б час прибрати звідси. Через оту безглузду любов я здурів зовсім. Завтра свято, а в хаті й досі валяється всякий мотлох. Віднесу їх до кузні!»

Тут коваль присів до величезних мішків, перев'язав їх міцніше і ладнався завдати собі на плечі. Але помітно було, що його думки гуляли бог знає де, інакше б він почув, як зашипів Чуб, коли волосся на голові його прикрутила зав'язка, а здоровенний голова почав був гикати досить виразно.

— Невже не виб'ється з голови моєї ця негідна Оксана? — говорив коваль. — Не хочу думати про неї, а воно все думається, і як навмисно про неї саму тільки. Чого це так, що думка проти волі лізе в голову? Що за чорт, мішки начебто чогось поважчали! Тут,

певно, накладено ще чого-небудь, крім вугілля. Дурень я! я й забув, що тепер мені все здається важчим. Перше бувало я міг зігнути й розігнути в одній руці мідний п'ятак та кінську підкову; а тепер мішка з вугіллям не підійму. Скоро вже й від вітру валитимусь. Та ні, — скрикнув він, помовчавши й підбадьорившись. — Що я за баба! Не дам нікому сміятися з себе! Хоч десять таких мішків, усі підійму. — І бадьоро завдав собі на плечі мішки, що їх не понесли б і двоє дужих чоловіків. — Взяти й цього, — казав він далі, підіймаючи невеличкого, на дні якого лежав скоцюрбившись чорт. — Тут, здається, я поклав струмент свій. — Сказавши це, він вийшов з хати, насвистуючи пісню:

Мені з жінкою не возиться.

Голосніше й голосніше лунали на вулицях пісні та крики. Юрби народу побільшали ще тому, що чимало прийшло з сусідніх сіл. Парубки жартували й казилися досхочу. Часто між колядками чути було яку-небудь веселу пісню, що її тут-таки встиг скласти хто-небудь з молодих козаків. А то раптом один із юрби, замість колядки, пускав щедрівку й ревів на все горло:

Щедрик, ведрик!
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски!

Регіт винагороджував штукаря. Маленькі вікна відчинялися, і сухорляві руки бабусь, які самі тільки з поважними батьками залишались в хатах, висувалися з вікна з ковбасою чи шматком пирога. Парубки та дівчата одні з-перед одних підставляли мішки й підхоплювали свою здобич. В одному місці парубки, зайшовши з усіх боків, оточували гурт дівчат: галас, гамір, той кидав грудкою снігу, той видирав мішок з усякою всячиною. В іншому місці дівчата ловили парубка, підставляли йому ногу, і він летів разом з мішком сторч головою на землю. Здавалося, цілу ніч ладні були провеселитися! І ніч, як на те, так розкішно жевріла! і ще білішим здавалося світло місяця від блиску снігу!

Коваль спинився зі своїми мішками. Йому почувся в юрбі дівчат голос і тоненький сміх Оксани. Всі жилки в ньому здриґнулись; кинувши на землю мішки, аж дяк, що був на самому дні, заохкав, забившись, і голова гикнув на все горло, подався він з маленьким мішком за плечима разом з гуртом парубків, що йшли слідом за тою дівочою юрбою, звідки йому почувся голос Оксани.

«Так: це вона! стоїть, як цариця, і блискає чорними очима. Їй розказує щось показний парубок; мабуть, забавне, бо вона сміється. Та вона завжди сміється». Нібито мимохіть, сам не розуміючи як, продерся коваль крізь натовп і став коло неї.

— А, Вакуло, ти тут! здоров! — сказала красуня з тою самою усмішкою, що мало не зводила Вакулу з розуму. — Ну, багато наколядував? Е, який маленький мішок! а черевики, які носить цариця, дістав? дістань черевики, вийду за тебе заміж! — І, засміявшись, побігла з гуртом дівчат.

Як укопаний, стояв коваль на одному місці. «Ні, не можу; несила більше... — промовив він нарешті. — Але, Боже ти мій, чому вона така з біса гарна? Її погляд, і мова, і все, ну, от так і палить, так і палить... Ні, немає вже снаги перемогти себе! Час покласти край усьому: пропадай душа, піду втоплюся в ополонці, та й поминай, як звали!»

Тут рішучим кроком пішов він уперед, догнав гурт, порівнявся з Оксаною і сказав твердим голосом:

— Прощай, Оксано! Шукай собі якого хочеш жениха, мороч, кого хочеш; а мене не побачиш більше на цьому світі.

Красуня була ніби здивована, хотіла щось сказати, але коваль махнув рукою й побіг геть.

— Куди, Вакуло? — кричали парубки, бачивши, як біжить коваль.

— Прощайте, браття! — кричав у відповідь коваль. — Дасть Бог, побачимось на тому світі; а на цьому вже не гуляти нам разом. Прощайте, не згадуйте лихом! Перекажіть отцю Кіндратові, щоб одслужив панахиду по моїй грішній душі. Свічок перед іконами Чудотворця та Божої Матері, каюсь, не обмалював через мирські справи. Все добро, яке знайдеться в моїй скрині, на церкву! і прощайте!

Проговоривши це, коваль кинувся знову бігти з мішком на спині.

— Він збожеволів! — говорили парубки.

— Пропаща душа! — побожно пробурмотіла бабуся, що проходила мимо. — Треба піти розказати, як коваль повісився!

Вакула тим часом, пробігши кілька вулиць, спинився передихнути. «Куди це я справді біжу? — подумав він, — начебто все вже пропало. Пошукаю ще способу: зайду до запорожця Пузатого Пацюка. Він, кажуть, знає всіх чортів і все зробить, що тільки схоче. Піду, адже душі однаково доведеться гинути!»

Тут чорт, що довго лежав без будь-якого руху, застрибав у мішку з радості; та коваль, подумавши, що він як-небудь зачепив мішок рукою і спричинив сам цей рух, ударив по мішку дужим кулаком і, струснувши ним на плечах, подався до Пузатого Пацюка.

Цей Пузатий Пацюк справді був колись запорожцем; але чи його прогнали, чи він сам утік з Запорожжя, цього ніхто не знав. Давно вже, років з десять, а може й п'ятнадцять, як він жив у Диканьці. Спочатку він жив, як справжній запорожець: нічого не робив, спав три чверті дня, їв за шістьох косарів і випивав за одним духом мало не ціле відро; а втім, було куди й влізти, бо Пацюк, хоч на зріст і невеликий, але вшир був досить важкий. До того ж шаровари, які носив він, були такі широкі, що хоч як би він ступив, ніг зовсім було не помітно, і, здавалося, горілчаний кадовб сунув вулицею. Мабуть, саме це й дало привід прозвати його Пузатим. Не минуло й кілька днів, як прибув він до села, а всі вже дізналися, що він знахар. Чи хворів хто на щось, зараз кликав Пацюка; а Пацюкові досить було тільки пошептати кілька слів, і недугу наче рукою хто знімав. Чи траплялося, що зголоднілий дворянин вдавився кісткою з риби, Пацюк умів так до діла вдарити в спину, що кістка проходила, куди їй слід, не вчинивши ніякої шкоди дворянському горлу. Останнім часом його рідко бачили де-небудь. Причиною цього була, можливо, лінь, а можливо, й те, що пролазити в двері ставало йому з кожним роком тяжче. Тоді миряни повинні були вирушати до нього самі, якщо мали яку потребу.

Коваль не без побоювання відчинив двері і побачив Пацюка, що сидів на долівці по-турецькому перед невеликою діжкою, на якій стояла миска з галушками. Ця миска стояла, як навмисно, врівень з його ротом. Не поворухнувши й пальцем, він нахилив трохи голову до миски і сьорбав юшку, хапаючи часом зубами галушки.

«Ні, цей, — подумав Вакула собі, — ще ледачіший за Чуба: той принаймні хоч їсть ложкою; а цей і руки не хоче підняти!»

Пацюк, мабуть, дуже зайнятий був галушками, бо, здавалося, зовсім і не помітив, як прийшов коваль, який, ледве ступивши на поріг, віддав йому пренизенький уклін.

— Я до твоєї милості прийшов, Пацюк! — сказав Вакула, кланяючись знову.

Товстий Пацюк підвів голову, та знову заходився сьорбати галушки.

— Ти, кажуть, не прогнівайся на цьому слові... — сказав, набираючись духу, коваль, — я веду про це мову не для того, щоб тобі завдати якоїсь кривди, доводишся трохи родичем чортові.

Промовивши ці слова, Вакула злякався, подумавши, що висловив все це прямо і мало зм'якшив гострі слова, і ждучи, що Пацюк, схопивши діжку разом із мискою, шпурне йому просто в голову, відступив трохи і затулився рукавом, щоб гаряча юшка з галушок не забризкала йому обличчя.

Але Пацюк поглянув і знову заходився сьорбати галушки.

Підбадьорений коваль наважився говорити далі:

— До тебе прийшов, Пацюк, дай тобі Боже всього, добра всякого досхочу, хліба в пропорції! — Коваль іноді вмів викинути модне слівце; в цьому він наламався, бувши ще в Полтаві, коли розмальовував сотникові дерев'яний паркан. — Пропадати доводиться мені, грішному! ніщо не помагає на світі! Що буде, те й буде, а доводиться просити ласки в самого чорта. Що ж, Пацюк? — промовив коваль, бачивши незмінну його мовчанку, — що маю робити?

— Коли треба чорта, то й іди собі до чорта, — відповів Пацюк, не зводячи на нього очей та далі ковтаючи галушки.

— Для того я й прийшов до тебе, — казав коваль, кланяючись, — крім тебе, думаю, ніхто на всім світі не знає до нього дороги.

Пацюк ні слова, і доїдав решту галушок.

— Зроби ласку, чоловіче добрий, не відмов! — напосідав коваль. — Чи свинини, ковбас, борошна гречаного, ну, полотна, пшона, чи ще чого іншого, коли треба буде... як звичайно між добрими людьми водиться... не поскупимося... Розкажи хоч, як, приміром сказати, потрапити до нього на дорогу?

— Тому не треба далеко ходити, в кого чорт за плечима, — промовив байдуже Пацюк, не рухаючись.

Вакула витріщив на нього очі, начебто на лобі в нього було написано пояснення цих слів. «Що він говорить?» — безмовно запитувала його міна; а роззявлений рот був напоготові проглинути, як галушку, перше-ліпше слово.

Але Пацюк мовчав.

Тут помітив Вакула, що ні галушок, ні діжки перед ним не було; а замість них стояли на долівці дві дерев'яні миски; одна була повна вареників, друга сметани. Думки його і очі мимохіть звернулися на ці страви. «Подивимось, — казав він сам до себе, — як це буде Пацюк їсти вареники. Нахилятись він, певно, не схоче, щоб

сьорбати, як галушки, та й не можна: бо треба вареника спершу вмочити в сметану».

Тільки він устиг подумати це, як Пацюк роззявив рота; подивився на вареники і ще більше роззявив рота. Тоді вареник вискочив з миски, шубовснув у сметану, перекинувся на другий бік, підскочив угору і якраз потрапив йому в рот. Пацюк з'їв і знову роззявив рота, і вареник таким самим способом помандрував знову. А його тільки й роботи було, що жувати та ковтати.

«Бач, яке диво!» — подумав коваль, роззявляючи від здивування рота, і ту ж мить помітив, що вареник лізе і йому в рот і вже помастив губи сметаною. Відіпхнувши вареник та втерши губи, коваль почав роздумувати про те, які дива бувають на світі та до яких тільки мудростей доводить людину нечиста сила, зауваживши при тому, що один тільки Пацюк може допомогти йому. «Вклонюсь йому ще, хай розтлумачить як слід... Однак що за чорт! таж сьогодні *голодна кутя,* а він їсть вареники скоромні! Який з мене справді дурень, стою тут та гріха набираюся! назад!» — і побожний коваль прожогом вибіг з хати.

А проте чорт, що сидів у мішку та заздалегідь уже радів, не міг витерпіти, щоб вислизнула з його рук така добра здобич. Як тільки коваль спустив мішок, він вискочив з нього й сів верхи йому на шию.

Мороз пішов поза шкірою в коваля; перелякавшись та збліднувши, не знав він, що робити, вже хотів перехреститися... Але чорт, нахиливши свій собачий писок йому до правого вуха, сказав:

— Це я — твій друг; все зроблю для товариша й друга! Грошей дам, скільки хочеш, — пискнув він йому на ліве вухо. — Оксана буде сьогодні ж наша, — прошепотів він, нахиляючи свій писок знову до правого вуха.

Коваль стояв, роздумуючи.

— Згода, — сказав він нарешті, — за таку ціну готовий бути твоїм!

Чорт сплеснув руками і почав з радості галопувати на шиї коваля. «Тепер уже попався коваль! — подумав він собі, — тепер я віддячу тобі, голубчику, за всі твої малювання та небилиці, що ти вигадував на чортів! Що тепер скажуть мої товариші, коли дізнаються, що найпобожніший на все село чоловік у моїх руках?» Тут чорт засміявся з радості, згадавши, як дражнитиме в пеклі все хвостате кодло, як лютуватиме кривий чорт, якого вважали між ними першим на вигадки.

— Ну, Вакуло! — пропищав чорт, так само не злазячи з шиї, ніби боячись, щоб той не втік, — ти знаєш, що без контракту нічого не робиться.

— Я згодний! — сказав коваль. — У вас, я чув, розписуються кров'ю; стривай же, я дістану з кишені цвяха! — Тут він заклав назад руку — та хап чорта за хвіст.

— Бач, який жартун! — закричав сміючись чорт. — Ну, годі, кинь уже пустувати!

— Стривай, голубчику! — закричав коваль, — а ось це як тобі видасться? — При цьому слові він поклав хреста, і чорт зробився такий тихий, мов ягнятко. — Постривай же, — сказав він, стягаючи його за хвіст на землю, — знатимеш ти в мене, як під'юджувати на гріх добрих людей і чесних християн.

Тут коваль скочив на нього верхи і підняв руку, наміряючись перехрестити.

— Змилуйся, Вакуло! — жалібно простогнав чорт, — все, чого тобі треба, все зроблю, пусти тільки душу на покаяння: не клади на мене страшного хреста!

— Ага, ось яким голосом заспівав, німець проклятий! тепер я знаю, що робити. Вези мене зараз-таки на собі! чуєш? та лети як птиця!

— Куди? — промовив смутний чорт.

— В Петербург, просто до цариці! — і коваль обімлів від страху, почуваючи, як підіймається в повітря.

Довго стояла Оксана, роздумуючи про чудні ковалеві слова. Уже в душі її щось казало, що вона занадто жорстоко повелася з ним. Що, коли він справді наважиться на що-небудь страшне? «Чого доброго! може, він з горя намислить закохатися в іншу і з досади стане називати її першою красунею на селі. Та ні, він мене любить. Я така гарна! він мене нізащо не проміняє; він пустує, прикидається. Не мине й хвилин десять, як він, мабуть, прийде глянути на мене. Я й справді сувора. Треба буде йому дати, ніби знехотя, поцілувати себе. Ото він зрадіє!» — і пустотлива красуня вже жартувала з своїми подругами.

— Стривайте! — сказала одна з них, — коваль забув мішки свої; гляньте: які страшні мішки! Він не по-нашому наколядував: я думаю, сюди по цілій чверті барана кидали; а ковбас та хліба, мабуть, і не злічити. Розкіш! цілі свята можна об'їдатися.

— Це ковалеві мішки? — підхопила Оксана. — Тягнімо мерщій їх до мене в хату та роздивимось гарненько, чого він сюди наклав.

Всі, сміючись, схвалили таку пропозицію.

— Але ми не підіймемо їх! — закричала вся юрба раптом, силкуючись зрушити мішки.

— Постривайте, — сказала Оксана, — побіжимо хутенько по санки та одвеземо санками!

І гурт побіг по санки.

Полоненим уже надокучило сидіти в мішках, дарма, що дяк розколупав для себе пальцем чималу дірку. Коли б ще не було народу, то, може, він знайшов би спосіб і вилізти; але вилізти з мішка при всіх, показати себе на сміх... Це стримувало його, і він вирішив чекати, злегка тільки покректуючи під неввічливими Чубовими чобітьми. Чуб сам не менш бажав волі, відчуваючи, що під ним лежить щось таке, на чому сидіти страх було незручно. Та коли почув, що вирішила його дочка, то заспокоївся і не хотів уже вилазити, міркуючи, що до хати своєї треба було пройти принаймні кроків з сотню, а то ще й другу. А вилізши, треба причепуритись, застебнути кожуха, підперезатись — скільки то праці! та й капелюхи залишилися в Солохи. Нехай же краще дівчата довезуть на санках. Але сталося зовсім не так, як сподівався Чуб: в той час, коли дівчата побігли по санки, сухорлявий кум виходив з шинку збентежений і не в доброму настрої. Шинкарка аж ніяк не наважувалась дати йому набір; він хотів було дожидатися в шинку, може, таки прийде який-небудь побожний дворянин і почастує його; але, як навмисно, всі дворяни сиділи собі дома і, як чесні християни, їли кутю серед своїх домашніх. Роздумуючи про зіпсуття звичаїв та дерев'яне серце жидівки, що продавала горілку, кум набрів на мішки і став здивований.

— Бач, які мішки хтось покинув на дорозі! — сказав він, оглядаючись на всі боки. — Мабуть, тут і свинина є. Полізло ж комусь щастя наколядувати стільки всякої всячини! Які страшні мішки! нехай понабивано їх самими гречаниками та коржами, і то *добре;* хоч би були тут самі тільки паляниці, і то *смак:* жидівка за кожну паляницю дає восьмуху горілки. Потягти швидше, щоб хто не побачив.

Тут завдав він собі на плечі мішок з Чубом та з дяком, але відчув, що він занадто важкий.

— Ні, самому буде важко нести, — промовив він, — а ось, як на те, іде ткач Шапуваленко. Здоров, Остапе!

— Доброго здоров'я, — сказав, зупинившися, ткач.

— Куди йдеш?

— А так. Іду, куди ноги йдуть.

— Поможи, чоловіче добрий, мішки віднести! хтось колядував, та й покинув серед дороги. Добром поділимося по половині.

— Мішки? а з чим мішки: з книшами чи з паляницями?

— Та, думаю, всього є.

Тут висмикнули вони похапцем із тину по кілку, поклали між них мішок і понесли на плечах.

— Куди ж понесемо його? до шинку? — спитав дорогою ткач.

— Воно б і я так думав, щоб до шинку; та проклята жидівка не повірить, подумає ще, що де-небудь украли; до того ж я тільки-що з шинку. Ми віднесемо його до мене в хату. Нам ніхто не стане на заваді: жінки нема дома.

— Чи справді ж нема дома? — спитав обережний ткач.

— Слава Богу, ми не зовсім ще без глузду, — сказав кум, — чорт би поніс мене туди, де вона. Вона, певно, тягатиметься з бабами до світу.

— Хто там? — закричала кумова жінка, почувши гомін у сінях, вчинений приходом двох приятелів з мішком, і відчиняючи двері.

Кум остовпів.

— От тобі й на! — промовив ткач, опустивши руки.

Кумова жінка була такий скарб, яких чимало на білому світі. Так само, як і її чоловік, вона майже ніколи не сиділа дома, а мало не цілий день терлася по кумасях та заможних бабусях, хвалила та їла з великим смаком і билася тільки ранками з своїм чоловіком, бо в цей тільки час і бачила його іноді. Хата їхня була вдвоє старіша за шаровари волосного писаря; покрівля в деяких місцях була без соломи. З тину залишалося небагато, бо всякий, хто виходив з дому, ніколи не брав ціпка на собак, сподіваючись, що проходитиме повз кумів город і висмикне який схоче з його тину. В печі не топилося днів по три. Все, що тільки напросить ніжна дружина в добрих людей, ховала вона якомога далі від свого чоловіка і часто самовправно відбирала в нього здобич, якщо тільки він не встигав пропити її в шинку. Кум, хоч завжди перебував у байдужому настрої, не любив поступатися перед нею, і тому мало не завжди виходив з дому з ліхтарями під очима, а люба половина, ойкаючи, плентalася розказувати бабам про бешкетництво свого чоловіка та про побої, яких зазнала вона від нього.

Тепер можна собі уявити, як були спантеличені ткач та кум таким несподіваним явищем. Спустивши мішок, вони заступили його собою й закрили полами; та вже було пізно: кумова жінка, хоч і погано бачила старечими очима, проте мішок помітила.

— Ось це добре! — сказала вона з таким виглядом, у якому помітна була радість яструба. — Це добре, що наколядували стільки! отак завжди роблять добрі люди, тільки ні, я думаю, десь поцупили. Покажіть мені зараз, чуєте, покажіть зараз-таки мішок ваш!

— Лисий дідько тобі покаже, а не ми, — сказав, підбадьорившись кум.

— Тобі яке діло? — сказав ткач. — Ми наколядували, а не ти.

— Ні, ти мені покажеш, мерзенний п'янюго! — скрикнула жінка, вдаривши високого кума кулаком у підборіддя й добираючись до мішка.

Але ткач і кум мужньо відстояли мішок і примусили її податися назад. Не встигли вони опам'ятатись, як вона вискочила в сіни вже з коцюбою в руках. Проворно луснула коцюбою чоловіка по руках, ткача по спині і вже стояла біля мішка.

— Як же це ми допустили її? — сказав ткач, опам'ятавшись.

— Еге, як ми допустили! а чого ти допустив? — сказав спокійно кум.

— У вас коцюба, видно, залізна! — сказав після недовгої мовчанки ткач, чухаючи спину. — Моя жінка купила того року на ярмарку коцюбу; дала півкопи, але та нічого... не боляче...

Тим часом переможниця-жінка, поставивши на долівку каганець, розв'язала мішок і заглянула в нього.

Та, мабуть, старечі її очі, що так добре побачили мішок, цього разу помилились.

— Е, та тут лежить цілий кабан! — скрикнула вона, сплеснувши з радості в долоні.

— Кабан! чуєш, цілий кабан! — штовхав ткач кума. — А все ти винен!

— Що ж робити? — промовив, знизуючи плечима, кум.

— Як що? чого ми стоїмо? відберімо мішок! ну, починай!

— Іди геть! геть! це наш кабан! — кричав виступаючи ткач.

— Геть, геть, чортова бабо! це не твоє добро! — казав наближаючись кум.

Жінка взялася знову за коцюбу, але Чуб у цей час виліз з мішка й став посеред сіней, потягаючись, як людина, що тільки-но прокинулася після довгого сну.

Кумова жінка скрикнула, вдаривши об поли руками, і всі мимоволі пороззявляли роти.

— Що ж вона, дурна, каже: кабан! це не кабан! — сказав кум, вирячивши очі.

— Бач, якого чоловіка кинуло в мішок! — сказав ткач, задкуючи з переляку. — Що хоч кажи, хоч лусни, а не обійшлося без нечистої сили. Він же не пролізе в вікно!

— Це кум! — скрикнув, придивившись, кум.

— А ти ж думав хто? — сказав Чуб, посміхаючись. — Що, гарну я втяв з вами штуку? а ви, мабуть, хотіли мене з'їсти замість свинини. Стривайте ж, я вас потішу: в мішку лежить ще щось, коли не кабан, то, мабуть, порося чи інша живність. Підо мною безперестанку щось ворушилось.

Ткач та кум кинулись до мішка, господиня дому вчепилася з другого боку, і бійка зчинилася б знову, якби дяк сам, побачивши тепер, що нема куди дітись, не видряпався з мішка.

Кумова жінка, остовпівши, випустила з рук ногу, за яку почала була тягти дяка з мішка.

— Ось і другий ще! — скрикнув злякано ткач, — чорт знає, як повелось на світі... голова обертом іде... не ковбаси й паляниці, а людей кидають у мішки!

— Це дяк! — промовив здивований більше від усіх Чуб. — От тобі й маєш! от так Солоха! посадовити в мішок... Тож-то, я бачу, в неї повна хата мішків... Тепер я все знаю: у неї в кожному мішку сиділо по два чоловіки. А я думав, що вона тільки мені самому... от тобі й Солоха!

Дівчата трохи здивувались, не знайшовши одного мішка.

— Нічого робити, буде з нас і цього, — щебетала Оксана.

Всі гуртом узялися до мішка й поклали його на санки.

Голова вирішив мовчати, міркуючи: коли він закричить, щоб його випустили й розв'язали мішок — дурні дівчата розбіжаться; подумають, що в мішку сидить диявол, і він залишиться на вулиці, може, й до завтра.

Дівчата тим часом, дружно взявшись за руки, помчали, як вихор, з санками по скрипучому снігу. Багато які з них, пустуючи, сідали на санки; інші вилазили навіть на самого голову. Голова вирішив перетерпіти все. Нарешті приїхали, відчинили навстіж сінешні й хатні двері і з реготом утягли мішок.

— Подивимось, що тут лежить, — закричали всі, кинувшись розв'язувати.

Тут гикавка, що не переставала мучити голову весь час, коли він сидів у мішку, так посилилась, що він почав гикати та кашляти на все горло.

— Ой, тут сидить хтось! — закричали всі і з переляку кинулись геть у двері.

— Що за чорт! куди це вас несе, мов очманілих? — сказав, входячи в двері, Чуб.

— Ой, тату! — промовила Оксана. — У мішку сидить хтось.

— В мішку? де ви взяли цей мішок?

— Коваль кинув його серед дороги, — сказали всі враз.

«Ну, так: хіба ж не казав я», — подумав собі Чуб.

— Чого ж ви злякалися? подивимось: ану, чоловіче, прошу не прогніватися, що не називаємо на ім'я та по батькові, вилазь з мішка!

Голова виліз.

— Ой! — скрикнули дівчата.

— І голова вліз туди ж, — казав сам до себе вражений Чуб, оглядаючи його з голови до ніг. — Он як!.. Е!.. — більше він нічого не міг сказати.

Голова й сам був не менше збентежений і не знав, що почати.

— Мабуть, надворі холодно? — сказав він, звертаючись до Чуба.

— Морозець є, — відповів Чуб. — А дозволь спитати тебе, чим ти мастиш собі чоботи, смальцем чи дьогтем?

Він хотів не те сказати, він хотів спитати: «Як ти, голово, вліз у цей мішок?» — але сам не розумів, як вимовив зовсім інше.

— Дьогтем краще! — сказав голова. — Ну, бувай здоров, Чубе! — і, насунувши капелюхи, вийшов з хати.

— Навіщо це я запитав здуру, чим він мастить чоботи! — промовив Чуб, поглядаючи на двері, куди вийшов голова. — Ну, і Солоха! Такого чоловіка засадити в мішок!.. бач, чортова баба! а я дурень... та де ж той проклятий мішок?

— Я кинула його в куток, там більше нічого нема, — сказала Оксана.

— Знаю я ці штуки, нічого нема! дайте його сюди: там ще один сидить! струсніть його гарненько... що, нема? бач, проклята баба! а подивитись на неї: як свята, наче й скоромного ніколи не брала в рот.

Але покиньмо Чуба виливати на дозвіллі свою досаду і вернімось до коваля, бо вже надворі, певно, година дев'ята.

Спочатку страшно здалося Вакулі, коли піднявся він від землі на таку висоту, що нічого вже не міг бачити внизу, та пролетів, як муха, під самим місяцем так, що якби не нахилився трохи, то зачепив би його шапкою. Однак трохи згодом він підбадьорився і вже став навіть кепкувати з чорта. Його забавляло надзвичайно, як чорт чхав і кашляв, коли він скидав з шиї кипарисового хрестика та підносив до нього. Навмисно підіймав він руку почухати голову, а чорт, думаючи, що його збираються хрестити, летів ще швидше. Все було ясне у височині. Повітря в легкому сріблястому тумані було прозоре. Все було видно; і навіть можна було помітити, як вихором промчав повз них, сидячи в горшку, чаклун; як зорі, зібравшися купкою, гралися в піжмурки; як клубочився осторонь

І враз засяяв перед ним Петербург.

хмарою цілий рій духів; як чорт, що танцював при місяці, скинув шапку, побачивши коваля, що мчав верхи; як летіла, вертаючись назад, мітла, на якій, видно, тільки що з'їздила, куди треба, відьма... багато ще погані зустрічали вони. Усе, бачивши коваля, на хвилину спинялося подивитись на нього, і потім знову мчало далі своєю дорогою; коваль усе летів, і враз засяяв перед ним Петербург, увесь в огні. (Тоді була з якогось приводу ілюмінація.) Чорт, перелетівши через шлагбаум, перекинувся конем, і коваль побачив себе на баскому бігуні посеред вулиці. Боже мій! стукіт, грім, блиск; по обидва боки височіють чотириповерхові стіни; стукіт кінських копит, звук коліс відбивалися громом і лунали з чотирьох боків; будинки росли і ніби підіймалися з землі на кожному кроці; мости дрижали; карети літали; візники, форейтори кричали; сніг свистів під тисячею саней, що мчали звідусіль; пішоходи тулились і тиснулись попід домами, що обнизані були плошками, і величезні тіні їх миготіли по стінах, сягаючи головою до димарів та дахів. Здивовано оглядався коваль на всі боки. Йому здавалося, що всі доми вп'ялися в нього своїми незчисленними вогняними очима і дивились. Панів, у критих сукном шубах, він бачив так багато, що не знав, перед ким шапку скидати. «Боже ти мій, скільки тут панства! — подумав коваль. — Я гадаю, що кожен, хто тільки пройде вулицею в шубі, то й засідатель, то й засідатель! а ті, що катаються в таких чудових бричках із віконцями, ті, як не городничі, то вже, певно, комісари, а може ще й більше». Його слова перервані були запитанням чорта: «Чи просто їхати до цариці?» — «Ні, страшно, — подумав коваль. — Тут десь, не знаю, стоять запорожці, що проїздили восени через Диканьку. Вони їхали з Січі з паперами до цариці; все б таки порадитися з ними».

— Гей, сатано, залазь-но до мене в кишеню та веди до запорожців!

Чорт в одну хвилину схуд і зробився таким маленьким, що легко вліз йому в кишеню. А Вакула не встиг оглянутись, як опинився перед великим будинком, зійшов, сам не знаючи як, на сходи, відчинив двері й подався трохи назад від блиску, побачивши пишно оздоблену кімнату, але трохи підбадьорився, впізнавши тих самих запорожців, що проїздили через Диканьку; вони сиділи на шовкових диванах, підібгавши під себе намащені дьогтем чоботи, і курили щонайміцніший тютюн, який називали звичайно корінцями.

— Здорові були, панове! помагай вам Боже! ось де побачились! — сказав коваль, підійшовши близько та вклоняючись до землі.

— Що то там за чоловік? — запитав той, що сидів перед самим ковалем, у другого, що сидів далі.

— А ви не впізнали? — сказав коваль. — Це я, Вакула, коваль! Коли проїздили восени через Диканьку, то прогостювали, дай вам Боже всякого здоров'я та довголіття, без малого два дні. І нову шину тоді натяг на переднє колесо у вашій кибитці!

— А! — сказав той-таки запорожець, — це той коваль, що малює знаменито. Здоров, земляче! Чого тебе Бог приніс?

— А так, захотілося подивитись, кажуть...

— Що ж, земляче, — сказав запорожець, набундючившись і бажаючи показати, що він може говорити і по-російському, — што, балшой город?

Коваль і собі не хотів осоромитись та виявити себе новаком, до того ж, як уже мали нагоду бачити вище, він знався і сам на письменній мові.

— Губернія знатная! — відповів він байдуже. — Що й казати, доми балшущиє, картини висять скрозь важниї. Многії доми списані буквами з сухозлотки до чрезвичайності. Нічого казати, чудесна пропорція!

Запорожці, почувши коваля, що так вільно говорив, зробили висновок дуже для нього вигідний.

— Потім побалакаємо з тобою, земляче, більше; а тепер ми їдем зараз до цариці.

— До цариці? а будьте ласкаві, панове, візьміть і мене з собою!

— Тебе? — промовив запорожець з таким виглядом, з яким говорить дядько до чотирилітнього свого вихованця, що просить посадовити його на справжнього, на великого коня. — Що ти будеш там робити? Ні, не можна. — При цьому обличчя його набрало поважного виразу. — Ми, брат, будемо з царицею розмовляти про своє.

— Візьміть! — домагався коваль. — Проси! — шепнув він тихенько чортові, вдаривши кулаком по кишені.

Не встиг він цього сказати, як другий запорожець промовив:

— Візьмімо його справді, братця!

— Чому ж і не взяти! — промовили інші.

— Надівай же одяг такий, як і ми.

Коваль кинувся натягати на себе зелений жупан, коли враз двері відчинилися, увійшов з позументами чоловік і сказав, що пора їхати.

Дивно знову здалося ковалеві, коли помчав він у величезній кареті, гойдаючись на ресорах, коли по обидва боки повз нього бігли назад чотириповерхові будинки, а брук з громом, здавалося, сам котився під ноги коням.

«Боже ти мій, яке світло! — думав собі коваль. — У нас вдень не буває так ясно».

Карети зупинилися перед палацом. Запорожці вийшли, увійшли у розкішні сіни й почали йти по сліпучо освітлених сходах.

— Що за сходи! — шепотів сам до себе коваль, — шкода ногами топтати. Які прикраси! от кажуть: брешуть казки! який чорт брешуть! Боже ти мій! що за поруччя! яка робота! Тут самого заліза карбованців на п'ятдесят пішло!

Уже піднявшись на сходи, запорожці пройшли першу залу. Несміливо йшов за ними коваль, боячись на кожному кроці посковзнутись на паркеті. Пройшли три зали, а коваль усе ще не переставав дивуватися. Увійшовши до четвертої, він мимоволі підійшов до картини, що висіла на стіні. Це була Пречиста Діва з дитятком на руках. «Що за картина! яке чудове малювання! — міркував він. — От, здається, говорить! здається, жива! а Дитя Святе! і рученята згорнуло! і усміхається, бідненьке! а фарби! Боже ти мій, які фарби! тут вохри, я думаю, і на копійку не пішло, а все мідянка та бакан. А голуба так і горить! лепська робота! мабуть, ґрунт наведено було блейвасом. Проте, хоч яке предивне тут малювання, ця мідна ручка, — провадив далі він, підходячи до дверей і мацаючи замок, — ще більшого гідна подиву. Ех, як чисто вироблено! Це все, я думаю, німецькі ковалі за найдорожчі ціни робили...» Може б, довго ще міркував коваль, якби лакей з галунами не штовхнув його під руку та не нагадав, щоб не відставав від інших. Запорожці пройшли ще дві зали й зупинились. Тут велено було їм дожидати. В залі товпилося кілька генералів у гаптованих золотом мундирах. Запорожці вклонилися на всі боки й стали купою. Через хвилину ввійшов, у супроводі цілого почту, величний на зріст, огрядний чоловік у гетьманському мундирі, в жовтих чобітках. Волосся на ньому було розкуйовджене, одне око трохи підсліпувате, на обличчі позначалась якась погордлива величність, у всіх рухах видно було звичку владарювати. Всі генерали, що досі походжали досить бундючно в золотих мундирах, заметушились і з низькими поклонами, здавалося, ловили кожне його слово й навіть щонайменший рух, щоб ту ж мить полетіти виконувати його. Але гетьман не звернув навіть і уваги, ледве кивнув головою та й підійшов до запорожців.

Запорожці вклонилися всі в ноги.

— Чи всі ви тут? — запитав він протяжно, вимовляючи слова трохи в ніс.

— *Та всі, батьку!* — відповіли запорожці, кланяючись знову.

— Не забудете говорити так, як я вас учив?

— Ні, батьку, не забудемо.

— Це цар? — спитав коваль в одного з запорожців.

— Куди тобі цар! це сам Потьомкін, — відповів той.

У другій кімнаті почулись голоси, і коваль не знав, куди подіти свої очі, коли увійшло безліч дам в атласних вбраннях з довгими хвостами і придворних у гаптованих золотом каптанах та з жмутками позаду. Він тільки бачив самий блиск і більше нічого. Запорожці раптом усі попадали на землю й закричали в один голос:

— Помилуй, мамо! помилуй!

Коваль, не бачачи нічого, простягся й собі, з усією щирістю, на підлозі.

— Встаньте! — пролунав над ними владний і разом приємний голос. Деякі з придворних заметушились і штовхали запорожців.

— Не встанемо, мамо! не встанемо! помремо, а не встанемо! — кричали запорожці.

Потьомкін кусав собі губи, нарешті, підійшов сам і владно шепнув одному з запорожців. Запорожці підвелись.

Тоді насмілився й коваль підвести голову і побачив перед себе невелику на зріст жінку, трохи навіть огрядну, напудрену, з голубими очима і водночас з тим велично усміхненим виразом, який так умів підкоряти собі все і міг тільки належати жінці, що царює.

— Ясновельможний обіцяв мене познайомити сьогодні з моїм народом, якого я ще досі не бачила, — сказала дама з голубими очима, розглядаючи з цікавістю запорожців. — Чи добре вас тут приймають? — провадила вона далі, підходячи ближче.

— *Та спасибі, мамо!* Харч дають добрий (хоч барани тутешні зовсім не те, що в нас на Запорожжі), чому ж не жити як-небудь?..

Потьомкін скривився, бачивши, що запорожці кажуть зовсім не те, чого він їх учив...

Один із запорожців, прибравши поважної пози, виступив наперед:

— Змилуйся, мамо! навіщо губиш вірний народ? чим прогнівили? Хіба держали ми руку поганого татарина; хіба згоджувалися в чому-небудь з турчином; хіба зрадили тебе ділом або помислом? За що ж неласка? перше чули ми, що велиш скрізь будувати фортеці проти нас; потім чули, що хочеш *повернути на карабінерів;* тепер чуємо про нові напасті. Чим завинило Запорозьке військо? чи не тим, що провело твою армію через Перекоп та допомогло твоїм генералам порубати кримців?..

Потьомкін мовчав і недбало чистив маленькою щіточкою свої діаманти, якими були унизані його руки.

— Чого ж хочете ви? — співчутливо спитала Катерина.

Запорожці значущо поглянули один на одного.

«Тепер час! цариця питає, чого хочете!» — сказав сам до себе коваль, та й упав раптом на землю.

— Ваша царська величність, не веліть карати, а веліть милувати! З чого, не в гнів будь вашій царській милості сказано, зроблено черевички, що на ногах ваших? я думаю, жоден швець, у жодному царстві на світі не зуміє так пошити. Боже ти мій, що б то було, коли б моя жінка та взулася в такі черевики!?

Цариця засміялася. Придворні засміялися теж. Потьомкін і хмурився і усміхався разом. Запорожці почали штовхати під руку коваля, думаючи, чи не з'їхав він часом з глузду.

— Встань! — сказала ласкаво цариця, — якщо так тобі хочеться мати такі черевики, то це неважко зробити. Принесіть йому цю ж мить черевики найдорожчі, з золотом! Далебі, мені дуже до вподоби ця простодушність! Ось вам, — провадила цариця, звертаючи погляд до повновидого, але трохи блідого чоловіка, що стояв осторонь, одягнений у простенький каптан з великими перламутровими ґудзиками, який показував, що він не належав до придворних, — річ, гідна дотепного пера вашого!

— Ви, ваша імператорська величність, занадто ласкаві. Тут потрібен принаймні Лафонтен, — відповів, уклонившись, чоловік із перламутровими ґудзиками.

— Щиро скажу вам: я й досі без пам'яті від вашого Бригадира. Ви напрочуд гарно читаєте! Однак, — казала далі цариця, звертаючись знову до запорожців, — я чула, що на Січі у вас ніколи не женяться.

— *Як же, мамо!* адже чоловікові, сама знаєш, без жінки не можна жити, — відказав той самий запорожець, що розмовляв з ковалем, і коваль здивувався, почувши, що цей запорожець, знаючи так добре грамотну мову, говорить з царицею, начебто навмисно, найгрубішою говіркою, яку звуть мужицькою. «Хитрий народ! — подумав він собі, — мабуть, недарма він це робить».

— Ми не ченці, — провадив далі запорожець, — а люди грішні. Ласі, як і всі чесні християни, до скоромного. Є в нас чимало таких, що мають жінок, тільки не живуть з ними на Січі. Є в нас чимало таких, що мають жінок у Польщі; є такі, що мають жінок на Україні; є такі, що мають жінок і в Туреччині.

В цей час ковалеві принесли черевики.

— Боже ж ти мій, що за прикраса! — скрикнув він радісно, ухопивши черевики. — Ваша царська величність! Що ж, коли черевики такі на ногах, і в них, можна гадати, ваше благородіє, ходите і

на лід ковзатися, які ж повинні бути самі ніжки? думаю, що принаймні з чистого сахару.

Цариця, що й справді мала найстрункіші та прегарні ніжки, не могла не усміхнутися, чуючи такий комплімент з уст простодушного коваля, якого в його запорозькому убранні можна було вважати за справжнього красеня, незважаючи на смагляве обличчя.

Зрадівши з такої прихильної уваги, коваль уже хотів був розпитати гарненько царицю про все: чи правда, що царі їдять самий тільки мед та сало, і про подібні речі; але, відчувши, що запорожці штовхають його під боки, вирішив замовкнути; і коли цариця, звернувшись до старих, почала розпитувати, як у них живуть на Січі, які звичаї водяться, то він, відійшовши назад, нагнувся до кишені, сказав тихо: «Винось мене звідси хутчій!» — та й опинився раптом за шлагбаумом.

— Утопився! їй-богу, утопивсь! от щоб я не зійшла з цього місця, коли не втопивсь! — лепетала товста ткачиха, стоячи в гурті диканьських баб посеред вулиці.

— Що ж, хіба я брехуха яка? хіба я в кого-небудь корову вкрала? чи кому хіба наврочила, що мені не ймуть віри? — кричала баба в козацькій свитці, з фіолетовим носом, розмахуючи руками. — От щоб мені води не захотілось пити, коли стара Переперчиха не бачила на власні очі, як повісився коваль!

— Коваль повісився! от тобі й на! — сказав голова, який, виходячи від Чуба, спинився й протиснувся ближче до тих, що розмовляли.

— Скажи краще, щоб тобі горілки не захотілося пити, стара п'янюго! — відповіла ткачиха, — треба бути такій божевільній, як ти, щоб повіситися! він утопився! утопився в ополонці! Це я так само знаю, як те, що ти була оце в шинкарки!

— Соромітнице! бач, чим стала дорікати! — гнівно відказала баба з фіолетовим носом. — Мовчала б, негіднице! Хіба я не знаю, що до тебе дяк ходить щовечора.

Ткачиха спалахнула.

— Що дяк? до кого дяк? що ти брешеш?

— Дяк? — проспівала, пробиваючись до тих, що сперечалися, дячиха у заячому кожусі, критому синьою китайкою. — Я дам знати дяка! хто це каже дяк?

— Та ось до кого ходить дяк! — сказала баба з фіолетовим носом, показуючи на ткачиху.

— То це ти, суко, — закричала дячиха, підступаючи до ткачихи, — то це ти, відьмо, напускаєш на нього туману та напуваєш нечистим зіллям, щоб ходив до тебе!

— Відчепись від мене, сатано! — говорила, задкуючи, ткачиха.

— Ач, проклята відьма, бодай ти не діждала діток своїх бачити, негіднице! пху!.. — тут дячиха плюнула просто межи очі ткачисі.

Ткачиха хотіла й собі зробити те саме, та замість того плюнула в неголену бороду голові, який, щоб краще все почути, протовпився до тих, що сперечалися.

— А, погана бабо! — закричав голова, утираючись полою та замахуючись батогом. Цей рух примусив усіх розійтися, лаючись, в різні кінці. — Така мерзота! — повторював він, усе ще обтираючись. — То коваль утопився! Боже ти мій! а який знаменитий маляр був! які ножі міцні, серпи, плуги умів виковувати! яка сила була! Еге ж! — провадив він далі, замислившись. — Таких людей мало в нас на селі. То ж бо я, ще сидячи в проклятому мішку, примічав, що бідолаха був у дуже недоброму настрої. От тобі й коваль! був, а тепер і нема! а я збирався був підкувати свою рябу кобилу!.. — і, сповнений таких християнських думок, голова тихо поплентався в свою хату.

Оксана збентежилась, коли до неї дійшли такі вісті. Вона мало вірила очам Переперчихи та бабським теревеням, вона знала, що коваль надто побожний, щоб зважитися занапастити свою душу. Та що, коли він і справді пішов з наміром ніколи не вертатись у село? А навряд чи в іншому місці знайдеться такий молодець, як коваль. Він же так кохав її! він довше за всіх зносив її вередування! Красуня цілу ніч під своїм укривалом поверталася з правого боку на лівий, з лівого на правий, — і не могла заснути. То, розкидавшись у чарівній наготі, яку нічна пітьма ховала навіть від неї самої, вона майже вголос картала себе. То, притихнувши, вирішувала ні про що не думати — і все думала. І вся горіла; і на ранок закохалася по самі вуха в коваля.

Чуб не виявив ні радості, ні смутку про долю Вакули. Його думки заповняло одне: він ніяк не міг забути зрадливості Солохи і, сонний, не переставав ганити її.

Настав ранок. Вся церква ще до схід сонця була повна людей. Літні жінки в білих намітках, в білих сукняних свитках, побожно хрестились біля самого входу церковного. Дворянки в зелених і жовтих кофтах, а деякі навіть у синіх кунтушах із золотими позаду вусиками, стояли поперед них. Дівчата, у яких на головах намота-

на була ціла крамниця стрічок, а на шиї намиста, хрестів та дукачів, намагалися протовпитися ще ближче до іконостасу. Та попереду всіх стояли дворяни і прості селяни з вусами, з чубами, з товстими в'язами і щойно виголеними підборіддями, здебільшого все в кобеняках, з-під яких виставлялася біла, а в декого й синя свитка. На всіх обличчях, куди не поглянь, видно було свято; голова заздалегідь облизувався, уявляючи, як він розговіється ковбасою; дівчата подумували про те, як вони будуть *ковзатися з хлопцями* на льоду; баби щиріше, ніж будь-коли, шептали молитви. На всю церкву чути було, як козак Свербигуз бив поклони. Одна тільки Оксана стояла ніби сама не своя... І молилася і не молилася. На серці в неї зібралося стільки всяких почуттів, одне від одного болючіших, одне від одного сумніших, що обличчя її виявляло саме тільки велике збентеження; сльози бриніли в очах. Дівчата не могли збагнути причини цього й не підозрівали, що винен був коваль. Однак не сама тільки Оксана думала про коваля. Всі миряни помітили, що свято — ніби й не свято; що все начебто чогось бракує. Як на лихо, дяк, після мандрування в мішку, охрип і деренчав ледве чутним голосом; щоправда, приїжджий півчий гарно-таки брав баса, але далеко краще було б, якби був і коваль, який, завжди бувало, як тільки співали «Отче наш» або «Іже херувими», йшов на крилас і виводив звідти на той самий глас, на який співають і в Полтаві. До того ж він один правив у церкві за титаря. Вже відійшла утреня; після утрені відійшла обідня... куди ж це, справді, подівся коваль?

Ще швидше наостанку ночі чорт мчав з ковалем назад. І вмить опинився Вакула коло своєї хати. В цей час проспівав півень. «Куди? — закричав він, ухопивши за хвіст чорта, що хотів утекти, — стривай, приятелю, ще не все: я ще не подякував тобі». Тут, схопивши хворостину, оперіщив він його три рази, і бідний чорт кинувся бігти, як мужик, що його тільки-но відшмагав засідатель. Отож, замість того, щоб обдурити, спокусити та пошити в дурні інших, ворог людського роду сам був обдурений. Після цього Вакула ввійшов у сіни, зарився в сіно і проспав аж до обіду. Прокинувшись, він злякався, коли побачив, що сонце вже високо. «Я проспав утреню й обідню!» Тут побожний коваль засмутився, міркуючи, що це, певно, Бог навмисне, караючи за грішний його намір занапастити свою душу, наслав сон, який не дав йому навіть побувати такого великого свята в церкві. Та проте, заспокоївши себе

тим, що наступної неділі висповідається у цьому попові і з нинішнього дня почне бити по п'ятдесят поклонів цілий рік, заглянув він до хати; але в ній не було нікого. Як видно, Солоха ще не поверталась. Обережно витяг він з-за пазухи черевики й знову здивувався з дорогої роботи та дивовижної пригоди минулої ночі; умився, причепурився якнайкраще, одягся в те саме вбрання, що добув у запорожців, вийняв із скрині нову шапку з решетилівського смушку з синім верхом, яку не надівав ще жодного разу, відколи купив її, ще бувши в Полтаві; вийняв також новий барвистий пояс; поклав усе це разом з нагайкою в хустку й подався просто до Чуба.

Чуб вирячив очі, коли ввійшов до нього коваль і не знав, з чого дивуватись: чи з того, що коваль воскрес, чи з того, що коваль насмілився до нього прийти, чи з того, нарешті, що він вирядився таким чепуруном і запорожцем. Та ще більше здивувався він, коли Вакула розв'язав хустку й поклав перед ним новісіньку шапку й пояс, якого ще не бачено було на селі, а сам упав йому до ніг і сказав благальним голосом:

— Змилуйся, батьку! не гнівайся! ось тобі й нагайка: бий, скільки душа забажає, віддаюсь сам; у всьому каюсь; бий, та не гнівайся тільки! ти ж колись братався з покійним батьком, разом хліб-сіль їли й могорич пили.

Чуб не без таємної втіхи бачив, як коваль, що нікому на селі у вус не дув, згинав у руці п'ятаки й підкови, як гречані млинці, той самий коваль лежав тепер коло ніг у нього. Щоб ще більше підтримати гідність, Чуб узяв нагайку і вдарив його тричі по спині.

— Ну, буде з тебе, вставай! старих людей завжди слухай! Забудьмо все, що було між нами! ну, тепер кажи, чого тобі хочеться?

— Віддай, батьку, за мене Оксану!

Чуб трохи подумав, подивився на шапку та пояс, шапка була чудова, пояс теж не поступався перед нею, згадав зрадливу Солоху і сказав рішуче:

— *Добре!* присилай сватів.

— Ой! — скрикнула Оксана, переступивши поріг, побачивши коваля і втупивши з подивом і радістю в нього очі.

— Поглянь, які я тобі приніс черевички! — сказав Вакула, — ті самі, що носить цариця.

— Ні! ні, мені не треба черевиків! — говорила вона, махаючи руками й не зводячи з нього очей, — я й без черевиків... — далі вона не договорила й зашарілась.

Коваль підійшов ближче, взяв її за руку; красуня й очі опустила. Ще ніколи не була вона така дивовижно гарна. Захоплений ко-

валь тихо поцілував її, обличчя її ще більше зашарілось, і вона стала ще краща.

Проїздив через Диканьку блаженної пам'яті архієрей, хвалив місце, де стоїть село, та, їдучи вулицею, спинився перед новою хатою.

— А чия це така розмальована хата? — спитав преосвященний у вродливої молодиці з немовлятком на руках, що стояла коло дверей.

— Коваля Вакули! — сказала йому, кланяючись, Оксана, бо це саме була вона.

— Славно! славна робота! — сказав преосвященний, розглядаючи двері та вікна. А вікна всі були обведені кругом червоною фарбою; а на дверях всюди були козаки на конях з люльками в зубах.

Та ще більше похвалив преосвященний Вакулу, коли дізнався, що він додержав церковного покаяння і пофарбував задарма увесь лівий крилас зеленою фарбою з червоними квітками. Це, проте, ще не все; на стіні збоку, як увійдеш у церкву, намалював Вакула чорта в пеклі, такого гидкого, що всі плювали, коли проходили повз нього, а молодиці, як тільки розплакувалось у них на руках дитя, підносили його до картини й говорили: «Он бач, яка кака намальована!» — і дитя, стримуючи слізоньки, скоса поглядало на картину й тулилося до лона своєї матері.

СТРАШНА ПОМСТА

I

Шумить, гримить край Києва. Осавул Горобець справляє весілля свого сина. Наїхало багато людей до осавула в гості. В старовину любили добре попоїсти, ще краще любили випити, а ще краще любили повеселитися. Приїхав на гнідому коні своєму і запорожець Микитка прямо з розгульного бенкету з Перешляя поля, де напував він сім днів і сім ночей королівських шляхтичів червоним вином. Приїхав і побратим осавула, Данило Бурульбаш, з другого берега Дніпра, де поміж двома горами був його хутір, з молодою жінкою Катериною і з малим сином. Дивувалися гості з білого лиця пані Катерини, з чорних, як німецький оксамит, брів, з ошатної сукні й спідниці голубого полутабенку, з чобіт зі срібними підковами; та ще більше дивувалися з того, що не приїхав разом з нею старий батько. Тільки рік жив він на Задніпров'ї, а двадцять один рік пропадав безвісті, і повернувся до дочки своєї, коли та вже одружилася і народила сина. Він, мабуть, багато розповів би дивовижного. Та як і не розповісти, бувши так довго в чужій землі! Там усе не так, і люди не ті, і церков Христових нема... та він не приїхав.

Гостей частували варенухою з родзинками та сливами і на чималій тарелі короваєм. Музики взялися за спідушку його, спечену разом з грошима, і, на якийсь час замовкнувши, поклали біля себе цимбали, скрипки та бубни. Тим часом молодиці й дівчата, утершися вишиваними хустками, виступали знову з рядів своїх; а парубки, взявшися в боки, гордо поглядаючи навколо, готові були помчати їм назустріч — як старий осавул виніс дві ікони благословити молодих. Ті ікони дісталися йому від святого схимника, старця Варфоломія. Не багата на них оправа; не виблискує ані срібло, ані золото; та ніяка нечиста сила не посміє торкнутися того, у кого вони в хаті. Піднявши ікони вгору, осавул лагодився проказати коротку молитву... як враз закричали, налякавшися, діти, що гралися на землі; а слідом за ними поточився народ, і всі перелякано показували пальцями на козака, що стояв посеред них. Хто він такий,

ніхто не знав. Та вже він протанцював на славу козачка і вже встиг насмішити натовп, що обступив його. Коли ж осавул підняв ікони, враз все обличчя його змінилося: ніс виріс і схилився набік, замість карих, застрибали зелені очі, губи посиніли, підборіддя затремтіло і загострилося, як спис, з рота висунувся кривий зуб, з-за голови виріс горб і став козак дідом.

— Це він! це він! — кричали в юрмі, тісно тулячися одне до одного.

— Чаклун з'явився знову! — кричали матері, хапаючи на руки дітей своїх.

Велично й сановито виступив наперед осавул і сказав гучним голосом, виставивши проти нього ікони:

— Згинь, образ сатани, тут тобі немає місця! — і, зашипівши та клацнувши, як вовк, зубами, зник чудний дід.

Пішли, пішли і зашуміли, як море в негоду, пересуди й балачки поміж народом.

— Що це за чаклун? — питали молоді й небувалі люди.

— Лихо буде! — говорили старі, похитуючи головами. І скрізь, на всьому широкому осавуловому подвір'ї, стали збиратися в купки й слухати історії про незвичайного чаклуна. Та всі майже говорили різне, і чогось певного ніхто не міг розповісти про нього.

У двір викотили бочку меду і немало поставили відер грецького вина. Всі повеселішали знову. Музики гримнули; дівчата, молодиці, завзяте козацтво в яскравих жупанах закружляли. Дев'яностолітня й столітня старизна, підгулявши, взялася й собі пританцьовувати, згадуючи не марно збіглі роки. Бенкетували до пізньої ночі, і бенкетували так, як тепер уже не бенкетують. Стали гості розходитися, та мало хто побрів додому. Чимало зосталося ночувати в осавула на широкому подвір'ї; а ще більше козацтва заснуло само, непрохане, під лавами, на долівці, біля коня, біля хліва, де похилилася з хмелю козацька голова, там і лежить і хропе на ввесь Київ.

II

Тихо світить на ввесь світ. То місяць вийшов з-за гори. Мов дамаським коштовним і білим, як сніг, серпанком укрив він гористий берег Дніпра, і тінь відступила ще далі в гущавину сосен.

Серединою Дніпра плив дуб. Сидять спереду два хлопці; чорні козацькі шапки набакир, і під веслами, ніби від кресала вогонь, летять бризки на всі боки.

Чому не співають козаки? не говорять ні про те, як уже ходять по Україні ксьондзи і перехрещують козацький народ на католиків; ні про те, як два дні билася біля Солоного озера орда. Як їм співати, як говорити про відважні діла: пан їх Данило задумався, і рукав кармазинового жупана опустився з дуба і черпає воду. Пані їх Катерина тихо гойдає дитя і не зводить з нього очей, а на незаслану полотном ошатну сукню сірою курявою падає вода.

Любо глянути з середини Дніпра на високі гори, на широкі луги, на зелені ліси! Гори оті — не гори: підошви у них немає, внизу у них, як і вгорі, гостра вершина, і під ними і над ними високе небо. Ті ліси, що стоять на горбах, не ліси: то волосся, що виросло на патлатій голові лісовика. Під нею у воді миється борода, і під бородою, і над волоссям високе небо. Ті луги — не луги: то зелений пояс, що оперезав посередині кругле небо, і у верхній половині і в нижній половині прогулюється місяць.

Не дивиться пан Данило навколо, дивиться він на молоду дружину свою.

— Чого, моя молода дружино, моя золота Катерино, засмутилася?

— Я не засмутилася, пане мій, Даниле! Мене настрашили дивні розповіді про чаклуна. Кажуть, що він народився таким страшним... і ніхто з дітей змалечку не хотів гратися з ним. Слухай, пане Даниле, як страшно розповідають: що немов йому все ввижалося, ніби всі сміються з нього. Чи зустрінеться темного вечора з яким-небудь чоловіком, то йому одразу й здавалося, що той розкриває рот і вискалює зуби. І на другий день знаходили мертвим того чоловіка. Мені дивно, мені страшно було, коли я слухала ці розповіді, — говорила Катерина, виймаючи хустку і витираючи нею обличчя дитини, що спала у неї на руках. На хустці було вишито нею червоним шовком листя та ягоди.

Пан Данило ані слова, і став поглядати у темний бік, де далеко з-за лісу чорнів земляний вал, з-за валу підносився старий замок. Над бровами враз залягли три зморшки; ліва рука почала гладити молодецькі вуси.

— Не так ще страшно, що чаклун, — говорив він, — як страшно те, що він лихий гість. З якої він примхи надумав притягтися сюди? Я чув, що хочуть ляхи будувати якусь фортецю, щоб перетяти нам дорогу до запорожців. Хай це тільки правда... Я рознесу чортяче гніздо, якщо тільки почую, що у нього там якесь кубло. Я спалю старого чаклуна, так що й воронам нічого буде розклювувати. Одначе ж, думаю, він не без золота і різного добра. От де живе цей диявол! Якщо у нього є золото... Ми зараз будемо пливти повз

хрести — це кладовище! тут гниють його нечисті діди. Кажуть, вони всі ладні були себе продати за гріш сатані з душею й обідраними жупанами. Якщо ж у нього справді є золото, то думати нічого тепер: не завжди на війні можна здобути...

— Знаю, що задумав ти. Нічого не віщує доброго мені зустріч з ним... Але ти так важко дишеш, так суворо дивишся, брови твої так похмуро насунулися на очі!..

— Мовчи, бабо! — сердито сказав Данило, — з вами хто зв'яжеться, сам стане бабою. Хлопче, дай мені вогню в люльку! — Тут обернувся він до одного з гребців, який, вибивши з своєї люльки гарячий попіл, став перекладати його у люльку свого пана. — Лякає мене чаклуном! — говорив далі пан Данило. — Козак, слава Богу, ані чортів, ані ксьондзів не боїться. Багато було б користі, коли б ми стали слухати жінок. Чи не так, хлопці? наша жінка люлька та гостра шабля!

Катерина замовкла, опустивши очі в сонну воду; а вітер морщив воду брижами, і ввесь Дніпро іскрився, як вовча шерсть серед ночі.

Дуб повернув і став держатися лісистого берега. На березі виднілося кладовище. Ветхі хрести стовпилися в купу. І калина не росте між ними, і трава не зеленіє, тільки місяць гріє їх з небесної височини.

— Чуєте, хлопці, крики? хтось кличе нас на допомогу! — сказав пан Данило, обернувшись до гребців своїх.

— Ми чуємо крики, і, здається, з того боку, — разом сказали хлопці, показуючи на кладовище.

Та все стихло. Човен повернув і став огинати береговий виступ. Раптом гребці опустили весла і втупились застиглими очима. Зупинився пан Данило: страх і холод проник у козацькі жили.

Хрест на могилі захитався, і тихо підвівся з неї висхлий мрець. Борода до пояса; на пальцях кігті довгі, ще довші, ніж самі пальці. Тихо підвів він руки догори. Обличчя все затремтіло у нього і скривилося. Страшну муку, видно, терпів він. «Душно мені! душно!» — застогнав він диким, нелюдським голосом. Голос його, мов ніж, краяв серце, і мрець раптом зник під землею. Захитався другий хрест, і знову вийшов мрець, ще страшніший, ще вищий, ніж перший. Увесь заріс. Борода по коліна, і ще довші кістяні кігті. Ще страшніше закричав він: «Душно мені!» — і зник під землею. Похитнувся третій хрест, підвівся третій мрець. Здавалося, самі тільки кістки підвелися високо над землею. Борода по самі п'яти;

пальці з довгими кігтями вп'ялися в землю. Страшно простяг він руки вгору, неначе хотів дістати місяць, і закричав так, ніби хтось почав пиляти його жовті кістки...

Дитя, що спало на руках у Катерини, скрикнуло й прокинулося. Сама пані скрикнула. Гребці повпускали шапки в Дніпро. Сам пан здриґнувся.

Усе раптом зникло, мов і не було; одначе ж довго хлопці не бралися за весла. Стурбовано дивився Бурульбаш на молоду дружину, яка злякано гойдала на руках заплакане дитя; пригорнув її до серця і поцілував у лоб.

— Не лякайся, Катерино! Дивися: нічого немає! — казав він, показуючи навколо. — Це чаклун хоче настрашити людей, щоб ніхто не добрався до нечистого гнізда його. Бабів тільки самих він налякає цим! Дай сюди на руки мені сина!

З цим словом підняв пан Данило свого сина вгору і підніс до губ:

— Що, Іване, ти не боїшся чаклунів? Ні, кажи: «Тату, я козак». Годі ж, перестань плакати! додому приїдемо! Приїдемо додому! мати нагодує кашею; покладе тебе спати в колиску, заспіває:

Люлі, люлі, люлі!
Люлі, синку, люлі!
Та виростай, виростай на забаву!
Козацтву на славу,
Вороженькам на розправу!

Слухай, Катерино, мені здається, що батько твій не хоче жити у згоді з нами. Приїхав похмурий, суворий, неначе сердиться... Ну, невдоволений, навіщо й приїжджати. Не хотів випити за козацьку волю! не погойдав на руках дитини! Спочатку я був хотів йому звірити все, що лежить на серці, та не бере щось, і мова заткнулася. Ні, в нього не козацьке серце! Козацькі серця, коли зустрінуться де, то як не виб'ються з грудей одне одному назустріч. Що, мої любі хлопці, скоро берег? Ну, шапки я вам дам нові! тобі, Стецьку, дам викладену оксамитом з золотом. Я її зняв разом з головою у татарина. Все його добро дісталося мені, саму тільки його душу я випустив на волю. Ну, причалюй! от, Іване, ми й приїхали, а ти все плачеш! Візьми його, Катерино!

Усі вийшли. З-за гори показалася солом'яна стріха: то дідівська оселя пана Данила. За нею ще гора, а там уже й поле, а там, хоч сто верст пройди, не знайдеш жодного козака.

III

Хутір пана Данила між двома горами у вузькій долині, що збігає до Дніпра. Невисокі в нього хороми: хата на вигляд, як і в звичайних козаків. І в ній одна світлиця; та є місце там і йому, і дружині його, і старій служниці, і десятьом добірним молодцям. Навколо стін угорі — дубові полиці. Густо на них стоять миски, горшки для трапези. Є між ними і келихи срібні, і чарки, оправлені в золото, даровані й здобуті на війні. Нижче висять дорогі мушкети, шаблі, пищалі, списи. Волею й неволею перейшли вони від татар, турків та ляхів. Немало зате й пощерблені. Дивлячися на них, пан Данило, мов по позначках, пригадував свої сутички. Під стіною, внизу, дубові гладенько витесані лави. Біля них, перед лежанкою, висить на вервечках, протягнених у кільце, вгвинчене в стелю, колиска. У всій світлиці долівка гладенько вирівняна й вимазана глиною. На лавах спить з дружиною пан Данило. На лежанці стара служниця. В колисці бавиться й гойдається мале дитя. На долівці покотом ночують молодці. Та козакові краще спати на гладенькій землі під вільним небом. Йому не пуховик і не перина потрібна. Він мостить собі під голову свіже сіно і вільно розтягається на траві. Йому весело, прокинувшись серед ночі, глянути на високе, вкрите зірками небо і здриґнутися від нічного холоду, що приніс свіжість козацьким кісточкам. Потягуючись і бубонячи крізь сон, закурює він люльку і загортається щільніше у теплий кожух.

Не рано прокинувся Бурульбаш після вчорашньої гулянки. А прокинувшися, сів у кутку на лаві і почав гострити нову, виміняну ним, турецьку шаблю. А пані Катерина взялася вишивати золотом шовковий рушник. Раптом зайшов Катеринин батько, сердитий, нахмурений, з заморською люлькою в зубах, підійшов до дочки і суворо став допитувати її: що за причина тому, що так пізно повернулася вона додому.

— Про ці справи, тестю, не її, а мене питати! не жінка, а чоловік відповідає. У нас уже так заведено, не прогнівися! — говорив Данило, не кидаючи свого діла. — Може, в інших, невірних землях цього не буває — я не знаю.

Почервоніло суворе тестеве обличчя, і очі дико блиснули.

— Кому ж, як не батькові, дивитися за своєю дочкою! — бубонів він про себе. — Ну, я тебе питаю, де вештався до пізньої ночі?

— Оце вже діло, дорогий тестю! На це я тобі скажу, що я давно вже виріс з тих, що їх молодиці сповивають. Знаю, як сидіти на ко-

ні. Умію держати в руках і шаблю гостру. Ще дещо умію... Умію також нікому не відповідати за те, що роблю.

— Я бачу, Даниле, я знаю, що ти хочеш сварки! хто криється, у того, певне, на умі недобре діло.

— Думай собі, що хочеш, — сказав Данило, — думаю і я собі. Слава Богу, ні в якому ще безчесному ділі не був; завжди стояв за віру православну й вітчизну; не так, як інші волоцюги, вештаються бог знає де, коли православні б'ються на смерть, а потім налетять косити не ними посіяне жито. На уніатів навіть не схожі, не заглянуть у Божу церкву. Таких годилося б розпитати як слід, де вони волочаться.

— Е, козаче! чи знаєш ти... я погано стріляю: тільки за сто сажнів куля моя пронизує серце. Я й рубаюся абияк: від людини залишаються шматочки дрібніші за крупу, з якої варять кашу.

— Я готовий, — сказав пан Данило, сміло перехрестивши повітря шаблею, неначе знав, навіщо її нагострив.

— Даниле! — закричала голосно Катерина, ухопивши його за руку і зависнувши на ній. — Згадай, божевільний, подивися, на кого ти підіймаєш руку! батьку, твоє волосся біле, як сніг, а ти розпалився, як нерозумний хлопець!

— Жінко! — крикнув грізно пан Данило, — ти знаєш, я не люблю цього. Знай своє бабське діло!

Шаблі страшно брязнули, залізо рубало залізо, й іскрами, неначе курявою, обсипали себе козаки. З плачем пішла Катерина в окрему світлицю; кинулася на ліжко і затулила вуха, щоб не чути шабельних ударів. Та не так погано билися козаки, щоб можна було заглушити їх удари. Серце її хотіло розірватися на частки. По всьому її тілу, чула вона, як проходили звуки: стук, стук. «Ні, не витерплю, не витерплю... може, вже червона кров б'є джерелом з білого тіла. Може, тепер знемагає мій милий; а я лежу тут!» І вся бліда, ледве переводячи дух, увійшла в хату.

Рівно і страшно билися козаки. Ні той, ні той не подолає. От наступає Катеринин батько, подається пан Данило. Наступає пан Данило, подається суворий батько, і знову нарівні. Киплять. Розмахнулися... ух! Шаблі дзвенять... і з громом відлетіли набік клинки.

— Дякую тобі, Боже! — сказала Катерина і скрикнула знову, коли побачила, що козаки взялися за мушкети. Налагодили кремені, звели курки.

Вистрілив пан Данило, не влучив. Націлився батько... Він старий; він бачить не так зірко, як молодий; одначе не тремтить його

рука. Постріл гримнув... Похитнувся пан Данило... Червона кров окрасила лівий рукав козацького жупана.

— Ні! — закричав він, — я не продам так дешево себе. Не ліва рука, а права отаман. Висить у мене на стіні турецький пістоль: ще ні разу за все життя не зраджував він мене. Злізай з стіни, старий товаришу! зроби другові послугу! — Данило простяг руку.

— Даниле! — закричала в розпачі, схопивши його за руки і кинувшися йому в ноги, Катерина, — не за себе благаю. Мені один кінець: негідна та дружина, котра живе після свого чоловіка. Дніпро, холодний Дніпро буде мені могилою. Та поглянь на сина, Даниле, поглянь на сина! Хто пригріє бідолашне дитя? Хто приголубить його? Хто навчить його літати на вороному коні, битися за волю й віру, пити й гуляти по-козацькому? Пропадай, сину мій, пропадай! Тебе не хоче знати батько твій! дивися, як він одвертає лице своє. О! я тепер знаю тебе! ти звір, а не людина! У тебе вовче серце, а думка лукавої гадини. Я думала, що в тебе крапля жалю є. Що в твоєму кам'яному тілі людське почуття горить. Тяжко ж я помилилася. Тобі це радість дасть. Твої кістки будуть танцювати в труні з радощів, коли почують, як нечестиві звірі ляхи кинуть у полум'я твого сина, коли син твій буде кричати під ножами й окропом. О, я знаю тебе! Ти радий би з труни встати і роздмухувати шапкою вогонь, що звихрився під ним!

— Стій, стій, Катерино! йди, мій любий Іване, я поцілую тебе! Ні, дитя моє, ніхто не зачепить волосинки твоєї. Ти виростеш на славу вітчизні; як вихор літатимеш ти перед козаками, з оксамитовою шапочкою на голові, з гострою шаблею в руці. Дай, батьку, руку! Забудьмо, що було між нами. В тому, що зробив перед тобою неправого — винюся. Чого ж ти не подаєш руки? — говорив Данило Катерининому батькові, який стояв на одному місці, не виражаючи на обличчі своєму ані гніву, ані замирення.

— Батьку! — скрикнула Катерина, обійнявши і поцілувавши його, — не будь невблаганний, прости Данила: він не засмутить більше тебе!

— Задля тебе тільки, моя дочко, прощаю! — відповів він, поцілувавши її і блиснувши дивно очима.

Катерина трохи здриґнулась: чудний їй здався і поцілунок, і дивний блиск очей. Вона сперлася ліктем на стіл, на якому перев'язував поранену свою руку пан Данило, думаючи, що негарно і не по-козацькому зробив, попросивши прощення, не бувши ні в чому винний.

IV

Блиснув день, та не сонячний: небо хмурилося, і дрібний дощ сіявся на поля, на ліси, на широкий Дніпро. Прокинулася пані Катерина, та не радісна: очі заплакані, і вся вона смутна й неспокійна.

— Чоловіче мій милий, чоловіче любий, дивний мені сон снився!

— Який сон, моя люба пані Катерино?

— Снилося мені, дивно, далебі, і так живо, неначе наяву, снилося мені, що батько мій є та сама потвора, яку ми бачили в осавула. Та прошу тебе, не вір у сон: які дурниці не привверзуться! Неначе я стояла перед ним, тремтіла вся, боялася, і від кожного слова його стогнали мої жили. Коли б ти чув, що він говорив...

— Що ж він говорив, моя золота Катерино?

— Говорив: «Ти глянь на мене, Катерино, я гарний! Люди даремно кажуть, що я поганий. Я буду тобі добрим чоловіком. Глянь, як я позираю очима!» Тут навів він на мене вогняні очі, я скрикнула й прокинулася.

— Так, сни багато говорять правди. Одначе чи знаєш ти, що за горою не так спокійно. Здається, чи не ляхи стали з'являтися знову. Мені Горобець прислав сказати, щоб я не спав. Даремно тільки він турбується; я й без того не сплю. Хлопці мої за цю ніч зробили дванадцять засік. Посполитство будемо частувати свинцевими сливами, а шляхтичі потанцюють під батогами.

— А батько знає про це?

— Сидить у мене на шиї твій батько! я досі розгадати його не можу. Багато, мабуть, він гріхів наробив у чужій землі. Що ж, справді-таки, за причина: живе з місяць, і хоч би раз розвеселився, як справжній козак! Не схотів випити меду! чуєш, Катерино, не схотів випити меду, що я витрусив у брестівських жидів. Гей, хлопче! — крикнув пан Данило, — збігай, малий, у погріб, та принеси жидівського меду! Горілки навіть не п'є! Що маєш робити! мені здається, пані Катерино, що він і в Господа Христа не вірує. Га! як тобі здається?

— Бог знає, що говориш ти, пане Даниле!

— Дивно, пані! — говорив далі Данило, беручи глиняний кухоль від козака, — погані католики навіть дуже охочі до горілки; самі тільки турки не п'ють. Що, Стецьку, багато хильнув меду в підвалі?

— Покуштував тільки, пане!

— Брешеш, собачий сину! бач, як мухи обсіли вуса! я по очах бачу, що хильнув з піввідра. Ех, козаки! що за завзятий народ! на все готовий для товариша, а хмільне висушить сам. Я, пані Катерино, щось давно вже був п'яний. Га?

— Ото давно! а минулого...

— Не бійся, не бійся, більше кухля не вип'ю! а от і турецький ігумен влазить у двері! — промовив він крізь зуби, побачивши тестя, який пригнувся, щоб увійти в двері.

— А що ж це, моя дочко! — сказав батько, скидаючи з голови шапку і поправивши пояс, на якому висіла шабля з чудовими самоцвітами, — сонце вже високо, а в тебе обід не готовий?

— Готовий обід, пане батьку, зараз поставимо! виймай горщик з галушками! — сказала пані Катерина старій служниці, що витирала дерев'яний посуд. — Стривай, краще я сама вийму, — вела далі Катерина, — а ти поклич хлопців!

Усі сіли на долівці кружка: проти покуття пан батько, по ліву руку пан Данило, по праву пані Катерина і десять найвірніших молодців у синіх та жовтих жупанах.

— Не люблю я цих галушок! — сказав пан батько, трохи поївши і поклавши ложку, — ніякого смаку нема!

«Знаю, що тобі краща жидівська локшина», — подумав про себе Данило.

— Чому ж, тестю, — казав він уголос, — ти кажеш, що смаку немає в галушках? Погано зварені, чи що? моя Катерина так варить галушки, що й гетьманові зрідка доводиться їсти такі. А гребувати ними нічого. Це християнська страва! Усі святі люди й угодники Божі галушки їли.

Ані слова батько: змовк і пан Данило.

Подали смаженого кабана з капустою і сливами.

— Я не люблю свинини! — сказав Катеринин батько, вигрібаючи ложкою капусту.

— Чому ж не любити свинини! — сказав Данило. — Тільки турки та жиди не їдять свинини.

Ще суворіше нахмурився батько.

Тільки саму лемішку з молоком і їв старий батько і потяг замість горілки з фляги, що була в нього за пазухою, якусь чорну воду.

Пообідавши, заснув Данило молодецьким сном і прокинувся тільки надвечір. Сів він і почав писати листи у козацьке військо; а пані Катерина почала гойдати ногою колиску, сидячи на лежанці. Сидить пан Данило, дивиться лівим оком на писання, а правим у віконце. А з віконця далеко виблискують гори й Дніпро. За Дніп-

ром синіють ліси. Миготить зверху поясніле нічне небо; та не далеким небом і не синім лісом милується пан Данило, дивиться він на мис, що видався з берега, з чорним старим замком на ньому. Йому здалося, наче блиснуло в замку вогнем вузеньке віконечко. Та все тихо. Це, мабуть, привиділося йому. Чути тільки, як глухо шумить унизу Дніпро і з трьох боків, один по одному, віддаються удари раптово пробуджених хвиль. Він не бунтує. Він, як дід, бурчить і нарікає; йому все не любе; все змінилося навколо нього; тихо ворогує він з прибережними горами, лісами, лугами і несе на них скаргу в Чорне море.

От по широкому Дніпру зачорнів човен, і в замку знову неначе блиснуло щось. Потихеньку свиснув Данило, і вбіг на його свист вірний хлопець.

— Бери, Стецьку, з собою мерщій гостру шаблю та гвинтівку і йди за мною!

— Ти йдеш? — спитала пані Катерина.

— Йду, жінко. Треба оглянути всі місця; чи все гаразд.

— Мені, одначе, страшно залишатися самій. Мене на сон так і клонить. Що, коли мені присниться те ж саме? я навіть не впевнена, чи був то сон, так це відбувалося живо.

— З тобою баба зостанеться; а в сінях і в дворі сплять козаки!

— Баба спить уже, а козакам щось не віриться. Слухай, пане Даниле, замкни мене в кімнаті, а ключ візьми з собою. Мені тоді не так буде страшно, а козаки хай ляжуть перед дверима!

— Хай буде так, — сказав Данило, витираючи пил з гвинтівки і насипаючи на поличку пороху.

Вірний Стецько вже стояв одягнений при всій козацькій зброї. Данило надів смушкову шапку, зачинив віконце, зачинив на засуви двері, замкнув і вийшов потихеньку з двору поміж сонними своїми козаками в гори.

Небо майже все прояснилося. Свіжий вітер ледь-ледь повівав з Дніпра. Коли б не було чути здалеку квиління чайки, то все здалося б занімілим. Та от ніби шурхіт... Бурульбаш з вірним слугою тихо сховався за терник, що прикривав вирубану засіку. Хтось у червоному жупані, з двома пістолями, з шаблею біля боку, сходив з гори.

— Це тесть! — промовив пан Данило, розглядаючи його з-за куща. — Навіщо й куди йому йти в цей час? Стецьку! не лови ґав, дивися пильно, куди попрямує пан батько.

Чоловік у червоному жупані зійшов на самий берег і повернув до мису, що видавався з нього.

— А! он куди! — сказав пан Данило. — Що, Стецьку, адже ж він прямісінько потягся до чаклуна в дупло.

— Та, мабуть, не в інше місце, пане Даниле! інакше ми б його побачили з того боку. А він зник біля замку.

— Почекай, виліземо, а потім підемо по слідах. Тут щось таки криється. Ні, Катерино, я казав тобі, що батько твій лиха людина, не так він і робив усе, як православний.

Уже мелькнули пан Данило і його вірний хлопець на виступі берега. От уже їх і не видно. Глухий ліс, що оточував замок, сховав їх. Верхнє віконце тихо засвітилося. Внизу стоять козаки й думають, як би то влізти їм. Ні воріт, ні дверей не видно. З двору, мабуть, є хід; та як зайти туди? Здалеку чути, як бряжчать ланцюги і бігають собаки.

— Чого я думаю довго? — сказав пан Данило, побачивши перед вікном високий дуб. — Стій тут, хлопче! я полізу на дуб; з нього можна прямо дивитися у віконце.

Тут зняв він з себе пояс, кинув униз шаблю, щоб не бряжчала, і, ухопившися за гілля, поліз угору. Віконце все ще світилося. Присівши на гілляку біля самого вікна, учепився він рукою за дерево і дивиться: у кімнаті й свічки немає, а світиться. По стінах чудні знаки. Висить зброя, та все дивна: такої не носять ні турки, ні кримці, ні ляхи, ні християни, ні славний народ шведський. Під стелею сюди й туди пролітають нетопирі, і тінь від них миготить на стінах, на дверях, на помості. Ось відчинилися без скрипу двері. Входить хтось у червоному жупані і просто до стола, накритого білою скатертиною. Це він, це тесть! пан Данило спустився трохи нижче і притулився щільніше до дерева.

Та тому ніколи дивитися, чи зазира хто у віконце, чи ні. Він прийшов похмурий, сердитий, зірвав зі стола скатертину — і враз по всій кімнаті тихо розлилося прозоро-голубе світло. Тільки, не змішавшися з ним, хвилі давнішого блідо-золотого, переливалися, пірнали, неначе в блакитному морі, і тяглися шарами, ніби на мармурі. Тут поставив він на стіл горщик і почав кидати в нього якісь трави.

Пан Данило став придивлятися і не побачив на ньому вже червоного жупана; замість того з'явилися на ньому широкі шаровари, які носять турки; за поясом пістолі; на голові якась чудна шапка, списана вся не руською і не польською грамотою. Глянув на обличчя — і обличчя стало змінюватися: ніс витягся і завис над губами, рот за хвилину розтягся до вух; зуб визирнув з рота, викривився, і став перед ним той самий чаклун, що з'явився на весіллі в осавула.

«Правдивий твій сон, Катерино!» — подумав Бурульбаш.

Чаклун став ходити навколо стола, знаки стали швидше мінятися на стіні, а нетопирі почали літати скоріше вниз і вгору, сюди й туди. Голубе світло рідшало, рідшало і зовсім ніби згасло. Ї світлиця освітилася вже тонким рожевим світлом. Здавалося, з тихим дзвоном розливалося дивне світло по всіх кутках, та раптом зникло, і настала пітьма. Чути тільки шум, неначе вітер у тиху вечірню годину вигравав, кружляючи по водяному дзеркалу, нахиляючи ще нижче у воду сріблясті верби. Ї ввижається панові Данилові, що в світлиці блищить місяць, ходять зірки, неясно мигтить темно-синє небо, і холод нічного повітря війнув навіть йому в обличчя. Ї ввижається панові Данилові (тут він став мацати себе за вуси, чи не спить), що вже не небо в світлиці, а його власна опочивальня; висять на стіні його татарські й турецькі шаблі; біля стін полиці, на полицях домашній посуд і начиння; на столі хліб і сіль; висить колиска... та замість образів визирають страшні обличчя; на лежанці... та густий туман вкрив усе, і стало знову темно, і знову з дивним дзвоном освітилася вся світлиця рожевим світлом, і знову стоїть чаклун нерухомо в дивній чалмі своїй. Звуки стали гучніші й густіші, тонке рожеве світло яснішало, і щось біле, неначе хмара, плавало посеред хати; і ввижається панові Данилові, що хмара та не хмара, що то стоїть жінка; тільки з чого вона: з повітря, чи що, виткана? Чому ж вона стоїть і землі не торкається, і не спирається ні на що, і крізь неї просвічує рожеве світло, і миготять на стіні знаки. От вона якось поворухнула прозорою головою своєю: тихо світяться її блідо-голубі очі; волосся в'ється і спадає на плечі їй, неначе ясно-сірий туман, губи блідо червоніють, мов крізь біло-прозоре ранкове небо ллється ледве помітне ясно-червоне світло зорі; брови злегка темніють... Ох! це Катерина! Тут відчув Данило, що руки й ноги у нього скуті; він силкувався говорити, та губи ворушилися без звуку.

Нерухомо стояв чаклун на своєму місці.

— Де ти була? — спитав він, і та, що стояла перед ним, затремтіла.

— О! навіщо ти мене викликав? — тихо застогнала вона. — Мені було так радісно. Я була в тому самому місці, де народилася і прожила п'ятнадцять років. О, як хороше там! Які зелені й пахучі ті луки, де я гралася в дитинстві; і польові квіточки ті ж самі, і хата наша, і город! О, як обняла мене люба мати моя! Яка любов у неї в

очах! Вона голубила мене, цілувала у вуста і щоки, розчісувала густим гребінцем мою русу косу... Батьку! — тут вона втупила в чаклуна бліді очі, — навіщо ти зарізав матір мою?

Грізно чаклун посварився пальцем.

— Хіба я просив тебе говорити про це? — і прозора красуня затремтіла. — Де тепер пані твоя?

— Пані моя, Катерина, тепер заснула, а я й зраділа з того, спурхнула й полетіла. Мені давно хотілося побачити матір. Мені раптом стало п'ятнадцять років; я вся стала легенька, як пташка. Навіщо ти мене викликав?

— Ти пам'ятаєш усе те, що я говорив тобі вчора? — спитав чаклун так тихо, що ледве можна було розібрати.

— Пам'ятаю, пам'ятаю; та чого б не дала я, щоб тільки забути про це. Бідна Катерина! вона багато чого не знає з того, що знає душа її.

«Це Катеринина душа», — подумав пан Данило; та все ще не наважувався поворухнутися.

— Покайся, батьку! Хіба не страшно, що після кожного убивства твого мерці підіймаються з могил?

— Ти знову за старе! — грізно перебив чаклун. — Я поставлю на своєму, я змушу тебе зробити, що мені хочеться. Катерина полюбить мене!..

— О, ти страховище, а не батько мій! — застогнала вона. — Ні, не буде, як ти хочеш! Правда, ти здобув нечистими чарами своїми владу викликати душу й мучити її; та сам тільки Бог може змушувати її робити те, що йому хочеться. Ні, ніколи Катерина, доки я буду держатися в її тілі, не наважиться на безбожний вчинок. Батьку, вже близько Страшний суд! Коли б ти і не батько мій був, і тоді не змусив би мене зрадити свого коханого, вірного чоловіка. Коли б чоловік мій і не був мені вірний і любий, і тоді б не зрадила його, тому що Бог не любить клятвопорушних і невірних душ.

Тут втупила вона бліді очі свої у віконце, під яким сидів пан Данило, і застигла на місці...

— Куди ти дивишся? Кого там бачиш? — закричав чаклун.

Прозора Катерина затремтіла; та вже пан Данило був давно на землі і пробирався з своїм вірним Стецьком у свої гори. «Страшно, страшно!» — говорив він про себе, відчувши якийсь страх у козацькому серці, і незабаром пройшов через свій двір, де так само міцно спали козаки, крім одного, що сидів за вартового і курив люльку.

Небо все було засіяне зірками.

V

— Як добре ти зробив, що розбудив мене! — говорила Катерина, протираючи очі вишиваним рукавом своєї сорочки і розглядаючи з ніг до голови свого чоловіка, що стояв перед нею. — Який страшний сон я бачила! Як важко дихали груди мої! Ух!.. мені здавалося, що я вмираю...

— Який же сон, чи не такий? — і став Бурульбаш розповідати дружині своїй усе, що він бачив.

— Ти як про це дізнався, чоловіче мій? — спитала, здивувавшися, Катерина. — Та ні, багато чого мені невідомо з того, що ти розповідаєш. Ні, мені не снилося, що батько убив матір мою; ані мерці, нічого не бачила я. Ні, Даниле, ти не так розповідаєш. Ох, який страшний батько мій!

— І не диво, що ти багато чого не бачила. Ти не знаєш і десятої частини з того, що знає душа. Чи знаєш, що батько твій антихрист? Ще минулого року, коли збирався я разом з ляхами на кримців (тоді я ще держав руку того невірного народу), мені говорив ігумен Братського монастиря, він, жінко, свята людина, що антихрист має владу викликати душу кожної людини; а душа гуляє по своїй волі, коли людина засне, і літає разом з архангелами навколо Божої світлиці. Мені з першого разу не сподобалося обличчя твого батька. Коли б я знав, що у тебе такий батько, я б не одружувався з тобою; я б кинув тебе і не взяв би на душу гріха, породичавшись з антихристовим племенем.

— Даниле! — сказала Катерина, затуливши обличчя руками і плачучи, — чи я завинила чим перед тобою? Чи я зрадила тебе, любий мій чоловіче? Чим же накликала на себе гнів твій? Чи невірно слугувала тобі? чи сказала наперекір слово, коли ти повертався напідпитку з молодецького бенкету? Чи тобі не народила чорнобривого сина?..

— Не плач, Катерино, я тебе тепер знаю і не кину нізащо. Гріхи всі лежать на батькові твоєму.

— Ні, не називай його батьком моїм! Він не батько мені. Бог свідок, я зрікаюся його, зрікаюся батька! Він антихрист, богосвідступник! Хай гине він, потопає — не подам руки врятувати його. Хай сохне він від таємної трави — не подам води напитися йому. Ти в мене батько мій!

VI

У глибокому склепі в пана Данила, за трьома замками, сидить чаклун, закутий у залізні ланцюги; а далі над Дніпром палає бісівський його замок, і червоні, як кров, хвилі плещуть і товпляться навколо старовинних стін. Не за чаклунство і не за безбожні діла сидить у глибокому склепі чаклун. Їм суддя Бог. Сидить він за таємну зраду, за змови з ворогами православної руської землі, продати католикам український народ і попалити християнські церкви. Похмурий чаклун; думка чорна, як ніч, у нього в голові. Тільки один день залишається жити йому; а завтра час попрощатися зі світом. Завтра чекає на нього страта. Не зовсім легка страта чекає на нього: це ще милість, коли зварять живцем його в казані або здеруть з нього грішну шкіру. Похмурий чаклун, похилив голову. Може, він вже й кається перед смертною годиною, тільки не такі гріхи в нього, щоб Бог простив його. Вгорі перед ним вузьке вікно, заґратоване залізними палицями. Брязкаючи ланцюгами, підвівся він до вікна, подивився, чи не пройде дочка його. Вона лагідна, не злопам’ятна, як голубка, чи не змилосердиться над батьком... Та нікого немає. Внизу біжить дорога; по ній ніхто не пройде. Нижче гуляє Дніпро; йому ні до кого немає діла: він бушує, і невесело слухати колодникові одноманітний шум його.

Та ось з’явився на дорозі — то козак! і тяжко зітхнув в’язень. Знову навколо безлюдно. От хтось вдалині спускається... Розвівається зелений кунтуш... Сяє на голові золотий кораблик... Це вона! Ще ближче притулився він до вікна. От уже підходить близько...

— Катерино! дочко! змилосердься, подай милостиню!..

Вона німа, вона не хоче слухати, вона й очей не підведе на в’язницю, і вже пройшла, уже й сховалася. Порожньо на всьому світі. Журно гомонить Дніпро. Туга залягає в серці. Та чи знає цю тугу чаклун?

День хилиться надвечір. Вже сонце сіло. Вже й немає його. Вже й вечір: свіжо; десь реве віл; звідкись долинають звуки, мабуть, десь іде народ з роботи й веселиться; на Дніпрі проплив човен... кому яке діло до колодника! Блиснув на небі срібний серп. Ось хтось іде з того боку по дорозі. Важко розглядіти у пітьмі. Це повертається Катерина.

— Дочко! Христа ради, і люті вовченята не стануть шматувати свою матір, дочко, хоч глянь на злочинного батька свого.

Вона не слухає і йде.

— Дочко, заради нещасної матері!..

Вона спинилася.

— Прийди прийняти моє останнє слово!

— Навіщо ти кличеш мене, боговідступнику? Не називай мене дочкою! Ми не рідня з тобою. Чого ти хочеш від мене заради нещасної моєї матері?

— Катерино! близький мій кінець, я знаю, мене твій чоловік хоче прив'язати до кобилячого хвоста й пустити по полю, а може, ще й страшнішу вигадає кару...

— Та хіба є на світі кара, рівна твоїм гріхам? Жди її; ніхто не стане просити за тебе.

— Катерино! мене не кара страшить, а муки на тому світі... Ти безгрішна, Катерино, душа твоя буде літати в Раю біля Бога; а душа боговідступного батька твого буде горіти у вогні вічному, і ніколи не згасне той вогонь: все сильніше й сильніше буде він розгорятися; і краплини роси ніхто не зронить, і вітер не подихне...

— Цю кару не в моїй волі зменшити, — сказала Катерина, відвернувшись.

— Катерино! постій на одне слово; ти можеш врятувати мою душу. Ти не знаєш ще, який добрий і милосердний Бог. Чула ти про апостола Павла, який був він грішний чоловік, та потім покаявся і став святий.

— Що я можу зробити, щоб врятувати твою душу! — сказала Катерина, — чи ж мені, кволій жінці, про це думати?

— Коли б мені пощастило звідси вийти, я б усе кинув. Покаюся: піду в печери, надіну на тіло жорстку власяницю, день і ніч буду молитися Богу. Не тільки скоромного, не візьму риби в рот! не постелю одежини, лягаючи спати! і все буду молитися, все молитися! І коли не зніме з мене милосердя Боже хоч сотої частини гріхів, закопаюся по шию в землю або замуруюся в кам'яну стіну, не візьму ні їжі, ні пиття, й помру; а все добро своє віддам ченцям, щоб сорок днів і сорок ночей правили по мені панахиду.

Задумалася Катерина.

— Нехай я й відімкну, та хіба зможу я розкувати твої ланцюги.

— Я не боюся ланцюгів, — говорив він, — ти кажеш, що вони закували мені руки й ноги? Ні, я напустив їм у вічі туману і, замість руки, простяг сухе дерево. Ось я, дивися, на мені немає тепер жодного ланцюга! — сказав він, виходячи на середину. — Я б і стін цих не побоявся і пройшов би крізь них, та чоловік твій і не знає,

які це стіни. Їх ставив святий схимник, і ніяка нечиста сила не зможе звідси вивести колодника, не відімкнувши тим самим ключем, яким замикав святий келію. Таку саму келію викопаю і я собі, нечуваний грішник, коли вийду на волю.

— Слухай, я випущу тебе, та коли ти мене обманюєш? — сказала Катерина, зупинившися перед дверима, — і замість того, щоб покаятися, станеш знову чортові братом?

— Ні, Катерино, мені недовго зостається жити вже. Близький і без страти мій кінець. Невже ти думаєш, що я віддам сам себе на вічну муку?

Замки загриміли.

— Прощай! хай боронить тебе Бог милосердний, дитя моє! — сказав чаклун, поцілувавши її.

— Не торкайся мене, нечуваний грішнику, іди скоріше! — говорила Катерина; та його вже не було.

— Я випустила його, — сказала вона, злякавшися й дико оглядаючи стіни. — Що я скажу тепер чоловікові? Я загинула. Мені лишається тепер живій закопатися в могилу! — і, заридавши, майже впала вона на пеньок, на якому сидів колодник. — Але я врятувала душу, — сказала вона тихо, — я зробила святе діло. Та чоловік мій... Я вперше обманула його. О, як страшно, як тяжко буде мені перед ним говорити неправду. Хтось іде! Це він! чоловік! — скрикнула вона в розпачі і непритомна впала на землю.

VII

— Це я, моя рідна дочко! Це я, моє серденько! — почула Катерина, опритомнівши, і побачила перед собою стару служницю. Баба, схилившися, здавалось, щось шепотіла і, простягши над нею висхлу руку свою, бризкала на неї холодною водою.

— Де я? — говорила Катерина, підводячись і озираючися. — Передо мною шумить Дніпро, за мною гори... куди завела ти мене, бабо!

— Я тебе не завела, а вивела; винесла на руках своїх із задушливого підвалу. Замкнула ключиком, щоб тобі не перепало від пана Данила.

— Де ж ключ? — сказала Катерина, позираючи на свій пояс. — Я його не бачу.

— Його відв'язав чоловік твій, подивитися на чаклуна, дитино моя.

— Подивитися?.. Бабо, я загинула! — скрикнула Катерина.

— Хай Бог милує нас від цього, дитино моя! Мовчи тільки, моя паняночко, ніхто ні про що не дізнається!

— Він утік, проклятий антихрист. Ти чула, Катерино, він утік? — сказав пан Данило, підступаючи до дружини своєї. Очі метали вогонь; шабля, брязкаючи, тряслася на боку в нього.

Помертвіла жінка.

— Його випустив хтось, мій любий чоловіче? — промовила вона тремтячи.

— Випустив, правда твоя; та випустив чорт. Глянь, замість нього, колода закута в залізо. Зробив же Бог так, що чорт не боїться козачих лап! Коли б тільки думку про це мав у голові хоч один з моїх козаків, і я б дізнався... я б і кари йому не знайшов!

— А коли б я?.. — мимохіть промовила Катерина і злякано спинилася.

— Коли б ти надумала, тоді б ти не жінка мені була. Я б тебе зашив тоді у мішок і втопив би на самій середині Дніпра!..

Дух захопило Катерині, і їй здалося, що волосся стало відділятися на голові її.

VIII

На прикордонній дорозі, у корчмі, зібралися ляхи і бенкетують уже два дні. Щось не мало всього наброду. Зійшлися, мабуть, на якийсь наїзд: у декого й мушкети є; дзенькають шпори; брязкають шаблі. Пани веселяться й хвастають, говорять про небувалі діла свої, глузують з православ'я, звуть народ український своїми холопами, і поважно крутять вуса, і пихато, позадиравши голови, розкидаються на лавах. З ними разом і ксьондз. Тільки й ксьондз у них їм до пари: і зовні навіть не схожий на християнського попа. П'є й гуляє з ними і говорить нечестивим язиком своїм соромітні речі. Нічим не поступається перед ними і челядь: позакидали назад рукави пошарпаних жупанів своїх і ходять козирем, мовби щось путнє. Грають у карти, б'ють картами один одного по носах. Набрали з собою чужих жінок. Галас, бійка!.. Пани скаженіють та бешкетують: хапають за бороду жида, малюють йому на нечестивому лобі хрест; стріляють у молодиць холостими зарядами і танцюють краков'як з нечестивим попом своїм. Не бувало такого неподобства на руській землі і від татар. Мабуть, їй уже Бог призначив за гріхи терпіти таку наругу! Чути крізь суцільний содом, що говорять про задніпровський хутір пана Данила, про красуню дружину його... Не на добре діло зібралася ця зграя!

IX

Сидить пан Данило біля стола у своїй світлиці, підпершися ліктем, і думає. Сидить на лежанці пані Катерина і співає пісню.

— Щось сумно мені, дружино моя! — сказав пан Данило. — І голова болить у мене, і серце болить. Якось тяжко мені! Видно, десь недалеко вже ходить смерть моя!

«О, мій любий чоловіче! прихилися до мене головою своєю! Навіщо ти голубиш у себе такі чорні думки» — подумала Катерина, та не посміла сказати. Гірко їй було, повинній голові, приймати чоловікову ласку.

— Слухай, дружино моя! — сказав Данило, — не кидай сина, коли мене не буде. Якщо ти кинеш його, не буде тобі від Бога щастя на тому й на цьому світі. Тяжко буде гнити моїм кісткам у сирій землі; а ще тяжче буде душі моїй.

— Що ти кажеш, чоловіче мій! чи не ти глузував з нас, кволих жінок? а тепер сам говориш, як квола жінка. Тобі ще довго треба жити.

— Ні, Катерино, чує душа близьку смерть. Чогось сумно стає на світі. Часи лихі надходять. Ох, пам'ятаю, пам'ятаю я роки; їм, мабуть, не повернутися! Він був ще живий, честь і слава нашого війська, старий Конашевич! неначе перед очима моїми проходять тепер козацькі полки! То був золотий час, Катерино! старий гетьман сидів на вороному коні. Виблискувала в руках булава; навколо сердюки; з боків хвилювало червоне море запорожців. Став говорити гетьман — і все завмерло. Заплакав старий, як почав згадувати нам колишні діла й січі. Ех, коли б ти знала, Катерино, як рубалися ми тоді з турками! На голові моїй видно й досі шрам. Чотири кулі пролетіли в чотирьох місцях крізь мене. І жодна з ран не зажила зовсім. Скільки ми тоді набрали золота! Коштовні самоцвіти шапками черпали козаки. Яких коней, Катерино, коли б ти знала, яких коней ми тоді забрали! Ох, не воювати вже мені так! Здається, і не старий, і тілом дужий; а меч козацький випадає з рук, живу без діла, і сам не знаю, для чого живу. Порядку немає в Україні: полковники й осавули гризуться, як собаки, між собою. Немає старшої голови над усіма. Шляхетство наше перейняло польські звичаї, перебрало лукавість... продало душу, прийнявши унію. Жидівство пригнічує бідний народ. О, час! час! минулий час! де ділися ви, літа мої? Піди, хлопче, у підвал, принеси мені кухоль меду! Вип'ю за колишню долю і за давні літа!

— Чим будемо приймати гостей, пане? з лугового боку ідуть ляхи! — сказав, увійшовши в хату, Стецько.

— Знаю, чого ідуть вони, — промовив Данило, підводячися з місця. — Сідлайте, мої вірні слуги, коней! одягайте зброю! шаблі наголо! не забудьте набрати й свинцевого толокна. З честю треба зустріти гостей!

Та ще не встигли козаки сісти на коней і позаряджати мушкети, а вже ляхи, неначе опалий восени з дерева на землю лист, засіяли собою гору.

— Е, та тут є з ким позмагатися! — сказав Данило, позираючи на товстих панів, що поважно похитувались спереду на конях у золотій зброї. — Видно, ще раз доведеться нам погуляти на славу! Втішайся ж, козацька душе, в останній раз! Гуляйте, хлопці, прийшло наше свято!

І пішла по горах веремія. І забенкетував бенкет: гуляють мечі; літають кулі; іржуть і тупотять коні. Від крику паморочиться голова; від диму сліпнуть очі. Усе змішалося. Та козак відчуває, де друг, де ворог; прошумить куля — падає завзятий вершник з коня; свисне шабля — котиться по землі голова, мимрячи язиком щось недоладне.

Та вирізняється з натовпу червоний верх козацької шапки пана Данила; впадає у вічі золотий пояс на синьому жупані; вихором в'ється грива вороного коня. Як птиця, літає він там і там; вигукує і махає дамаською шаблею і рубає з правого і лівого плеча. Рубай, козаче! гуляй, козаче! розважай молодецьке серце; та не задивляйся на золоту зброю й жупани! топчи під ноги золото й коштовне каміння! Коли, козаче! гуляй, козаче! та огляньсь назад: нечестиві ляхи підпалюють вже хати і женуть налякану худобу. І, як вихор, повернув пан Данило назад, і шапка з червоним верхом мелькає вже біля хат, і рідшає навколо нього натовп.

Не годину, не дві б'ються ляхи й козаки. Не багато залишилось тих і інших. Та не стомлюється пан Данило: збиває з сідла довгим списом своїм, топче баским конем піших, вже очищається двір, уже почали розбігатися ляхи; вже здирають козаки з убитих золоті жупани і багату зброю; вже пан Данило збирається в погоню, і глянув, щоб скликати своїх... та весь закипів від люті: він побачив Катерининого батька. От він стоїть на горі і націлює на нього мушкет. Данило погнав коня прямо на нього... Козаче, на загибель їдеш!.. Мушкет гримить — і чаклун зник за горою. Тільки вірний Стецько бачив, як промайнув червоний одяг і дивна шапка. Захитався ко-

зак і впав на землю. Кинувся вірний слуга до свого пана — лежить пан його, простягнувшися на землі і закривши ясні очі. Червона кров закипіла на грудях. Та, видно, почув вірного слугу свого. Тихо розплющив очі; блиснув очима: «Прощай, Стецьку! скажи Катерині, щоб не кидала сина! Не кидайте і ви його, мої вірні слуги!» — і стих. Вилетіла козацька душа з дворянського тіла; посиніли уста. Спить козак непробудно.

Заридав вірний слуга і махає рукою Катерині: «Іди, пані, іди; підгуляв твій пан. Лежить він п'янісінький на сирій землі. Довго не витверезиться він!»

Сплеснула руками Катерина і повалилася, як сніп, на мертве тіло: «Чоловіче мій, чи це ти лежиш тут, закривши очі? устань, мій любий соколе, подай ручку свою! підведися! подивися хоч раз на свою Катерину, ворухни вустами, промов хоч одне слово!.. Та ти мовчиш, ти мовчиш, мій ясний пане! Ти посинів, як Чорне море. Серце твоє не б'ється! Чому ти такий холодний, мій пане? мабуть, не гарячі мої сльози, несила їм зігріти тебе! Мабуть, не голосний мій плач, не розбудити ним тебе! Хто ж поведе тепер полки твої? Хто помчить на твоєму вороному коникові? гучно загукає і замахає шаблею перед козаками? Козаки, козаки! де честь і слава ваша? Лежить честь і слава ваша, склепивши очі, на сирій землі. Поховайте ж мене, поховайте разом із ним! засипте мені очі землею! надавіть мені кленові дошки на білі груди! Мені не потрібна більше краса моя!»

Плаче й побивається Катерина; а далина вся вкривається курявою: мчить старий осавул Горобець на допомогу.

X

Чудовий Дніпро у тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться; ані прогримить. Дивишся, і не знаєш, іде чи не йде його велична широчінь, і здається, неначе увесь вилитий він зі скла, і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, плине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини і опустити промені у холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах. Зеленокудрі! вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившися, дивляться у них і не надивляться, і не намилуються світлим зраком своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям. В середину ж Дніпра во-

ни не сміють глянути: ніхто, крім сонця й блакитного неба, не дивиться в нього. Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засинає, і людина, і звір, і птах; а тільки Бог величаво озирає небо і землю, і величаво струшує ризу. Від ризи сиплються зірки. Зірки горять і сяють над світом, і всі разом відбиваються у Дніпрі. Усіх їх держить Дніпро у темному лоні своєму. Жодна не втече від нього; хіба що згасне на небі. Чорний ліс, унизаний сонними воронами і вдавнину розламані гори, нависнувши, силкуються закрити його хоч довгою тінню своєю — марно! Немає нічого на світі, що могло б прикрити Дніпро. Синій, синій ходить він плавним розливом, і серед ночі, як серед дня, видно його так далеко, як тільки бачити може людське око. Голублячись і пригортаючись ближче до берегів від нічного холоду, дає він по собі срібний струмінь; і струмінь спалахує, неначе смуга дамаської шаблі; а він, синій, знову заснув. Чудовий і тоді Дніпро, і немає ріки, рівної йому на світі! Коли ж підуть горами по небу сині хмари, чорний ліс хитається до кореня, дуби тріщать, і блискавка, зламуючися поміж хмарами, враз осяє ввесь світ — страшний тоді Дніпро! Водяні горби гримлять, б'ючись об гори, і з блиском та стогоном відбігають назад, і плачуть, і голосять вдалині. Так побивається стара козакова мати, виряджаючи свого сина у військо. Розгульний і бадьорий, їде він на вороному коні, узявшися в боки і по-молодецькому заламавши шапку; а вона, ридаючи, біжить за ним, хапає його за стремена, ловить вудила і ламає над ним руки і заливається гарячими сльозами.

Дико чорніють поміж розбурханими хвилями обгорілі пні й камені на березі, що видався в ріку. Б'ючися об берег, підіймається вгору і падає вниз причалюючий човен. Хто з козаків насмілився гуляти в човні, в той час, коли розгнівався старий Дніпро? Видно, йому не відомо, що він ковтає, як мух, людей.

Човен причалив, і вийшов з нього чаклун. Невеселий він; йому гірка тризна, яку справили козаки над убитим своїм паном. Немало поплатилися ляхи: сорок чотири пани з усією зброєю й жупанами та тридцять три холопи порубані на куски; а решту разом з кіньми загнали в полон продати татарам.

По кам'яних сходах спустився він поміж обгорілими пеньками, вниз, де глибоко в землі викопана була у нього землянка. Тихо увійшов він, не рипнувши дверима, поставив на стіл, вкритий скатертиною, горщик і став кидати довгими руками своїми якісь не-

відомі трави; узяв кухоль, зроблений з якогось дивного дерева, зачерпнув ним води і став лити, ворушачи губами і роблячи якісь заклинання. З'явилося рожеве світло в світлиці; і страшно було глянути тоді йому в обличчя. Воно здавалося кривавим, глибокі зморшки тільки чорніли на ньому, а очі були, як у вогні. Нечестивий грішник! вже й борода давно посивіла, і обличчя пооране зморшками, і висох увесь, а все ще творить безбожний умисел. Посеред хати попливла біла хмара, і щось схоже на радість блиснуло в обличчі його. Та чому ж раптом став він нерухомий, з роззявленим ротом, не сміючи поворухнутися, і чому волосся щетиною піднялося на його голові? У хмарі перед ним світилося чиєсь дивне обличчя. Непрохане, некликане з'явилося воно до нього в гості; що далі, вирізнялося більше і втупило в нього нерухомі очі. Риси його, брови, очі, губи, все незнайоме йому. Ніколи за все життя своє він його не бачив. І страшного, здається, в ньому мало: а непереборний жах охопив його. А незнайома дивна голова крізь хмару так само нерухомо дивилася на нього. Хмара вже й зникла; а невідомі риси ще ясніше визначилися і гострі очі не відривалися від нього. Чаклун увесь пополотнів. Диким, не своїм голосом скрикнув, перекинувши горщик... Все зникло.

XI

— Заспокойся, моя люба сестро! — говорив старий осавул Горобець. — Сни мало коли говорять правду.

— Приляж, сестро! — говорила молода його невістка. — Я покличу бабу, ворожку, проти неї ніяка сила не встоїть. Вона виллє переполох тобі.

— Нічого не бійся! — говорив син його, хапаючися за шаблю. — Ніхто тебе не скривдить.

Похмуро, тьмяними очима дивилася на всіх Катерина і не знаходила слів. «Я сама накликала на себе загибель. Я випустила його». Нарешті вона сказала:

— Мені немає від нього спокою! От уже десять днів я у вас в Києві; а горя й на краплину не поменшало. Думала, буду хоч серед тиші вирощувати на помсту сина... Страшний, страшний привидівся він мені у сні! Боронь Боже і вам побачити його! Серце моє й досі б'ється. Я зарубаю твоє дитя, Катерино! кричав він, якщо не вийдеш за мене заміж... — і, заридавши, кинулася вона до колиски; а злякане дитя простягло ручки й кричало.

Хрест на могилі захитався,
і тихо підвівся з неї висхлий мрець.

Кипів і лютився син осавула, почувши такі слова.

Розходився і сам осавул Горобець:

— Нехай спробує він, окаянний антихрист, прийти сюди; знатиме, чи буває сила в руках старого козака. Бог бачить, — говорив він, підводячи вгору прозорливі очі, — чи не летів я допомогти братові Данилові? Його свята воля! застав уже на холодній постелі, на якій багато, багато полягло козацького народу. Зате хіба не бучна була тризна по ньому? чи випустили хоч одного ляха живого? Заспокойся ж, моя дитино! Ніхто не посміє тебе скривдити, хіба ні мене не буде, ні мого сина.

Кінчивши слова свої, старий осавул підійшов до колиски, і дитя, побачивши на ремені в нього у срібній оправі червону люльку й гаман з блискучим кресалом, простягло до нього рученята і засміялося.

— У батька піде, — сказав старий осавул, знімаючи з себе люльку і віддаючи йому, — ще з колиски не встав, а вже думає курити люльку.

Тихо зітхнула Катерина і почала гойдати колиску. Умовилися перебути ніч разом, і трохи згодом поснули всі. Заснула й Катерина.

У дворі і в хаті все було тихо; не спали тільки козаки, що стояли на варті. Враз Катерина, скрикнувши, прокинулася, і за нею прокинулися всі. «Він убитий, він зарізаний!» — кричала вона і кинулася до колиски. Усі обступили колиску і, скам'янівши від страху, побачили, що в ній лежало неживе дитя. Жодного звуку не промовив ніхто з них, не знаючи, що й думати про нечуваний злочин.

XII

Далеко від Українського краю, проїхавши Польщу, проминувши і багатолюдне місто Лемберг, ідуть рядами високоверхі гори. Гора за горою, неначе кам'яними цепами, перекидають вони вправо і вліво землю і обковують її кам'яною товщею, щоб не просочилося шумне й буйне море. Ідуть кам'яні пасма у Валахію і в Седмиградську область, і громаддям застигли у вигляді підкови між галицьким і угорським народом. Немає таких гір у нашій країні. Погляд не зможе охопити їх; а на вершину деяких не ступала й нога людська. Дивний і вигляд їх: чи не зухвале море вибігло в бурю з широких берегів, підкинуло вихором збурені хвилі, і вони, скам'янівши, залишилися нерухомі в повітрі? Чи не обірвалися з неба важкі хмари і захарастили собою землю? бо й на них такий самий сірий колір, а біла вершина блищить і іскриться на сонці.

Ще до Карпатських гір почуєш руську вимову, і за горами ще де-не-де обізветься начебто рідне слово; а там уже й віра не та, і мова не та. Живе не малолюдний народ угорський; їздить на конях, рубається і п'є не гірше за козака; а за кінну збрую та дорогі каптани не скупиться виймати з кишені червінці. Роздольні й великі є між горами озера. Як скло, непорушні вони і, як дзеркало, відбивають в собі голі вершини гір і зелені їх підошви.

Та хто серед ночі, сяють чи не сяють зорі, їде на величезному вороному коні? який богатир нелюдського зросту мчить під горами, над озерами, відсвічується з велетенським конем у непорушних водах, і велетенська тінь його страшно перебігає по горах? Блищать карбовані лати; на плечах спис; брязкає біля сідла шабля; шолом насунутий; вуси чорніють; очі заплющені; вії опущені — він спить. І, сонний, держить поводи, а за ним сидить на тому ж самому коні малятко паж і теж спить, і, сонний, держиться за богатиря. Хто він, куди, чого їде? — хто його знає. Не день, не два вже він переїжджає гори. Блисне день, зійде сонце, його не видно; зрідка тільки помічали верховинці, що по горах миготить чиясь довга тінь, а небо ясне, і хмаринка не пройде по ньому. Тільки ж ніч нашле темряву, знову його видно, і відбивається в озерах, і за ним, тремтячи, мчить тінь його. Вже проїхав багато він гір і з'їхав на Криван. За гору цю немає вищої між Карпатом: як цар, височить вона над іншими. Тут зупинився кінь і вершник, і ще глибше поринув він у сон, і хмари, спустившися, закрили його.

XIII

— Тс... тихо, бабо! не стукай так, дитя моє заснуло. Довго кричав син мій, тепер спить. Я піду в ліс, бабо! Та чого ж ти так дивишся на мене? ти страшна: у тебе з очей витягаються залізні кліщі... ух, які довгі! і горять, як вогонь! Ти, мабуть, відьма! О, якщо ти відьма, то щезни звідси! ти вкрадеш мого сина. Який дурний той осавул: він думає, мені весело жити в Києві; ні, тут і чоловік мій, і син; хто ж буде доглядати хати? я вийшла так тихо, що й кіт, і собака не почув. Ти хочеш, бабо, стати молодою — це зовсім не важко: треба танцювати тільки; дивися, як я танцюю... — і, промовивши такі безладні слова, вже кружляла Катерина, безумно озираючися навколо і взявшися руками у боки. З вереском притупувала вона ногами; без міри, без такту дзвеніли її срібні підкови. Незаплетені чорні коси металися по білій шиї. Як птиця, не зупиняю-

чися, літала вона, розмахуючи руками і киваючи головою, і здавалося, що збезсилівши, або впаде на землю, або вилетить геть із світу.

Сумно стояла стара няня, і слізьми налилися її глибокі зморшки; важкий камінь лежав на серці у вірних хлопців, що дивилися на свою пані. Вже зовсім ослабла вона і ліниво тупала ногами на одному місці, думаючи, що танцює горлицю. «А в мене намисто є, парубки! — сказала вона нарешті, зупинившися, — а у вас немає!.. Де чоловік мій? — скрикнула вона раптом, вихопивши з-за пояса турецький кинджал. — О! це не такий ніж, якого треба. — При цьому і сльози і туга з'явилися у неї на обличчі. — У батька мого далеко серце, він не дістане до нього. У нього серце з заліза куте. Йому скувала одна відьма на пекельному вогні. Чого ж не йде батько мій? хіба він не знає, що час заколоти його? Видно, він хоче, щоб я сама прийшла... — і не докінчивши, дивно засміялася. — Мені спала на думку кумедна історія: я згадала, як ховали мого чоловіка. Адже його живого поховали... який сміх брав мене... слухайте! слухайте!» — і, замість слів, почала вона співати пісню:

Біжить візок кривавенький;
У тім візку козак лежить,
Постріляний, порубаний.
В правій руці дротик держить.
З того дроту крівця біжить.
Біжить ріка кривавая.
Над річкою явір стоїть,
Над явором ворон кряче.
За козаком мати плаче.
Не плач, мати, не журися!
Бо вже твій син оженився,
Та взяв жінку паняночку,
В чистім полі земляночку,
І без дверець, без віконець.
Та вже пісні прийшов кінець.
Танцювала риба з раком...
А хто мене не полюбить, трясця його матері!

Так змішувалися у неї всі пісні. Уже день і два живе вона в своїй хаті і не хоче слухати про Київ, і не молиться, і тікає від людей; і з ранку до пізнього вечора бродить по темних дібровах. Гостре гілля дряпає біле лице й плечі; вітер шарпає розплетені коси; давнє листя шумить під ногами її — ні на що не дивиться вона. В час, коли вечірня зоря гасне, ще не з'являються зірки, не горить місяць, а вже страшно ходити в лісі, на дерева видираються і ха-

паються за сучки нехрещені діти, ридають, регочуть, котяться клубком по дорогах і в широкій кропиві; з Дніпрових хвиль вибігають зграйками дівчата, що загубили свої душі; волосся ллється з зеленої голови на плечі, вода лунко дзюрчить, стікаючи з довгого волосся на землю, і діва світиться крізь воду немов крізь скляну сорочку; вуста дивно посміхаються, щоки палають, очі виманюють душу... вона згоріла б від кохання, вона зацілувала б... Тікай! хрещений чоловіче! вуста її — лід, постіль — холодна вода; вона залоскоче тебе і затягне в ріку. Катерина не дивиться ні на кого, не боїться, безумна, русалок, бігає пізно з ножем своїм і шукає батька.

Раннього ранку приїхав якийсь гість, ставний з себе, в червоному жупані, і розпитує про пана Данила; чує все, витирає рукавом заплакані очі й знизує плечима. Він, мовляв, воював разом з покійним Бурульбашем; разом рубалися вони з кримцями й турками, та чи ж чекав він, щоб такий був кінець Данила? Розповідає ще гість про багато що інше і хоче бачити пані Катерину.

Катерина спочатку не слухала нічого, що говорив гість; наостанку стала, як розумна, прислухатися до його мови. Він розповів про те, як вони жили разом з Данилом, наче брат з братом; як сховалися раз під греблею від кримців... Катерина все слухала і не спускала з нього очей.

— Вона прийде до пам'яті, — думали хлопці, дивлячись на неї. — Цей гість вилікує її! вона вже слухає, як розумна!

Гість почав розповідати тим часом, як пан Данило під час щирої розмови сказав йому: «Дивися, брате Копряне, коли волею Божою не буде мене на світі, візьми до себе жінку, і хай вона буде твоєю дружиною...»

Страшно втупила в нього очі Катерина. «А! — скрикнула вона, — це він! це батько!» — і кинулася на нього з ножем.

Довго боровся той, намагаючися вирвати у неї ніж. Нарешті вирвав, замахнувся — і сталася страшна річ: батько убив безумну дочку свою.

Вражені козаки кинулися були на нього; та чаклун уже встиг скочити на коня і зник з очей.

XIV

За Києвом з'явилося небачене чудо. Усі пани й гетьмани зібралися дивуватися з цього чуда: раптом стало видно далеко у всі кінці світу. Вдалині засинів Лиман, за Лиманом розливалося Чор-

не море. Бувалі люди впізнали й Крим, що горою підносився з моря, і болотяний Сиваш. Ліворуч видно було землю Галицьку.

— А то що таке? — розпитував народ, що тут зібрався, старих людей, показуючи на далеко бовваніючі на небі і більше схожі на хмари сірі й білі верхи.

— То Карпатські гори! — говорили старі люди, — між ними є такі, з яких вік не сходить сніг; а хмари пристають і ночують там.

Тут з'явилося нове диво: хмари злетіли з найвищої гори, і на вершині її з'явився при всій рицарській зброї вершник на коні з заплющеними очима, і його було так видно, неначе стояв він поблизу.

Тут, між здивованим і наляканим народом, один скочив на коня і, дико озираючися навколо, неначе шукаючи очима, чи не жeнеться хто за ним, поспішно, з усієї сили погнав коня свого. То був чаклун. Чого ж так перелякався він? Зі страхом придивившися до дивного рицаря, впізнав він у ньому те саме обличчя, що незване привиділося йому, коли він чаклував. Сам не міг він зрозуміти, чому так злякався, коли його побачив, і, боязко озираючися, мчав він на коні, поки не застав його вечір і не виглянули зірки. Тут повернув він додому, може, розпитати нечисту силу, що значить таке диво. Вже хотів він був перескочити з конем через вузьку ріку, що виступила рукавом серед дороги, як враз кінь на всьому скаку спинився, повернув до нього морду, і, о диво, засміявся! білі зуби страшно блиснули двома рядами у мороці. Стало дибом волосся на голові в чаклуна. Дико закричав він і заплакав, як навіжений, і погнав коня прямо до Києва. Йому ввижалося, що все з усіх боків бігло ловити його: дерева, обступивши темним лісом і, неначе живі, киваючи чорними бородами і витягаючи довге гілля, силкувалися задушити його; здавалося, що зірки бігли попереду нього, показуючи всім на грішника; сама дорога, здавалося, мчала по слідах його.

У розпачі чаклун летів до Києва до святих місць.

XV

Самотньо сидів у своїй печері перед лампадою схимник і не зводив очей зі святої книги. Вже багато літ, як він зачинився в своїй печері. Вже зробив собі і дощану труну, в якій лягав спати замість ліжка. Закрив святий старець свою книгу і став молитися... Раптом ускочив чоловік дивний і страшний з себе. Вперше здиву-

вався святий схимник і відступив, побачивши такого чоловіка. Ввесь тремтів він, як осиковий лист; очі дико косилися; страшний вогонь лякливо сипався з очей; дрож проймав від потворного його обличчя.

— Отче! молися! молися! — закричав він у розпачі, — молися за пропащу душу! — і упав на землю.

Святий схимник перехрестився, дістав книгу, розгорнув і з жахом відступив назад, випустивши книгу:

— Ні, нечуваний грішнику! немає тобі прощення! тікай звідси! не можу молитися за тебе!

— Ні? — закричав, як безумний, грішник.

— Дивися: святі букви у книзі налилися кров'ю. Ще ніколи в світі не було такого грішника!

— Отче, ти смієшся з мене!

— Іди, окаянний грішнику! не сміюся я з тебе. Страх бере мене. Не добре бути людині з тобою разом!

— Ні! ні, ти смієшся, не говори... я бачу, як розтягся рот твій: от біліють рядами твої старі зуби!..

І, як скажений, кинувся він і убив святого схимника.

Щось тяжко застогнало, і стогін пролетів через поле і ліс. З-за лісу піднялися худі, сухі руки з довгими кігтями; затряслися і зникли.

І вже ні страху, нічого не відчував він. Усе здається йому якимось невиразним. У вухах шумить, у голові шумить, мов від хмелю, і все, що не є перед очима, вкривається неначе павутиною. Скочивши на коня, поїхав він прямо до Канева, думаючи звідти через Черкаси попрямувати до татар прямо в Крим, сам не знаючи для чого... Їде він уже день, другий, а Канева все нема. Шлях той самий; час йому б уже давно з'явитися, та Канева не видно. Вдалині заблищали маківки церков. Та це не Канів, а Шумськ. Здивувався чаклун, побачивши, що він заїхав зовсім в інший бік. Погнав коня назад до Києва, і через день з'явилося місто; та не Київ, а Галич, місто, яке ще далі від Києва, ніж Шумськ, і вже недалеко від угорців. Не знаючи, що робити, повернув він коня знову назад, та відчуває знову, що їде в протилежний бік і все вперед. Ніхто на світі не міг би розповісти, що було на душі у чаклуна; а коли б він заглянув і побачив, що в ній діялося, то вже не досипав би він ночей і не засміявся б ніколи. То була не злість, не страх і не люта досада. Немає такого слова на світі, яким можна було б його назвати. Його палило, пекло, йому хотілося б увесь світ витоптати конем

своїм, узяти всю землю від Києва до Галича з людьми, з усім, і потопити її в Чорному морі. Та не від злоби хотілося йому це зробити; ні, сам він не знав від чого. Ввесь здриґнувся він, коли вже з'явилися близько перед ним Карпатські гори і високий Криван, що накрив своє тім'я, неначе шапкою, сірою хмарою; а кінь усе мчав і вже летів по горах. Хмари враз зникли, і перед ним з'явився у страшній величі вершник. Він силкувався спинитися; міцно натягав вудила; дико іржав кінь, підіймаючи гриву, і мчав до лицаря. Тут здалося чаклунові, що все в ньому завмерло, що нерухомий вершник ворушиться, і враз розплющив свої очі; побачив чаклуна, що мчав до нього, і засміявся. Як грім, розсипався дикий сміх по горах і залунав у серці чаклуна, потрясши все, що було всередині його. Йому здавалося, ніби хтось сильний вліз у нього і ходив всередині його, і бив молотами по серцю, по жилах... так страшно відбивався в ньому той сміх!

Ухопив вершник страшною рукою чаклуна і підняв його в повітря. Вмить помер чаклун і розплющив після смерті очі. Та вже був мрець і дивився, як мрець. Так страшно не дивиться ні живий, ні воскреслий. Поводив він навколо мертвими очима і побачив мерців, що піднялися від Києва і від землі Галицької, і від Карпата, як дві краплі води схожих обличчям на нього.

Бліді, бліді, один за одного вищий, один за одного кощавіший, стали вони навколо вершника, що держав у руках страшну здобич. Ще раз засміявся лицар і кинув його в безодню. І всі мерці скочили в безодню, підхопили мерця і вп'ялися в нього своїми зубами. Ще один, з усіх найвищий, з усіх найстрашніший, хотів підвестися з землі; та не міг, не мав сили цього зробити, такий великий виріс він у землі; а коли б підвівся, то перекинув би і Карпат, і Седмиградську, і Турецьку землю; трохи тільки ворухнувся він, і затрусилася від нього вся земля. І багато поперекидалося скрізь хат. І багато подавило народу.

Чути часто по Карпату свист, мов тисяча млинів шумить колесами на воді. То, в безвихідній безодні, якої не бачила ще жодна людина, боячись проходити поблизу, мерці гризуть мерця. Частенько було по всьому світові, що земля тряслася від краю і до краю; то від того буває, міркують письменні люди, що є десь поблизу моря гора, з якої вихоплюється полум'я і течуть палаючі ріки. Та старі, що живуть і в Угорщині, і в Галицькій землі, краще знають це й кажуть: що то хоче підвестися великий, великий мрець, що виріс в землі, і трясе землю.

XVI

У місті Глухові зібрався народ біля старого бандуриста, і вже з годину слухав, як сліпець грав на бандурі. Ще таких чудових пісень і так добре не співав жодний бандурист. Спочатку повів він про колишню гетьманщину, за Сагайдачного і Хмельницького. Тоді інші були часи — козаки були в славі: топтали ногами ворогів, і ніхто не наважувався посміятися з них. Співав і веселі пісні дід і звертав свої очі на народ, мов видющий; а пальці, з приробленими до них костями, літали, як муха, по струнах, і, здавалося, струни самі грали; а навколо народ, старі люди, похиливши голови, а молоді, підвівши очі на діда, не сміли й шептатися між собою.

— Стривайте, — сказав дід, — я вам заспіваю про одно давнє діло.

Народ збився ще тісніше, і сліпець заспівав:

«За пана Степана, князя Седмиградського, був князь Седмиградський королем і в ляхів, жили два козаки: Іван та Петро. Жили вони так, як брат з братом. "Дивися, Іване, все, що здобудеш — все пополам. Коли кому радість — радість і другому; коли кому горе — горе й обом; коли кому здобич — пополам здобич; коли хто в полон потрапить — другий спродай усе і дай викуп, а коли ні, сам іди в полон". І правда, все, що б не дістали козаки, все ділили пополам; чи забирали чужу худобу, чи коней — все ділили пополам.

Воював король Степан з турчином. Уже три тижні воює він з турчином, а все не може його вигнати. А в турчина був паша такий, що сам з десятьма яничарами міг порубати цілий полк. От оголосив король Степан, що коли знайдеться сміливець і приведе до нього того пашу живого чи мертвого, заплатить йому одному стільки, скільки одержує все військо. "Ходімо, брате, ловити пашу!" — сказав брат Іван Петрові. І поїхали козаки, один в один бік, другий в інший.

Чи піймав, чи не піймав Петро, а вже Іван веде пашу арканом за шию до самого короля. "Бравий молодець!" — сказав король Степан і наказав заплатити одному йому стільки грошей, скільки одержує все військо; і наказав одрізати йому землі там, де він надумає собі, і дати худоби, скільки схоче. Як одержав Іван нагороду від короля, того ж дня розділив усе нарівно між собою і Петром. Узяв Петро половину королівської нагороди, та не міг стерпіти то-

го, що Іван одержав таку честь від короля, і затаїв глибоко в душі помсту.

Їхали обидва лицарі на подаровану королем землю за Карпат. Посадив козак Іван з собою на коня свого сина, прив'язавши його до себе. Вже смеркло — вони все їдуть. Малий заснув, став дрімати і сам Іван. Не дрімай, козаче, у горах дороги небезпечні!.. Та в козака такий кінь, що сам скрізь знає дорогу, не спіткнеться і не оступиться. Є між горами провалля, у проваллі дна ніхто не бачив; скільки від землі до неба, стільки до дна того провалля. Понад самим проваллям дорога — два чоловіки ще можуть проїхати, а троє нізащо. Став обережно ступати кінь з дрімаючим козаком. Поряд їхав Петро, увесь тремтів і затаїв дух від радості. Оглянувся і штовхнув побратима в провалля. І кінь з козаком і хлопчиком полетів у провалля.

Ухопився ж, одначе, козак за гілляку, і тільки сам кінь полетів на дно. Став він видиратися, з сином за плечима, вгору; трохи вже не доліз, підвів очі і побачив, що Петро наставив списа, щоб штовхнути його назад. "Боже ти мій, праведний, краще б мені не підводити очей, ніж бачити, як рідний брат наставляє списа, штовхнути мене назад. Брате мій любий! коли мене списом, якщо вже мені так написано на роду, та візьми сина! чим безневинне дитя винувате, щоб йому загинути такою лютою смертю?" Засміявся Петро і штовхнув його списом, і козак з хлопчиком полетів на дно. Забрав собі Петро все добро і став жити, як паша. Табунів ні в кого таких не було, як у Петра. Овець та баранів ніде стільки не було. І помер Петро.

Як помер Петро, покликав Бог душі обох братів, Петра й Івана, на суд. "Великий грішник цей чоловік!" — сказав Бог. — "Іване! не зможу я вибрати скоро йому кари; вибери ти сам йому кару!" Довго думав Іван, вигадуючи кару, і нарешті сказав: "Велику кривду вчинив мені цей чоловік: зрадив свого брата, як Іуда, і позбавив мене чесного мого роду і потомства на землі. А людина без чесного роду й потомства, як хлібне зерно, кинуте в землю і загибле марно в землі. Сходу немає — ніхто не знатиме, що кинуте було насіння.

Зроби ж, Боже, так, щоб усе потомство його не мало на землі щастя! щоб останній в роду був такий злочинець, якого ще не бу-

вало на світі! І від кожного його злочину щоб діди й прадіди його не знайшли б спокою в трунах і, терплячи муку, незнану на світі, підіймалися б з могил! А Іуда Петро щоб не мав сили підвестися, і від того терпів би муку ще тяжчу; і їв би, як скажений, землю, і корчився б під землею!

І коли прийде час зміряти злочини того чоловіка, підійми мене, Боже, з того провалля на коні на найвищу гору, і хай прийде він до мене, і кину я його з тієї гори у найглибше провалля, і всі мерці, його діди й прадіди, де б не жили за життя, щоб усі потяглися з різних кінців землі гризти його за ті муки, що він завдавав їм, і вічно б його гризли, і повеселився б я, дивлячися на його муки! А Іуда Петро щоб не міг підвестися з землі, щоб поривався гризти й собі, та гриз би самого себе, а кістки його росли б чим далі, більші, щоб через те ще сильнішим ставав його біль. Та мука буде для нього найстрашніша: для людини бо немає більшої муки, як хотіти помститися і не могти помститися".

"Страшну кару ти вигадав, чоловіче! — сказав Бог. — Хай буде все так, як ти сказав, але й ти сиди вічно там на коні своєму, і не буде тобі Царства Небесного, доки ти будеш сидіти там на коні своєму!" І те все так збулося, як було сказано: і донині стоїть на Карпаті на коні дивний лицар, і бачить, як у бездонному проваллі гризуть мерця мерці, і чує, як мрець, що лежить під землею, росте, гризе в страшних муках свої кістки і страшно стрясає всією землею...»

Уже сліпець скінчив свою пісню; уже знову став перебирати струни; уже почав співати смішні приказки про Хому та Ярему, про Скляра Стокозу... та старі й малі все ще не могли опам'ятатися і довго стояли, похиливши голови, думаючи про страшну подію, що трапилася в давнину.

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА ТА ЙОГО ТІТОНЬКА

З цією історією трапилася історія: нам розповідав її Степан Іванович Курочка, що приїздив з Гадяча. Треба вам знати, що пам'ять у мене, — і не говоріть, — така вже погана: хоч говори, хоч не говори — однаково. Як у підрешіток воду лий. Знаючи за собою такий гріх, навмисне ж прохав його записати її в зошит. Ну, дай Боже йому здоров'я, людина він завжди для мене хороша, — узяв та й записав. Поклав я її до маленького столика; ви, я гадаю, добре його знаєте: він стоїть у кутку, тільки-но зайдеш у двері... Та я ж забув, що ви ніколи в мене не були. Стара моя, що я з нею разом живу років із тридцять, зроду грамоти не вчилася; нема чого й гріха таїти. От примічаю я, що вона пиріжки пече все на якомусь папері. Пиріжки вона, любі читачі, на диво добре пече; кращих пиріжків ви ніде не їстимете. Подивився якось я на спідку пиріжка, дивлюся: писані слова. Ніби серце в мене знало: підходжу до столика — зошита й половини нема! Решту аркушів — усі на пиріжки розтягла. Що маєш робити? На старості літ не битися ж! Торік трапилося переїздити через Гадяч, навмисне, ще не доїжджаючи до міста, зав'язав вузлика, щоб не забути попросити про це Степана Івановича. Цього замало: сам собі пообіцяв, як тільки чхну в місті, то щоб при цьому згадати про нього. Все дарма. Проїхав через місто, і чхнув, і висякався в хустку, а все забув; та вже згадав, як верстов із шість од'їхав од застави. Що поробиш, довелося друкувати без закінчення. Але, коли хто забажає безпремінно знати, про що мовиться далі в цій повісті, то тому слід тільки навмисне приїхати до Гадяча і попрохати Степана Івановича. Він з радістю розповість її, хоч, мабуть, знову від початку до кінця. Живе він недалечко біля кам'яної церкви. Тут є зразу невеличкий завулок: як тільки звернеш у завулок — то будуть другі чи треті ворота. Та ось краще: коли побачите у дворі велику жердину з перепелом і вийде назустріч вам огрядна баба в зеленій спідниці (він, слід зауважити, живе парубком), то це його подвір'я. А втім,

ви можете зустріти його на базарі, де буває він щоранку до дев'ятої години, вибирає рибу й зелень для свого стола й бесідує з отцем Антипом або з жидом-відкупщиком. Ви його зразу впізнаєте, бо ні в кого нема, крім нього, панталонів з кольорової вибійки та китайчатого жовтого сюртука. А от іще вам прикмета: коли ходить він, завжди розмахує руками. Ще небіжчик тамтешній засідатель — Денис Петрович, завжди, було, вгледівши його здаля, говорив: «Дивіться, дивіться, он вітряк іде!»

I
ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА

Вже чотири роки, як Іван Федорович Шпонька у відставці і живе в своєму хуторі Витребеньках. Коли ще він був Ванюшею, то вчився в гадяцькому повітовому училищі і, треба сказати, був преблагонравним і престаранним хлопцем. Учитель російської граматики, Никифор Тимофійович Дєєпричастіє, говорив, що коли б у нього були всі такі старанні, як Шпонька, то він би не носив із собою до класу кленової лінійки, якою, як він і сам признавався, стомлювався бити по руках пустунів та ледарів. Зошит у нього завжди був чистенький, кругом облінований, ніде ані плямочки. Сидів він завжди смирно, склавши руки й втупивши очі в учителя, і ніколи не привішував товаришеві, що сидів попереду, на спину папірців, не різав парти, і не грав до приходу вчителя у *тісної баби*. Коли комусь треба було підстругати перо, то він негайно звертався до Івана Федоровича, знаючи, що в нього завжди був ножик, і Іван Федорович, тоді ще просто Ванюша, виймав його з невеличкого шкіряного чохольчика, прив'язаного до петлі свого сіренького сюртучка, і прохав тільки не скребти пера лезом ножичка, запевняючи, що для цього є тупий бік. Така доброзвичайність швидко звернула на нього увагу навіть самого вчителя латинської мови, один кашель якого у сінцях, перед тим як просовувалася у двері його фризова шинеля та обличчя, прикрашене віспою, наганяв страху на ввесь клас. Цей страшний учитель, у якого завжди на кафедрі лежало два жмутки різок і половина слухачів стояли навколішках, призначив Івана Федоровича аудитором, незважаючи на те що в класі було багато далеко здібніших. Тут не можна не згадати одного випадку, що вплинув на все його життя. Один з підлеглих йому учнів, щоб прихилити свого аудитора написати йому в списку scit, тоді як він свого завдання ні в зуб не знав, приніс до класу загорнутий у па-

пір, облитий маслом млинець. Іван Федорович, хоч і додержував справедливості, але на цей раз був голодний і не міг протистояти спокусі; взяв млинця, поставив перед собою книгу й почав їсти. І так цим захопився, що навіть не помітив, як у класі настала мертва тиша. Тоді тільки з жахом опам'ятався він, коли страшна рука, простягшись з фризової шинелі, вхопила його за вухо й витягла на середину класу. «Подавай сюди млинця! Подавай, кажуть тобі, негіднику!» — промовив грізний учитель, ухопив пальцями масного млинця й викинув його за вікно, суворо заборонивши школярам, що бігали у дворі, чіпати його. Після цього відшмагав він дуже боляче Івана Федоровича по руках. І справді: руки винні, вони брали, а не інша частина тіла. Що б там не було, тільки відтоді полохливість, і без того нерозлучна з ним, ще збільшилася. Може, оця сама пригода й була причиною того, що він ніколи не мав бажання вступити до цивільної служби, пересвідчившись на досвіді, що не завжди щастить ховати кінці. Було вже йому десь біля п'ятнадцяти літ, коли він перейшов у другий клас, де, замість скороченого катехізису та чотирьох правил арифметики, взявся він за поширений, за книгу про обов'язки людини та за дроби. Але, побачивши, що чим далі в ліс, тим більше дров, і діставши звістку, що батенько наказав довго жити, пробув іще два роки і, за згодою матінки, вступив потім у П*** піхотний полк.

П*** піхотний полк був зовсім не того сорту, до якого належать багато піхотних полків, і, незважаючи на те що він здебільшого стояв по селах, проте тримався так, що не поступався перед іншими кавалерійськими. Більша частина офіцерів пила виморозки і вміла тягати жидків за пейсики не згірш од гусарів; кілька чоловік навіть танцювали мазурку, і полковник П*** полку ніколи не забував підкреслити це, розмовляючи з ким-небудь в товаристві. «У мене-с, — говорив він звичайно, ляскаючи себе по череву після кожного слова, — багато хто танцює-с мазурку; вельми багато-с; дуже багато-с». Щоб іще більше показати читачам освіченість П*** піхотного полку, ми додамо, що двоє з офіцерів були азартні гравці в банк і програвали мундир, кашкет, шинелю, темляк і навіть білизну, що не скрізь і між кавалеристами можна знайти. Однак таке товариство аж ніяк не зменшило полохливості Івана Федоровича. А тому що він не пив виморозків, віддаючи перевагу чарці горілки перед обідом і вечерею, не танцював мазурки і не грав у банк, то, натурально, мусив був залишатися самотнім. Таким чином, коли інші роз'їжджали на обивательських по дрібних по-

міщиках, він, сидячи в своїй квартирі, робив те, що було гідне самотньої тихої й доброї душі: то чистив ґудзики, то читав ворожебну книгу, то наставляв по кутках у своїй кімнаті пастки на мишей, то, зрештою, скинувши мундир, лежав на ліжку. Зате не було нікого справнішого за Івана Федоровича в полку. І взводом своїм він так командував, що ротний командир завжди ставив його за приклад. Зате невдовзі, через одинадцять літ після одержання прапорщицького чину, йому надали звання підпоручика.

Протягом цього часу він одержав звістку, що матінка його померла; а тітонька, рідна сестра матері, яку він знав тільки тому, що вона привозила йому в дитинстві і надсилала навіть у Гадяч сушені груші і роблені нею самою пресмачні пряники (з матінкою вони були посварилися, а через це Іван Федорович після не бачив її), — ця тітонька, через свою добродушність, взялася керувати невеличким його маєтком, про що у свій час повідомила його листом. Іван Федорович, бувши зовсім упевнений у розсудливості тітоньки, почав як і раніш виконувати свою службу. Інший на його місці, діставши такий чин, загордився б; але гордощі були йому зовсім невідомі і, ставши підпоручиком, він був такий самий Іван Федорович, яким був колись і в прапорщицькому чині. Прослуживши чотири роки після такої знаменної для нього події, він готувався разом з полком виступити з Могильовської губернії до Великоросії, — як ось дістав листа такого змісту:

«Любий племіннику,

Іване Федоровичу!

Надсилаю тобі білизну: п'ять пар нитяних шкарпеток та чотири сорочки з тонкого полотна; та ще хочу поговорити з тобою про діло: ти ж бо вже маєш чин немаловажний, що, гадаю, тобі відомо, і дійшов таких літ, що час і за хазяйство взятися, то на військовій службі тобі нема чого більше служити. Я вже стара і не маю змоги доглянути твоє хазяйство; та й справді, чимало до цього маю сказати тобі особисто. Приїзди, Ванюшо; чекаючи справжньої радості тебе бачити, зостаюся многолюбна твоя тітка

Василина Цупчевська.

Чудна в городі у нас виросла ріпа, більше схожа на картоплю, ніж на ріпу».

Через тиждень після одержання цього листа, Іван Федорович написав таку відповідь:

«Милостива государине, тітонько
Василино Кашпорівно!

Дуже дякую вам за прислану білизну. Особливо шкарпетки в мене дуже старі, що навіть денщик їх штопав чотири рази і через те зробилися дуже вузькі. Щодо вашої думки про мою службу, я цілком згодний з вами, і позавчора подав у відставку. А як тільки одержу звільнення, то найму візника. Колишньої вашої комісії щодо насіння пшениці, сибірської арнаутки, не зміг виконати: у всій Могильовській губернії нема такої. А свині тут годують здебільшого брагою, підмішуючи трохи перегралого пива.

З найглибшою пошаною, милостива государине, залишаюсь племінником

Іваном Шпонькою».

Нарешті, Іван Федорович одержав одставку в чині поручика, найняв за сорок карбованців жида від Могильова до Гадяча, і сів у кибитку якраз тоді, коли дерева одягнулися в молоде, ще рідке листячко, уся земля зазеленіла свіжою зеленню і по всьому полю пахло весною.

II
ДОРОГА

В дорозі нічого надзвичайного не трапилося. Їхали трохи більш, як два тижні. Можливо, що й швидше б доїхав Іван Федорович, але побожний жид шабашував щосуботи і, прикрившись своєю попоною, молився цілий день. Проте Іван Федорович, як я вже мав нагоду ото колись зауважити, був такою людиною, що не підпускав до себе нудьги. На той час він розв'язував чемодан, виймав білизну, розглядав її гарненько, чи так виправо, чи так складено, знімав обережно пушинку з нового мундира, пошитого вже без погончиків, і знову складав усе якнайкраще. Книг він, правду казавши, не любив читати; а як і заглядав іноді у ворожебну книгу, так це через те, що любив зустрічати там знайоме, читане вже кілька разів. Так міський житель іде щодня до клубу, не для того, щоб почути там щось нове, а щоб зустріти тих приятелів, з якими він з давніх давен звик правити теревені в клубі. Так чиновник з великою насолодою читає адрес-календар по кілька разів на день, не для якихось дипломатичних вправ, його надзвичайно тішить друкований список імен. «А! Іван Гаврилович такий-то, — прока-

зує він глухо про себе. — А! ось і я! гм!» І потім знову перечитує його з тими ж таки вигуками.

Після двотижневої їзди Іван Федорович дістався до того села, що було за сто верстов од Гадяча. Це було в п'ятницю. Сонце давно вже зайшло, коли він в'їхав з кибиткою і з жидом на постоялий двір. Цей постоялий двір нічим не відрізнявся від інших, побудованих у невеличких селах. У них звичайно дуже гостинно частують подорожнього сіном та вівсом, ніби він — поштова коняка. А якби він забажав поснідати, як завжди снідають порядні люди, то зберіг би невгамованим свій апетит до іншої нагоди. Іван Федорович, знаючи це все, заздалегідь запасся двома в'язками бубликів і ковбасою і, попрохавши чарку горілки, в якій не буває недостачі в жодному постоялому дворі, почав свою вечерю, сівши на лаві перед дубовим столом, непорушно вкопаним у долівку.

Аж ось почувся гуркіт брички. Ворота заскрипіли; але бричка довго не в'їздила у двір. Гучний голос лаявся з бабусею, що держала трактир. «Я в'їду, — почув Іван Федорович, — але якщо хоч одна блошиця вкусить мене у твоїй хаті, то приб'ю, їй-богу, приб'ю, стара відьмо! і за сіно нічого не дам!»

За хвилину двері відчинились, і ввійшов, краще сказати, вліз, огрядний чоловік у зеленому сюртуку. Голова його нерухомо покоїлася на короткій шиї, що здавалася ще товстішою від двоповерхового підборіддя. Здавалося, що й на вигляд він належав до тих людей, які ніколи не завдавали собі клопоту дрібницями і в яких усе життя йшло як по маслу.

— Здорові були, шановний пане! — вигукнув він, побачивши Івана Федоровича.

Іван Федорович мовчки уклонився.

— А дозвольте запитати, з ким маю честь розмовляти? — вів далі огрядний приїжджий. При такому допиті Іван Федорович мимоволі підвівся з місця, виструнчився, що звичайно він робив, коли його питав про щось полковник.

— Одставний поручик Іван Федорів Шпонька, — відповідав він.

— А насмілюсь запитати, в які місця зволите їхати?

— У власний хутір-с Витребеньки.

— Витребеньки! — скрикнув суворий допитувач. — Дозвольте, шановний пане, дозвольте! — говорив він, підступаючи до нього й розмахуючи руками, ніби хтось його не пускав, чи він протискувався крізь юрбу, і, наблизившись, узяв Івана Федоровича в обійми,

поцілувавши спочатку в праву, потім у ліву, і потім знову в праву щоку. Іванові Федоровичу дуже сподобалося це цілування, бо його губам пухкі щоки незнайомого здалися м'якими подушками.

— Дозвольте, шановний пане, познайомитися, — вів далі товстун. — Я поміщик того ж таки гадяцького повіту і вам сусіда. Живу від хутора вашого Витребеньки не далі як за п'ять верстов, у селі Хортищі; а прізвище моє Григорій Григорович Сторченко. Неодмінно, неодмінно, шановний пане, і знати вас не хочу, коли не завітаєте в гості в село Хортище. Я тепер поспішаю в справі... А це що? — промовив він тихим голосом до свого, що якраз увійшов, жокея, хлопчика в козацькій свитці з залатаними ліктями, який з розгубленою міною ставив на стіл клунки та ящики. — Що це? що? — і голос Григорія Григоровича непомітно ставав грізнішим і грізнішим. — Хіба я це сюди звелів ставити тобі, любий мій? Хіба я це сюди казав ставити тобі, негіднику? Хіба я не говорив тобі спершу розігріти курку, шахраю? Геть! — скрикнув він і тупнув ногою. — Стривай, пико! Де погрібець із штофиками? Іване Федоровичу! — говорив він, наливаючи в чарку настойки, — прошу уклінно лікувальної!

— Їй-богу-с, не можу... я вже мав нагоду... — промовив ніяковіючи Іван Федорович.

— І слухати не хочу, шановний пане! — підвищив голос поміщик, — і слухати не хочу! з місця не зійду, доки не вип'єте...

Іван Федорович, побачивши, що не можна відмовитися, не без задоволення випив.

— Це курка, шановний пане, — вів далі огрядний Григорій Григорович, розрізаючи її ножем у дерев'яному ящику. — Слід вам сказати, що куховарка моя Явдоха іноді любить хильнути і через те часто пересушує. Гей, хлопче! — тут повернувся він до хлопчака у козацькій свитці, що приніс перину й подушки, — постели мені постіль на підлозі серед хати! Та дивись, сіна повище наклади під подушку! та висмикни у баби з мички трохи клоччя заткнути мені вуха на ніч! Слід вам знати, шановний пане, що я маю звичку затикати на ніч вуха після того проклятого випадку, коли в одній російській корчмі заліз мені в ліве вухо тарган. Кляті кацапи, як я потім дізнався, їдять навіть щі з тарганами. Неможливо описати, що діялося зо мною: у вусі так і лоскоче, так і лоскоче... ну хоч на стіну! Мені допомогла вже в наших місцях проста бабуся. І чим би ви гадали? просто зашіптуванням. Що ви скажете, шановний па-

не, про лікарів? Я гадаю, що вони просто морочать та дурять нас. Яка-небудь баба у двадцять разів краще знає від усіх тих лікарів.

— Дійсно, ви зволите говорити чистісіньку-с правду. Яка-небудь справді буває... — Тут він зупинився, ніби не добираючи далі підходящого слова. Не завадить тут і мені сказати, що він взагалі не був щедрий на слова. Можливо, це було від боязкості, а можливо, від бажання висловитися красивіше.

— Добре, добре перетруси сіно! — говорив Григорій Григорович своєму служці. — Тут сіно таке гидке, що так і дивись, як-небудь попаде сучок. Дозвольте, шановний пане, побажати вам надобраніч! Взавтра вже не побачимося: я виїжджаю вдосвіта. Ваш жид шабашуватиме, бо взавтра субота, і через те вам нема чого вставати рано. Не забудьте ж мого прохання: і знати вас не хочу, коли не приїдете в село Хортище.

Тут камердинер Григорія Григоровича стяг із нього сюртук і чоботи і натяг замість того халат, і Григорій Григорович повалився на постіль, і, здавалося, величезна перина лягла на другу.

— Гей, хлопче! куди ж ти, негіднику? Іди-но сюди, підправ мені ковдру! Гей, хлопче, підмости під голову сіна! а що, коней вже напоїли? Ще сіна! сюди, під оцей бік! та підправ, йолопе, як слід ковдру! От так, ще! ох!.. — Тут Григорій Григорович ще зітхнув разів зо два і пустив страшенний носовий свист по всій кімнаті, похропуючи часом так, що стара, яка дрімала на лежанці, прокинувшись, починала раптом пильно роздивлятися навколо, та, не бачивши нічого, заспокоювалась і засинала знов.

Другого дня, коли прокинувся Іван Федорович, товстого поміщика вже не було. Це була одна тільки цікава пригода, що трапилася з ним у дорозі. На третій день після цього наближався він до свого хутірця.

Тут відчув він, що серце в нього сильно заколотилося, коли виглянув, махаючи крильми, вітряк і коли в міру того як жид поганяв свої шкапи на гору, показувалася внизу низка верб. Живо й яскраво блищав крізь них ставок і дихав свіжістю. Тут колись він купався. В цьому самому ставку він колись із дітлахами брів по шию у воді за раками. Кибитка виїхала на греблю, і Іван Федорович побачив той самий старовинний домок, вкритий очеретом; ті самі яблуні й черешні, на які він колись потайки лазив. Тільки-но в'їхав він у двір, як позбігалися з усіх боків собаки всіх сортів: бурі, чорні, сірі, рябі. Деякі, гавкаючи, кидалися під ноги коням; інші бігли позаду, помітивши, що вісь вимащена салом. Один, стоячи

біля кухні й накривши лапою кістку, гавкав на все горло; другий гавкав здаля і бігав сюди й туди, махаючи хвостом і ніби примовляючи: подивіться, люди хрещені, який я прекрасний молодець! Хлоп'ята в забруднених сорочках бігли подивитися. Свиня, що ходила по двору з шістнадцятьма поросятами, підвела вгору з запитливим виглядом своє рило й хрюкнула дужче, ніж звичайно. На дворі лежало на землі багато ряден з пшеницею, з просом і ячменем, що сушилися на сонці. На даху теж немало сушилося різних трав: петрових батогів, нечуй-вітру та інших. Іван Федорович так захопився розгляданням всього цього, що опам'ятався тоді тільки, як рябий собака вкусив за литку жида, що злазив з козлів. Збіглася двірня, що складалася з куховарки, однієї баби та двох дівок у шерстяних спідницях, які після перших вигуків: *«Та це ж панич наш!»* — оповістили, що тітонька садила на городі пшеничку, разом з дівкою Палажкою та кучером Омельком, який часто виконував роботу городника й сторожа. Але тітонька, що ще здаля забачила рогожову кибитку, була вже тут. І Іван Федорович здивувався, коли вона майже підняла його на руках, ніби недовіряючи, чи та це тітонька, що писала йому про свою дряхлість та хвороби.

III
ТІТОНЬКА

Тітоньці Василині Кашпорівні в цей час було десь біля п'ятдесяти. Замужем вона ніколи не була і завжди говорила, що життя дівоцьке для неї найдорожче. Проте, наскільки пам'ятаю, ніхто її й не сватав. Причиною цього було те, що всі мужчини відчували при ній якусь боязкість і ніяк не наважувались освідчитися їй. «Вельми крутої вдачі Василина Кашпорівна!» — говорили женихи, і це була правда, бо Василина Кашпорівна хоч кого вміла зробити тихішим за траву. П'яницю-мірошника, що зовсім ні на що не був здатний, вона, власною своєю мужньою рукою смикаючи щодня за чуба, без ніякої сторонньої допомоги, вміла зробити золотом, а не людиною. Зріст у неї був майже велетенський, огрядність і сила цілком відповідні. Здавалося, що природа допустилася непростимої помилки, визначивши їй надягати темнокоричневий по буднях капот з дрібними зборками і червону кашемірівську шаль в день Великодньої неділі та на свої іменини, тоді як їй найбільше личили б драгунські вуса та довгі ботфорти. Зате її поведінка цілком відповідала її виглядові: вона сама плавала човном, ве-

слуючи краще від усякого рибалки; стріляла дичину; стояла не відходячи над косарями; знала точно число динь і кавунів на баштані; брала мито по п'ятаку з воза, що проїздив через її греблю; вилазила на дерево й трусила груші; била ледачих васалів своєю страшною рукою й підносила достойним чарку горілки з тої ж таки грізної руки. Майже одночасно вона лаялася, красила прядиво, бігала на кухню, робила квас, варила медове варення й поралася цілий день і скрізь встигала! наслідком цього було те, що маленький маєток Івана Федоровича, який мав усього вісімнадцять душ за останньою ревізією, процвітав якнайкраще. До того ж вона надто гаряче любила свого племінника і старанно збивала для нього копійчину.

З приїздом додому життя Івана Федоровича цілком змінилося й пішло зовсім іншим шляхом. Здавалося, природа саме створила його керувати вісімнадцятидушним маєтком. Сама тітонька помітила, що з нього буде путній хазяїн, хоча, проте, не в усі господарські справи дозволяла йому втручатися: *«Воно ще молода дитина!* — завжди вона проказувала, незважаючи на те, що Іванові Федоровичу було біля сорока літ, — де йому все знати!» Одначе він невідступно бував на полі біля женців та косарів, і це давало насолоду надзвичайну його ніжній душі. Одностайний помах десятьох, а то й більше блискучих кіс, шум трави, що падає рівними покосами; іноді заливисті пісні жниць, то веселі, як зустріч гостей, то сумні, як розлука; спокійний, чистий вечір, та й що за вечір! яке вільне й свіже повітря! яке тоді пожвавлене все: степ червоніє, синіє і грає барвами; перепели, дрофи, чайки, коники, тисячі комах, і від них свист, гудіння, тріск, крик і раптом стройний хор; і все не мовчить ані хвилини. А сонце сідає й ховається. У! як свіжо та гарно! По полю то там, то там запалюють вогні, становлять казани і довкола казанів сідають вусаті косарі. Парують галушки. Смеркає... Важко розповісти, що робилось тоді з Іваном Федоровичем. Він забував, приєднавшись до косарів, покуштувати їхніх галушок, які він дуже любив, і стояв нерухомо на одному місці, стежачи очима за чайкою, що зникала в небі, або рахуючи копи нажатого хліба, що вкривали поле.

Невдовзі про Івана Федоровича вже говорили як про великого хазяїна. Тітонька не могла натішитися зі свого племінника, і ніколи не пропускала нагоди, щоб не похвалитись ним. Одного дня, — це було вже після жнив, і саме наприкінці липня, — Василина Кашпорівна, взявши Івана Федоровича з таємничим виглядом за руку, сказала, що вона тепер хоче поговорити з ним про справу, яка її вже давно турбує.

— Тобі, любий Іване Федоровичу, — так вона почала, — відомо, що в твоєму хуторі вісімнадцять душ, хоча це за ревізією, а без того, можливо, набереться більше, можливо, буде до двадцяти чотирьох. Але не в тім справа. Ти знаєш той лісок, що за нашою левадою, і, мабуть, знаєш за тим-таки ліском широкий луг: він має десь біля двадцяти десятин; а трави стільки, що можна щороку продавати більше, як на сто карбованців, особливо коли, як кажуть, у Гадячі буде кінний полк.

— Аякже-с, тітонько, знаю: трава дуже хороша.

— Це я сама знаю, що дуже хороша; але чи знаєш ти, що вся та земля по-справжньому твоя. Чого ж ти так витріщився? Слухай, Іване Федоровичу! Ти пригадуєш Степана Кузьмовича? Що я кажу: пригадуєш! Ти тоді був таким маленьким, що не міг навіть вимовити його ймення. Куди ж! я пам'ятаю, коли приїхала на самісіньке Пущення, перед Пилипівкою, і взяла була тебе на руки, то ти трохи не зіпсував мені всього плаття; щастя моє, що встигла передати тебе мамці Мотрі. Такий ти тоді був поганий!.. Та не в цьому річ. Вся земля, що за нашим хутором, і само село Хортище належали Степанові Кузьмовичу. Він, треба тобі сказати, ще тебе не було й на світі, як почав їздити до твоєї матінки; щоправда, тоді, як твого батька не було вдома. Але я, одначе, не докоряючи їй, це кажу. Упокой Господи її душу! — хоч покійниця завжди була несправедлива щодо мене. Але не в цьому річ. Хоч як там було, тільки Степан Кузьмович зробив тобі дарчий запис на той самий маєток, що про нього я тобі говорила. Але покійниця твоя матінка, між нами кажучи, мала предивний характер. Сам чорт, прости мене Господи за це бридке слово, не міг зрозуміти її. Куди вона діла той запис — сам Бог знає. Я гадаю просто, що він в руках у того старого холостяка Григорія Григоровича Сторченка. Тій пузатій шельмі дістався весь його маєток. Я готова битись об заклад на що завгодно, коли він не приховав запису.

— Дозвольте-с доповісти, тітонько: чи не той це Сторченко, з яким я познайомився на станції? — Тут Іван Федорович розповів про свою зустріч.

— А хто його знає, — відповіла, трохи подумавши, тітонька. — Може, він і не негідник. Щоправда, він ще тільки півроку, як переїхав до нас жити; за такий час людини не розпізнаєш. Стара-бо, його матінка, я чула, дуже розумна жінка і, кажуть, велика майстерниця солити огірки. Килими власні дівки її вміють дуже добре виробляти. Але як ти кажеш, що він тебе добре прийняв, то їдь до

нього. Можливо, старий грішник послухається совісті та й віддасть, що належить не йому. Мабуть, можеш поїхати й бричкою, тільки клята дітвора повисмикувала ззаду всі гвіздки; треба буде сказати кучеру Омелькові, щоб поприбивав скрізь краще шкіру.

— Навіщо, тітонько? Я візьму візка, яким ви їздите іноді стріляти дичину.

На цьому й закінчилася розмова.

IV
ОБІД

Обідньої пори Іван Федорович в'їхав у село Хортище і трохи злякався, коли під'їздив до панського будинку. Будинок той був довгий, і не під очеретяною, як у багатьох поміщиків, а під дерев'яною покрівлею. Дві комори у дворі теж під дерев'яною покрівлею; ворота дубові. Іван Федорович був схожий на того франта, який, приїхавши на бал, бачить всіх, на кого не гляне, одягненими краще за нього. З шанобливості він зупинив свого візка біля комори і підійшов пішки до ґанку.

— А, Іване Федоровичу! — закричав товстий Григорій Григорович, що ходив по двору в сюртуку, але без галстука, без жилета і без підтяжок. Одначе й це вбрання, здавалося, обтяжувало його опасисту постать, бо піт з нього лився градом. — Що ж ви говорили, що зразу, як тільки побачитеся з тітонькою, приїдете, та й не приїхали? — Після цих слів губи Івана Федоровича зустріли ті ж таки знайомі подушки.

— Здебільшого зайнятий господарством... Я-с приїхав до вас на хвилинку, власне в справі...

— На хвилинку! От цього й не буде. Гей, хлопче! — закричав товстий господар, і той-таки хлопчик у козацькій свитці вибіг з кухні. — Скажи Касянові, щоб ворота замкнув, чуєш, замкнув міцніше! А коні цього пана розпріг цієї ж хвилини! Прошу до кімнати; тут така спека, що в мене вся сорочка мокра.

Іван Федорович, увійшовши до кімнати, вирішив не гаяти марно часу, і, незважаючи на свою боязкість наступати рішуче.

— Тітонька мала честь... говорила мені, що дарчий запис покійного Степана Кузьмовича...

Важко змалювати, яка неприємна міна скривила при цих словах широке лице Григорія Григоровича.

— Їй-богу, нічого не чую! — відповів він. — Треба вам сказати, що в мене в лівому вусі сидів тарган. В російських хатах прокляті

кацапи скрізь порозводили тарганів. Не можна описати ніяким пером, що за муки були. Так от і лоскоче, так і лоскоче. Мені допомогла вже одна бабуся найпростішим способом...

— Я хотів сказати... — насмілився перебити Іван Федорович, бачивши, що Григорій Григорович навмисне хоче повернути розмову на інше, — що в духівниці покійного Степана Кузьмовича згадується, так би мовити, про дарчий запис... за ним мені належить...

— Я знаю, це вам тітонька встигла наговорити. Це брехня, їй-богу, брехня! Ніякого дарчого запису дядечко не робив. Хоч, правда, в духівниці й згадується про якийсь запис; але де він? Ніхто не давав його. Я вам це кажу тому, що щиро бажаю вам добра. Їй-богу, це брехня!

Іван Федорович замовк, гадаючи, що, може, й справді тітоньці так тільки здалося.

— А от іде сюди матінка з сестрами! — промовив Григорій Григорович, — отже обід готовий. Ходімте! — При цьому він поволік Івана Федоровича за руку до кімнати, де стояли на столі горілка й закуска.

У той-таки час увійшла бабуся, низенька, справжній кофейник у чепчику, з двома панночками — білявою й чорнявою. Іван Федорович, як вихований кавалер, поцілував спочатку бабусину ручку, а потім ручки обох панночок.

— Це, матінко, наш сусіда, Іван Федорович Шпонька! — сказав Григорій Григорович.

Бабуся дивилася пильно на Івана Федоровича, або, може бути, тільки так здавалося, що дивилася. Втім, це було втілення доброти. Здавалося, що вона ось-ось запитає Івана Федоровича: скільки ви на зиму насолюєте огірків?

— Ви горілку пили? — запитала бабуся.

— Ви, матінко, мабуть, не виспалися, — сказав Григорій Григорович, — хто ж таки запитує гостя, чи пив він? Ви тільки частуйте, а чи пили ми, чи ні, це наша справа. Іване Федоровичу! прошу золототисячникової або трохимівської сивушки, яку ви більше любите? Іване Івановичу, а ти чого стоїш? — промовив Григорій Григорович, обернувшись назад, і Іван Федорович побачив Івана Івановича, що наближався до горілки, в довгополому сюртуку, з величезним стоячим коміром, що затуляв усю його потилицю, так що голова його сиділа у комірі, ніби в бричці.

Іван Іванович підійшов до горілки, потер руки, роздивився гарненько чарку, підніс до світла; вилив раптом з чарки всю горілку в

рот, але не ковтаючи прополоскав гарненько нею в роті, після чого вже проковтнув і, закусивши хлібом з солоними опеньками, звернувся до Івана Федоровича.

— Чи не з Іваном Федоровичем, паном Шпонькою, маю честь говорити?

— Так точно-с, — одповідав Іван Федорович.

— Дуже, дуже зволили змінитися з того часу, як я вас знаю. Як же, — говорив далі Іван Іванович, — я ще пам'ятаю вас ось якими. При цьому він підніс долоню на аршин од підлоги. — Покійний батенько ваш, дай Боже йому Царство Небесне, незвичайний був чоловік. Кавуни та дині завжди в нього були такі, яких тепер ніде не знайдете. От хоча б і тут, — вів він далі, відводячи його набік, — подадуть вам за столом дині. Що це за дині? Дивитись не хочеться! Чи вірите, шановний пане, що в нього були кавуни, — промовив він з таємничим виглядом, розставивши руки, ніби хотів охопити товсте дерево, — їй-богу, отакі!

— Ходімо до столу! — промовив Григорій Григорович, взявши Івана Федоровича за руку. Всі вийшли до їдальні. Григорій Григорович сів на звичайному своєму місці, край стола, завісився величезною серветкою, скидаючись у цьому вигляді на тих героїв, що їх малюють цирульники на своїх вивісках. Іван Федорович, червоніючи, сів на вказане йому місце проти двох панночок; а Іван Іванович одразу ж присів біля нього, радіючи душевно, що буде з ким ділитися своїми знаннями.

— Ви даремно взяли куприк, Іване Федоровичу! Це індичка! — сказала бабуся, звернувшись до Івана Федоровича, якому в цей час підніс блюдо сільський офіціант в сірому фраку з чорною латкою. — Візьміть спинку!

— Матінко! адже вас ніхто не просить втручатися! — промовив Григорій Григорович. — Будьте певні, що гість сам знає, що йому взяти! Іване Федоровичу, візьміть крильце, он друге, з пупком! Та що ж це ви так мало взяли? Візьміть стегенце! Ти чого роззявив рота з блюдом? Проси! Ставай, негіднику, навколішки! Говори зараз же: Іване Федоровичу, візьміть стегенце!

— Іване Федоровичу, візьміть стегенце! — проревів, ставши навколішки, офіціант з блюдом.

— Гм, що це за індичка! — промовив стиха Іван Іванович, з виразом зневаги повернувшись до свого сусіди. — Чи такі мають бути індички? Якби ви побачили в мене індичок! Я вас запевняю, що сала в одній більше, ніж у десятку таких, як оці. Чи вірите, пане

мій, що навіть противно дивитися, як вони ходять у мене по двору, такі жирні!..

— Іване Івановичу, ти брешеш! — промовив Григорій Григорович, прислухавшись до його мови.

— Я вам скажу, — говорив все так само своєму сусіді Іван Іванович, удаючи, ніби він не чув слів Григорія Григоровича, — що торік, коли я відсилав їх у Гадяч, давали по п'ятдесят копійок за штуку. І то ще не хотів брати.

— Іване Івановичу, я тобі кажу, що ти брешеш! — промовив Григорій Григорович, щоб ясніше було, по складах, і голосніше, ніж перше.

Але Іван Іванович, удаючи, ніби це стосувалося не його, говорив так само далі, тільки значно тихіше:

— Саме так, пане мій, не хотів брати. У Гадячі жодного поміщика...

— Іване Івановичу! адже ж ти дурний, і більше нічого, — голосно сказав Григорій Григорович. — Таж Іван Федорович знає все це краще за тебе і, очевидно, не повірить тобі.

Тут Іван Іванович зовсім образився, замовк і взявся за індичку, незважаючи на те, що вона не така була жирна, як оті, що на них противно було дивитись.

Стук ножів, виделок та тарілок замінив на якийсь час розмову; але голосніше від усього чулося висмоктування Григорієм Григоровичем мозку з баранячої кістки.

— Чи читали ви, — запитав Іван Іванович після деякої мовчанки, висовуючи голову з своєї брички до Івана Федоровича, — книгу «Подорож Коробейникова до святих місць»? Справжня насолода для душі й для серця! Тепер таких книг не друкують. Дуже жалко, що не подивився, якого року.

Іван Федорович, почувши, що мова йде про книгу, старанно почав набирати собі соусу.

— Справді дивно, пане мій, як подумаєш, що простий міщанин пройшов усі місця ті. Більш як три тисячі верстов, пане мій! більш як три тисячі верстов! Істинно його сам Господь сподобив побувати в Палестині і в Єрусалимі.

— Так ви кажете, що він, — промовив Іван Федорович, який багато чував про Єрусалим ще від свого денщика, — був і в Єрусалимі!

— Про що ви кажете, Іване Федоровичу? — запитав з краю стола Григорій Григорович.

— Я, тобто, мав нагоду зауважити, що які є на світі далекі краї! — сказав Іван Федорович, бувши сердечно задоволений з того, що вимовив таку довгу й складну фразу.

— Не вірте йому, Іване Федоровичу! — сказав Григорій Григорович, не почувши як слід, — все бреше!

Тим часом обід закінчився. Григорій Григорович пішов до своєї кімнати, як звичайно, трохи поспати. А гості пішли слідом за бабусею-господинею та панночками до вітальні, де той-таки стіл, на якому вони, йдучи обідати, залишили горілку, ніби якимось чудом заставився блюдечками з варенням різних сортів та блюдами з кавунами, вишнями й динями.

Відсутність Григорія Григоровича помітна була у всьому. Господиня стала балакучішою й відкривала сама, без прохання, багато секретів, як робити пастилу і сушити груші. Навіть панночки розговорилися; але білявенька, що здавалася молодшою на шість років од своєї сестри і якій на вигляд було біля двадцяти п'яти літ, була мовчазніша. Та найбільше говорив і діяв Іван Іванович. Бувши певний, що його тепер ніхто не зіб'є й не змішає, він говорив і про огірки, і про сіяння картоплі, і про те, які в старовину були розумні люди, — куди теперішнім, — і про те, як дедалі все розумнішає і доходить до вигадування наймудріших речей. Одно слово, це був один з тих людей, які з великою охотою люблять займатися втішними для душі розмовами і говоритимуть про все, про що тільки можна говорити. Коли розмова торкалася поважних і благочестивих речей, то Іван Іванович зітхав після кожного слова, киваючи легенько головою; коли господарських, то висував голову зі своєї брички і робив такі міни, що, дивлячись на них, здається, можна було прочитати, як треба робити грушовий квас, які великі ті дині, що про них він говорив, і які жирні ті гуси, що бігають у нього по двору. Нарешті, вже ввечері, на превелику силу, пощастило Іванові Федоровичу попрощатися. І, незважаючи на свою зговірливість і на те, що його насильно залишали ночувати, він настояв-таки на своєму намірі поїхати і поїхав.

V

НОВИЙ ЗАДУМ ТІТОНЬКИ

— Ну, що? видурив у старого лиходія запис? — Таким запитанням зустріла Івана Федоровича тітонька, що нетерпляче чекала на

нього вже кілька годин на ґанку і не витерпіла, нарешті, щоб не вибігти за ворота.

— Ні, тітонько! — відповів Іван Федорович, злазячи з візка, — у Григорія Григоровича нема ніякого запису.

— І ти повірив йому? Бреше він, проклятий! Коли-небудь попадеться, їй-право, відлупцюю його власними руками. О, я йому спущу сала! Однак треба спочатку поговорити з нашим підсудком, чи не можна судом з нього стягти... Але не про це тепер річ. Ну що ж, обід був хороший?

— Дуже... так, вельми, тітонько.

— Ну, а які були страви, розкажи? Стара, я знаю, майстерниця доглядати за кухнею.

— Сирники були зі сметаною, тітонько. Соус із голубами, начиненими...

— А індичка зі сливами була? — запитала тітонька, бо сама добре вміла готувати цю страву.

— Була й індичка!.. Вельми гарні панночки, сестриці Григорія Григоровича, особливо білявенька!

— А! — сказала тітонька і подивилася пильно на Івана Федоровича, що, почервонівши, опустив очі. Нова думка швидко промайнула в її голові. — Ну що ж? — запитала вона з цікавістю й жваво, — які в неї брови?

Слід зауважити, що тітонька завжди бачила першу красу жінки у бровах.

— Брови, тітонько, точнісінько-с такі, які, ви розповідали, замолоду були у вас. І на всьому обличчі невеличкі веснянки.

— А! — промовила тітонька, задоволена зауваженням Івана Федоровича, який, проте, й на думці не мав сказати цим комплімент. — А яке було на ній плаття? хоч, проте, тепер важко знайти такої добротної матерії, яка от хоча б, приміром, у мене на оцім капоті. Але не в цьому річ. Ну, що ж, ти розмовляв про що-небудь з нею?

— Тобто, як?.. я-с, тітонько? Ви, може, вже гадаєте...

— А що ж? що ж тут дивного? на все Божа воля. Може, тобі на роду написано жити з нею в парі.

— Я не знаю, тітонько, як ви можете таке говорити. Це свідчить, що ви зовсім не знаєте мене...

— Ну, от уже й образився! — промовила тітонька. *«Ще молода дитина!* — подумала вона про себе, — нічого не знає! треба їх звести докупи, хай познайомляться!»

Тут тітонька пішла глянути на кухню і залишила Івана Федоровича. Але з того часу вона тільки й думала про те, як побачити скоріш свого племінника жонатим і побавити маленьких онучат. У голові в неї нагромаджувались самі тільки готування до весілля, і помітно було, що в усіх справах вона метушилася значно більше, ніж раніш, хоч, одначе, ці справи йшли скоріш гірше, ніж краще. Часто-густо, готуючи якесь тістечко, яке вона ніколи не довіряла куховарці, вона, замисливщись і уявляючи, що біля неї стоїть маленький онучок, що просить пирога, неуважно простягала йому руку з кращим шматком, а дворовий пес, користуючись з цього, хапав цей ласий шматок і своїм голосним жваканням виводив її з задуми, за що й бував завжди битий кочергою. Навіть облишила вона свої улюблені заняття і не їздила полювати, особливо коли замість куріпки застрелила ворону, чого ніколи раніше з нею не траплялося.

Нарешті, через чотири дні після цього, всі побачили викочену із сарая у двір бричку. Кучер Омелько, він же городник і сторож, ще з самого ранку стукав молотком і прибивав шкіру, відганяючи безперестану собак, що лизали колеса. Вважаю за свій обов'язок попередити читача, що це була та сама бричка, на якій їздив ще Адам. І тому, коли хтось буде видавати іншу за адамівську, то це суща брехня, і бричка неодмінно підроблена. Зовсім невідомо, яким чином вона врятувалася від Потопу. Треба гадати, що в Ноєвім ковчезі був для неї окремий сарай. Шкода дуже, що читачам не можна описати її вигляду. Досить сказати, що Василина Кашпорівна була дуже задоволена з її архітектури і завжди жалкувала, що вийшли з моди старовинні екіпажі. Сама будова брички трохи набік, тобто так, що правий бік її був значно вищий за лівий, дуже їй подобалася, бо, з одного боку, як вона казала, може влазити низенький, а з другого — високий. Зате всередині брички могло вміститися штук п'ять малорослих і троє таких, як тітонька. Десь опівдні Омелько, впоравшися з бричкою, вивів зі стайні троє коней, трохи, може, молодших од брички, і почав їх прив'язувати віровкою до величного екіпажа. Іван Федорович і тітонька, один з лівого боку, друга з правого, влізли у бричку, і вона рушила. Мужики, що траплялися по дорозі, бачивши такий багатий екіпаж (тітонька тільки коли-не-коли виїздила в ньому), шанобливо зупинялися, знімали шапки і вклонялися до пояса. Години за дві кибитка зупинилася перед ґанком, — гадаю, не треба говорити: перед

ґанком Сторченкового дому. Григорія Григоровича не було вдома. Бабуся з панночками вийшла зустріти гостей в їдальню. Тітонька підійшла величною ходою, дуже ловко виставила одну ногу наперед і сказала голосно:

— Дуже рада, пані моя, що маю честь особисто засвідчити вам мою пошану. А разом з решпектом дозвольте подякувати за гостинність вашу моєму племінникові Іванові Федоровичу, що дуже він нею хвалився. Чудесна у вас гречка, пані! Я бачила її, під'їжджаючи до села. А дозвольте дізнатися, скільки кіп ви маєте з десятини?

Після цього почалося загальне цілування. А коли посідали у вітальні, то бабуся-господиня почала:

— Щодо гречки я не можу вам сказати: це справа Григорія Григоровича. Я вже давно облишила це, та й не можу: вже стара! В старовину в нас, я пам'ятаю, гречка була до пояса; тепер бог знає що, хоча, між іншим, і кажуть, що тепер усе краще. — Тут бабуся зітхнула. І якомусь спостерігачеві почулося б у цьому зітханні зітхання давнього вісімнадцятого століття.

— Я чула, моя пані, що у вас власні ваші дівки чудесні вміють виробляти килими, — промовила Василина Кашпорівна і цим зачепила бабусю за найчутливішу її струну. При цих словах вона ніби пожвавішала, і розмова в неї полилася про те, як слід красити прядиво, як готувати для цього нитку. З килимів швидко розмова з'їхала на те, як солити огірки і сушити груші. Одно слово, не минуло й години, як обидві дами так розговорилися між собою, ніби вік були знайомі. Василина Кашпорівна багато про що вже почала говорити з нею таким тихим голосом, що Іван Федорович нічого не міг почути.

— Та чи не хочете подивитися? — сказала, підводячись, бабуся-господиня.

З нею попідводилися панночки й Василина Кашпорівна, і всі подалися в дівочу. Тітонька, одначе, дала знак Іванові Федоровичу залишитися і сказала щось тихо бабусі.

— Машенько! — сказала бабуся, звертаючись до білявенької панночки, — зостанься з гостем, та поговори з ним, щоб гостеві не було скучно!

Білявенька панночка залишилася й сіла на диван. Іван Федорович сидів на своєму стільці, як на голках, червонів і опускав очі; але панночка, здавалося, цього не помічала і байдуже сиділа на дивані, розглядаючи уважно вікна та стіни або стежачи очима за кішкою, що лякливо пробігала під стільцями.

Іван Федорович трохи підбадьорився і хотів був почати розмову; але здавалося, що всі свої слова він розгубив по дорозі. Нічого не спадало на думку.

Мовчанка тривала біля чверті години. Панночка все так само сиділа. Нарешті, Іван Федорович насмілився:

— Влітку дуже багато мух, пані! — промовив він напівтремтячим голосом.

— Дуже багато! — відповіла панночка. — Братік спеціально для цього зробив хлопавку зі старого матінчиного черевика; але все ще дуже багато.

Тут розмова знову припинилася, і Іван Федорович вже ніяк не знаходив слів.

Нарешті, господиня з тітонькою й чорнявою панночкою повернулися. Поговоривши ще трохи, Василина Кашпорівна попрощалася з бабусею і з панночками, незважаючи на всі запрошення залишитися ночувати. Бабуся з панночками вийшли на ґанок провести гостей і довго ще кланялися тітоньці й племінникові, що виглядали з брички.

— Ну, Іване Федоровичу! про що ж ви говорили удвох з панночкою? — запитала по дорозі тітонька.

— Вельми скромна й добронравна дівиця Марія Григорівна! — сказав Іван Федорович.

— Слухай, Іване Федоровичу! я хочу поговорити з тобою серйозно. Адже тобі, слава Богу, тридцять восьмий рік. Чин ти вже маєш хороший. Час подумати і про дітей! Тобі неодмінно потрібна дружина...

— Як, тітонько! — закричав, перелякавшись, Іван Федорович, — як дружина! Ні, тітонько, годі-бо... Ви зовсім мене засоромили... я ще ніколи не був одружений... Я зовсім не знаю, що з нею робити!

— Дізнаєшся, Іване Федоровичу, дізнаєшся, — промовила, посміхаючись, тітонька; та й подумала про себе: «*Куди ж! ще зовсім молода дитина,* нічого не знає!» — Так, Іване Федоровичу! — говорила вона далі вголос, — кращої дружини не можна знайти тобі, як Марія Григорівна. Тобі вона до того ж дуже сподобалася. Ми вже щодо цього чимало переговорили з бабусею: вона дуже рада мати тебе за свого зятя; ще, правда, невідомо, що скаже той гріховод Григорович. Але ми не подивимося на нього, і хай-но він тільки наважиться не віддати посагу, ми його до суду... — В цей час бричка під'їхала до двору, і старезні шкапи підбадьорилися, відчуваючи, що близько стайня.

— Слухай, Омельку! коням насамперед дай одпочити як слід, а не веди зразу, розпрягши, до води! вони коні гарячі. — Ну, Іване Федоровичу, — говорила далі, вилазячи, тітонька, — я раджу тобі гарненько подумати про це. Мені ще треба забігти на кухню, я забула Солосі замовити вечерю, а вона, негідниця, я гадаю, сама й не подумала про це.

Але Іван Федорович стояв, ніби громом прибитий. Щоправда, Марія Григорівна дуже непогана панночка, але оженитися!.. Це здавалося йому таким дивним, таким чудним, що він ніяк не міг подумати без страху. Жити з дружиною!.. незрозуміло! Він не сам буде в своїй кімнаті, а їх має бути скрізь двоє! Піт виступав у нього на обличчі, в міру того, як він заглиблювався в роздуми.

Раніш, ніж завжди, ліг він у постіль, але, хоч як намагався, ніяк не міг заснути. Нарешті, бажаний сон, цей загальний заспокоювач, прийшов і до нього; але який сон! Ще таких чудернацьких сновидінь він ніколи не бачив. То снилося йому, що навколо нього все шумить, крутиться. А він біжить, біжить, не почуває під собою ніг... от уже вибивається з сил... Раптом хтось хапає його за вухо. «Ой! хто це?» — «Це я, твоя дружина!» — з шумом говорив йому якийсь голос; і він раптом прокидався. То ввижалося йому, що він уже одружений, що все в їх домику таке чудне, таке дивне: в його кімнаті стоїть не одиноке, а подвійне ліжко. На стільці сидить дружина, йому дивно, він не знає, як підійти до неї, про що говорити з нею; і помічає, що в неї гусяче лице. Ненароком він повертається вбік і бачить другу дружину, теж з гусячим лицем. Повертається в інший бік — стоїть третя дружина. Назад — ще одна дружина. Тут його охоплює туга. Він кинувся бігти в садок; але в садку жарко. Він скинув капелюха і бачить: в капелюсі сидить дружина. Піт виступив у нього на обличчі. Поліз у кишеню за хусткою — і в кишені дружина, вийняв з вуха вату — і там сидить дружина... То раптом він стрибав на одній нозі; а тітонька, дивлячись на нього, говорила з поважним виглядом: «Так, ти мусиш стрибати, бо ти вже тепер одружена людина». Він до неї, а тітонька вже не тітонька, а дзвіниця. І почуває він, що хтось його тягне вірьовкою на дзвіницю. «Хто це тягне мене?» — жалібно промовив Іван Федорович. «Це я — твоя дружина тягну тебе, бо ти дзвін». — «Ні, я не дзвін, я Іван Федорович», — кричав він. «Так, ти дзвін», — говорив, проходячи мимо, полковник П*** піхотного полку. То раптом снилося йому, що дружина зовсім не

людина, а якась шерстяна матерія; що він у Могильові заходить у крамницю до крамаря. «Якої накажете матерії, — говорить крамар, — ви візьміть дружини, це наймодніша матерія! Дуже добротна! з неї тепер шиють сюртуки». Крамар міряє й ріже дружину. Іван Федорович бере під пахву, йде до жида, кравця. «Ні, — каже жид, — це погана матерія! З неї ніхто не шиє собі сюртука...»

Переляканий, безтямний прокидався Іван Федорович. Холодний піт лився з нього градом.

Тільки-но встав він уранці, зразу ж звернувся до ворожебної книги, в якій наприкінці один добросердий книготорговець, через свою рідкісну добрість і некорисливість, умістив скорочений сонник. Але там зовсім не було нічого, навіть трошки схожого на такий чудернацький сон.

Тим часом у тіточчиній голові визрів зовсім новий задум, про який ви дізнаєтесь у наступному розділі.

ЗАЧАРОВАНЕ МІСЦЕ

*Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви*

Їй-богу, набридло вже розказувати! Бо що ви думаєте? справді, скучно: кажи та й кажи, і відчепитися не можна. Ну, добре, я розкажу, тільки єй-єй, це буде востаннє. От ви казали про те, що людина може справитися, як то кажуть, з чортом. Воно й так, тобто, коли гарненько подумати, то буває на світі всього... Тільки все ж не говоріть цього. Захоче обмарити диявольська сила, то обмарить. Їй-богу, обмарить! Ось слухайте, будьте ласкаві: було нас у батька всіх четверо. Я був іще тоді дурень. Всього мені було років одинадцять; так ні ж бо — не одинадцять: пригадую, як зараз, що коли одного разу побіг рачки і загавкав по-собачому, батько гукнув на мене, похитавши головою: «Ей, Хомо, Хомо! тебе женити пора, а ти дурієш, як молодий лошак!» Дід ще тоді був живий і на ноги, — хай йому легенько ікнеться на тім світі, — кріпенький. Бувало оце надумає... Та що ж так розказувати? Цей вигрібає цілу годину з печі жарину для своєї люльки, другий чогось побіг за комору. Що ж це, справді!.. Ще коли б з примусу, а то самі напросились. Слухати, так слухати! Батько ще на початку весни повіз у Крим на продаж тютюн. От не пригадую тільки, два чи три вози спорядив він. Тютюн був тоді в ціні. Взяв він з собою і брата трьох літ, заздалегідь привчати до чумакування. Нас зосталося: дід, мати, я, та брат, та ще брат. Дід насадив баштан понад самим шляхом і перейшов жити в курінь; взяв і нас із собою горобців та сорок ганяти з баштана. Не скажу, щоб нам там було погано. За день, бувало, наїсися огірків, динь, ріпи, цибулі, гороху, що в животі, їй-богу, наче півні співають. Ну, а до того ж і вигода. Шляхом їздить усякий люд, кожному заманеться кавуна або дині. Хуторяни, бувало, чого тільки не нанесуть на обмін: курей, яєць, індиків... Життя було хороше.

А найбільше до вподоби було дідові те, що кожного дня проїде шляхом чумаків возів з півсотні. Чумаки, знаєте, люди бувалі: почнуть розповідати — аби слухати охота! А дідові чумацькі розмови, як голодному галушки. Бувало, оце стрінеться зі старими знайомими (діда вже всі знали), та ви самі знаєте, що буває, коли зійдеться старизна. Тара, тара, тоді та отоді, таке та отаке було... Ну і розіллються! бозна-колишнє пригадають. Одного разу, — ну так, ніби зараз це бачу: сонце вже заходило, дід ходив по баштану і знімав з кавунів листя, що ним понакривав кавуни од сонця вдень.

— Дивись, Остапе, — кажу я братові, — он чумаки їдуть!

— Де чумаки? — гукнув дід, роблячи на великій дині знак, щоб, бува, не з'їли хлопці.

Шляхом, справді, тяглося возів із шість. Попереду ішов один уже з сивими вусами. Дійшовши ступнів, як би вам сказати, на десять, він спинився.

— Здоров, Максиме! Ось де привів Бог побачитись!

Дід прижмурив очі:

— А! здоров, здоров! звідки Бог несе? І Болячка тут? здоров, здоров, брате! Що за чорт! та тут усі: і Крутотрищенко! і Печериця! і Ковельок! і Стецько! Здорові були! А, га, га! го, го!.. — І пішло цілування.

Волів розпрягли й пустили пастися на траву. Вози залишили на шляху; а самі посідали кружка перед куренем і запалили люльки. Та де вже там до люльок? За вигадками та балаканиною чи й по одній дісталося. Після полуденка дід став пригощати чумаків динями. Кожний, взявши диню, обчистив її чепурненько ножиком (люди були все бувалі, бачили немало, знали вже, як їдять у світі; либонь і за панський стіл хоч і зараз готові сісти); обчистивши гарненько, проткнув кожен пальцем дірочку в дині, випив з неї кисіль, далі краяв по шматочку і клав у рот.

— Чого ж ви, хлопці, — каже дід, — роти пороззявляли? танцюйте, собачі діти! Де, Остапе, твоя сопілка? Ану лиш козачка! Хомо, берись у боки! Отак! Гей, гоп!

Я був тоді хлопець проворний. Старість клята! Тепер уже так не утну; замість усіх викрутасів, ноги тільки спотикаються. Довго дивився дід на нас, сидячи з чумаками. Тільки помічаю я — ноги в його чогось не стоять на місці, наче їх хто совае.

— А дивись, Хомо, — каже Остап, — коли не піде старий хрін танцювати!

І що ж ви думаєте? не встиг він цього сказати — не витерпів старий! забажалось, бачите, похвастатись перед чумаками.

— Бачиш, чортові діти! хіба так танцюють? Ось як танцюють! — Дід став на ноги, руки вперед і вдарив закаблуками.

Ну, казати правду, танцював він так, що хоч би й з гетьманшею. Ми стали осторонь, і пішов старий викручувати ногами по рівному, коло грядки огірків. Тільки дійшов він до половини і хотів, розігнавшись, викинути якогось свого викрутаса, не підіймаються ноги, та й тільки! що за напасть! розгнівався знову, дійшов до середини — не бере! хоч ти що — не бере та й годі! ноги стали, як дерев'яні. «Чи не прокляте місце! чи не чортове навождення! Вплутається ж Ірод, ворог роду людського!» Ну як тут осоромитись перед чумаками! Розгнівався знову, почав часто та дрібно — дивитись любо; до середини дійшов — ні! не витанцьовується, та й тільки!

— А, проклятий сатано! щоб ти був подавився гнилою динею! щоб ти маленьким здох, собачий сину! бач якого сорому наробив на старість!

Аж чує: справді позаду хтось засміявся. Озирнувся: ні баштана, ні чумаків, нічого; спереду, ззаду, з боків — скрізь рівне поле. «Е! ссс... от тобі й на!» Став придивлятися — місце ніби трохи знайоме! Збоку — ліс, за лісом стирчить проти неба якась тичка. Що за чорт — та це ж голубник, що в попа на городі! з другого боку теж щось сіріє; придивився: клуня волосного писаря. Ось куди занесла нечиста сила! Поблудивши кругом, наткнувся він на стежку. Місяця не було; біла пляма мелькала замість нього крізь хмару. «Буде завтра вітер великий», — подумав дід. Зирк — збоку од стежки на могилці засвітилася свічка. Чи бачив таке! став дід, руками в боки взявся та й дивиться: свічка погасла, і трохи далі засвітилась друга.

— Скарб! — закричав дід. — Закладаюся на голову, коли не скарб! — І вже поплював було на руки, щоб копати, та спохватився, що немає з ним ні заступа, ні лопати. — Шкода, ну, хто знає? може, треба тільки підняти дерен, а він тут і лежить, голубчик! Нічого робити, треба принаймні хоч місце позначити, щоб після знайти!

От перетягнувши чималу, вихором мабуть, одламану гілку, накрив він нею могилку, де горіла свічка, та й пішов стежкою. Молодий дубнячок почав рідшати; показався тин. «Ну, так! не казав хіба я, — подумав дід, — що це попова левада! Онде і його тин! тепер до баштана й версти звідси не буде».

Одначе додому прийшов він пізненько і галушок не схотів їсти. Розбудивши брата Остапа, спитав тільки, чи давно поїхали чумаки, і закутався в кожух. Коли ж той почав було питати:

— А куди тебе, діду, чорти діли сьогодні?

— Не питай, — сказав дід і ще дужче закутався, — не питай, Остапе; а то швидко посивієш! — І так захропів, що горобці, які забралися були на баштан, з переполоху знялися вгору. Та де вже там йому спалося? Нічого сказати, хитра була бестія, дай Боже йому Царство Небесне! умів викрутитися завжди. Іншого разу такої заспіває, що губи покусаєш.

Другого дня, тільки в полі стало смеркатись, надів дід свитку, підперезався, взяв під пахву заступ та лопату, надів на голову шапку, далі випив кухоль сирівцю, утер полою губи і пішов прямо до попового городу. Минув і тин, і молодий дубнячок. Поміж дерев в'ється стежка і виходить в поле. Здається, та сама! Вийшов у поле: місце точнісінько вчорашнє: он і голубник стирчить; одначе клуні не видно. «Ні, це не те місце! Те, мабуть, далі. Треба, певно, звернути до клуні!» Вернувшись назад, пішов іншою дорогою — клуню видно, а голубника нема! Знову повернув ближче до голубника — клуня сховалась. А в полі, як навмисне, почав накрапати дощик. Побіг знову до клуні — голубник пропав, до голубника — клуні немає. «А щоб тобі, проклятий сатано, не довелося дітей своїх бачити!» А дощ припустив, як з відра. Тоді, скинувши нові чоботи і загорнувши їх у хустку, щоб не пожолобились од дощу, чкурнув він звідти, мов той панський іноходець. Вліз у курінь, мокрий, як хлющ, накрився кожухом і почав крізь зуби щось бурчати й голубити чорта такими словами, яких я ще зроду не чував. Признаюся, напевно, я почервонів би, коли б це було вдень.

Вранці прокинувся, дивлюсь: дід уже ходить по баштану, наче нічого й не сталося, і кавуни лопушинням накриває. За обідом знову почав жартувати старий, лякав меншого брата, що проміняє його на курку замість кавуна; а, пообідавши, зробив з дерева пищик і почав грати; потім дав нам бавитися диню, зігнуту в три погибелі, наче гадюка, він називав її турецькою. Тепер таких динь я ніде вже й не бачив. Насіння, правда, добув він десь далеко. По вечері, як уже стемніло, дід пішов із заступом прокопати нову грядку на пізні гарбузи. Ідучи мимо того завороженого місця, не витерпів він і пробурчав крізь зуби: «Прокляте

І ввижається дідові, що з-за гори
виглядає якась пика...

місце!» — вийшов на середину, де не витанцьовувалось позавчора, і вдарив сердито заступом. Зирк, кругом нього знову те ж саме поле: з одного боку стирчить голубник, з другого — клуня. «Ну, добре ж, що догадався я взяти з собою заступ. Он і стежка! он і могилка стоїть! он і гілка навалена! а он-он і свічка горить! Якби тільки не помилитись!»

Потихеньку побіг він, піднявши заступ угору, так, ніби хотів ним почастувати кабана, що затесався на баштан, і спинився коло могилки. Свічка погасла; на могилі лежав камінь, зарослий травою. «Цей камінь треба підняти», — подумав дід і почав обкопувати його з усіх боків. Великий проклятий камінь! проте, міцно обпершись ногами об землю, він зіпхнув-таки його з могили! «Гу!» — загуло по долині. «Туди тобі й дорога! Тепер піде діло швидше».

Дід зупинився, вийняв ріжок, насипав на кулак табаки і вже лагодився піднести до носа, аж ось над головою у нього — «ачхи!» Щось чхнуло, та так, що аж дерева захитались, і дідові оббризкало все лице.

— Коли хочеш чхнути, то хоч би вбік одвернувся! — промовив дід, протираючи очі. Озирнувся, немає нікого. — Ні, не любить, мабуть, чорт табаки! — Дід заховав ріжок за пазуху і знову взяв у руки заступ. — Дурень же він, бо такої табаки ні дідові його, ні батькові не доводилось нюхати!

Почав копати — земля м'яка, заступ так і грузне. Ось щось брязнуло. Викидавши землю, побачив він казана.

— Ага, голубчику! ось де ти! — скрикнув дід, засовуючи під нього заступ.

— Ага, голубчику, ось де ти! — запищав пташиний ніс, клюнувши казан.

Одступив дід і заступ випустив з рук.

— Ага, голубчику, ось де ти! — забекала бараняча голова на верхівці дерева.

— Ага, голубчику, ось де ти! — ревнув ведмідь, висунувши з-за дерева свою морду.

Мурашки полізли у діда по спині.

— Та тут страшно й слово сказати! — промовив він сам до себе.

— Тут страшно й слово сказати! — пискнув пташиний ніс.

— Страшно й слово сказати! — забекала бараняча голова.

— Слово сказати! — ревнув ведмідь.

— Хм! — сказав дід, і сам злякався.

— Хм! — запищав ніс.

— Хм! — бекнула голова.

— Хум! — ревнув ведмідь.

Зі страхом озирнувся він: Боже ти мій, яка ніч! ні зірок, ні місяця; кругом провалля; коло ніг круча — безодня; над головою нахилилась гора, от-от, здається, гупне на нього! і ввижається дідові, що з-за неї виглядає якась пика: леле! ніс, як міх у кузні; ніздрі — хоч по відру води лий у кожну! губи, їй-богу, як дві колоди! червоні баньки викотились наверх, ще й язик висолопила, дражниться!

— Чорт з тобою! На тобі й скарб твій! Отака мерзенна пика! — Дід покинув казан і вже хотів був тікати, озирнувся: як не було нічого. — Це ж тільки лякає нечиста сила!

Взявся знову до казана — ні, важкий! Що робити? Не тут же його залишати! От, напруживши всі сили, вхопився він за нього руками:

— Ну, разом, разом! ну, ще трохи! — і витяг! — Ух! тепер понюхати табаки!

Вийняв ріжок. Одначе перш, ніж понюхати, пильно подивився, чи нікого немає. Здається, що ні; аж ось ввижається йому, що пень дерева пихкає і дметься, показуються вуха, наливаються червоні очі, роздуваються ніздрі, ніс наморщився, от-от чхне. «Ні, не понюхаю табаки! — подумав дід, сховавши ріжок, — знову заплює чортяка очі!» Вхопив казана і скільки духу тікать. Тільки чує, а позаду щось так і чеше його лозиною по ногах. «Ой, ой, ой!» — покрикнув тільки дід, біжучи з усієї сили. І вже як добіг до попового городу, тоді тільки почав потроху переводити дух.

«І куди це запропастився дід?» — думали ми, дожидаючи його години зо три. Вже з хутора давно прийшла мати і принесла горщик гарячих галушок. Діда нема та й нема! Сіли знову вечеряти самі. Після вечері мати вимила горщик, дивиться, куди б вилити помиї, щоб не на грядку, аж бачить — сунеться прямо їй назустріч кухва. У небі було темненько. Це ж, мабуть, котрийсь із хлопців, пустуючи, сховався за кухвою, та й підштовхує її.

— От і добре, сюди я й виллю помиї, — сказала та й вилила гарячі помиї.

— Ой! — закричало щось басом.

Зирк — дід. Ну, хто ж знав таке! Їй-богу, думали, що діжка лізе. Признатися, хоч воно трохи ніби й гріх, а таки сміх узяв, коли побачили, як сива дідова голова вся була облита помиями і обвішана лушпинням з кавунів та динь.

— Бачиш, чортова баба, — сказав дід, обтираючи полою голову, — як ошпарила! ніби свиню перед Різдвом! Ну, хлопці, буде тепер вам на бублики! У золотих жупанах будете ходити, сучі діти! Подивіться, лишень, подивіться сюди, чого я вам приніс! — сказав дід і одкрив казана.

І що ж би таке було там, як ви гадаєте? Ну, принаймні подумавши добре? га? золото? Отож-бо й є, що не золото: сміття, гній... сором казати, що таке! Плюнув дід, викинув казана і руки помив.

Після того заказав і нам вірити коли-небудь чортові.

— Ви собі й не думайте, — говорив він нам часто, — все, що не скаже ворог Господа Христа, все збреше, сучий син! Правди в нього й на копійку немає!

І бувало тільки почує старий, що в якомусь місці неспокійно:

— Ану, хлопці, давайте хрестити! — загукає до нас, — так його! так його! гарненько! — і почне класти хрести.

А те прокляте місце, де не витанцьовувалось, обгородив він тином і звелів кидати туди все, що було непотрібного, увесь бур'ян і сміття, що згрібали з баштана.

Так от як морочить нечиста сила чоловіка. Я добре знаю цю землю: після того наймали її у батька під баштан сусідні козаки. Земля добра! і родила завжди на диво; тільки на тому завороженому місці ніколи не було нічого путнього. Засадять як слід, а зійде щось таке, що й не збереш у ньому толку: кавун не кавун, гарбуз не гарбуз, огірок — не огірок... чорт знає, що таке!

КОМЕНТАРІ

ВЕЧОРИ НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ

«Вечори на хуторі біля Диканьки» — збірка повістей у двох частинах, з якої почалася слава Гоголя-письменника, вперше вийшла друком у Петербурзі в 1831—1832 рр. Реконструювати уповні хронологію роботи Гоголя над текстом повістей, власне творчу історію книги, сьогодні вже навряд чи можливо, хоч традиційно ймовірним свідченням зацікавлення митця українською тематикою, що знайшла опосередковане втілення у «Вечорах», вважається адресований матері лист з Петербурга від 30 квітня 1829 р.

Гоголь звертається з проханням надіслати матеріали про Малоросію, чітко, за «статтями» конкретизуючи, чого саме він потребує і на що чекає: «У вас тонкий, спостережливий розум, ви добре знаєте звичаї і побут малоросіян наших, і тому, я знаю, ви не відмовитесь описати їх мені у нашому листуванні. Це мені дуже, дуже потрібно. У ближчому листі я жду від вас опису повного вбрання сільського дячка, від верхньої одежі до самісіньких чобіт з поіменуванням, як це називалось у найзакореніліших, найдревніших, найменш поперемінюваних малоросіян! так само назви одежі, яку носять наші селянські дівки, до останньої стрічки, також нинішні заміжні й мужики. Друга стаття: назва точна й вірна одежі, яку носили з часів гетьманських. Ви пам'ятаєте, колись ми бачили у нашій церкві одну дівку, так одягнену. Про це можна буде розпитати старожилів; я гадаю, Анна Матвіївна чи Агафія Матвіївна знають багато дечого з далеких років. Ще докладний опис весілля, не пропускаючи найменших подробиць; про це можна розпитати Дем'яна (здається, так його називають, прозвання не згадаю), котрого ми бачили розпорядником весіль і котрий знав, очевидно, усякі мислимі повір'я та звичаї. Ще кілька слів про колядки, про Івана Купалу, про русалок. Коли є, крім того, якісь духи або домовики, то про них докладніше з їхніми назвами й діями; безліч носиться між простого народу повір'їв, страшних казань, розповідей, різних анекдотів, та ін.., та ін.., та ін. Все це буде мені надзвичайно цікаво...» Далі Гоголь просить матір надіслати комедії батька, Василя Опанасовича Гоголя-Яновського, пояснюючи свій задум: «Тут так цікавить усіх усе малоросійське, що я постараюсь спробувати, чи не можна буде одну з них поставити на тутешньому театрі». Йшлося про батькові комедії «Собака-вівця» і «Простак, або Хитрість жінки, перехитрена солдатом».

Лист розкриває і плани Гоголя щодо власної творчості, і приховану надію на можливу театральну кар'єру (відоме захоплення Гоголя театром з

часів Кибинців та Ніжина знайшло вияв у спробі в жовтні 1829 р. долучитись до сцени, що, на противагу йому, успішно здійснив петербурзький співмешканець і товариш по ніжинській Гімназії вищих наук Н.Я. Прокопович), і, головне, виразно помітний у російському суспільстві першої половини XIX ст. інтерес до «всього малоросійського».

Цей стійкий і тривалий інтерес був обумовлений цілою низкою причин. Не останньою серед них було й перебування України на маргінесах імперії. Екзотичність звичаїв народів порубіжних земель, продемонстрована в освоєнні російською літературою фінської чи кавказької тематики як опосередкована реакція на приростання територіями внаслідок воєнних кампаній, не меншою мірою виявлялась і щодо України. Щоправда, у цьому випадку часом звучали й елегійно-ностальгічні настрої стосовно втраченої незалежності. Певною мірою це пояснюється тим, що російська література, від початків закорінена у давньоруському письменстві, значною мірою створювалась за безпосередньої участі вихідців з України (В.Т. Наріжний, Ф.М. Глинка, О.М. Сомов та ін.), що спричинило потужну і впливову присутність українського сегмента на всіх етапах її розвитку. З іншого боку, віяння західноєвропейського романтизму, зокрема його німецького варіанта, представленого звабливою естетичною програмою з акцентними концептами історизму, народності, фольклоризму, зреалізованими у переконливих зразках художньої практики, теж привертали увагу до України, з якою Ї.Г. Гердер пов'язував надії на майбутнє європейської культури. Авторитетному в Росії на початку XIX ст. Ї.Г. Гердеру належала нова концепція мистецтва й художнього творця такого, що поставали органічним породженням певного національно-історичного ґрунту, живлені етнонаціональними, в першу чергу фольклорними джерелами. Ці тези знайшли жвавий відгук і підтримку в діяльності А. фон Арніма, К. Брентано, Я. і В. Гріммів та інших німецьких романтиків так званої гейдельберзької школи. Національна самобутність досліджувалась і підтверджувалась активним збиранням та публікаціями фольклору, зокрема міфології, казок та пісень як беззаперечної первісної основи національної духовності, свідчення унікальності та ідентичності.

Оскільки задекларовані романтичні концепти, власне романтичний етнографізм, від початків знаходились у сфері народної творчості й через це ігнорувались «високою» літературою, то їхня ревізія та естетичне освоєння з поступовим перенесенням на власний ґрунт почались на малоросійському матеріалі. Прикметна у цьому сенсі заувага рецензента «Северной пчелы» (1829. — № 44. — 11 квіт.) з приводу публікації О.М. Сомовим повісті «Русалка. Малоросійська бувальщина»: «Не знаємо, до якого роду літератури московські класики віднесуть народні казки... але ми хотіли б, щоб цей рід літератури був у нас більше розроблений, і радимо п. Сомову взятися за це».

У сукупності «малоросійський комплекс», кореспондуючи романтичним інтенціям міфологізації фольклорних форм буття, сприймався російською літературою 1810—1830-х років як утілення живої плоті древнього

слов'янства, що не зазнало нівелююче-деформуючого впливу сучасної цивілізації.

Україна, її історія, фольклор, культура, слугувала російським письменникам і за об'єкт вивчення, і за плідне джерело художньої творчості, і за експериментальне поле. У першу третину XIX ст. Малоросія зберегла смислонаповнення сентиментального топосу як країна поезії, «південна Аркадія», де мешкає «природний», «щиросердний» народ (В. Ізмайлов, П. Шаліков). У подібній тональності аранжований відомий, часто цитований відгук О. Пушкіна про появу Гоголевих «Вечорів на хуторі біля Диканьки»: «Усі зраділи цьому живому опису племені співаючого й танцюючого».

«Вальтерскоттівська» мода, як одна з прикметних характеристик російського романтизму, закцентувала історичний вимір малоросійської теми, спектр освоєння якої сягав від історичного повістування Ф. Глинки про Богдана Хмельницького (1817) до поетичних проб К. Рилєєва (Войнаровський, 1825; Наливайко, 1825). Прикметний український пейзаж, драматизовано героїчна історія викликали до життя певний малоросійський вокабуляр — майже усталений набір слів, виразів та фразеологізмів, що мали вдовольнити романтичну жагу «місцевого колориту». Її забезпечував і інтерес до українських народних пісень, що, крім того, відповідало Гердеровим ідеям оновлення культури засобами древньої національної поезії. Зібрання М.А. Цертелєва (Опыт собрания старинных малороссийских песней, 1819), М. Марковича (Украинские мелодии, 1831), М. Максимовича (Малороссийские песни, собранные М. Максимовичем, 1827) не тільки засвідчили естетичну вагомість українського народного мелосу, а й, оприлюднені в літературних альманахах і часописах, внесли український мовний (і не тільки) струмінь у стихію російської літератури. Тож справедливим видається твердження про «особливе значення малоросійського матеріалу в літературній ситуації рубежу 1820—1830-х рр., його перетворення на своєрідну візитівку російського романтичного етнографізму» (*Рогов К.Ю.* Вечера на хуторе близ Диканьки // *Гоголь Н.В.* Полн. собр. соч. и писем: В 23 т. — М., 2001. — Т. 1. — С. 595).

Робота Гоголя з накопичення необхідних матеріалів тривала досить довго, що він, зокрема, підкреслив 1834 р. в «Об'явленні про видання історії малоросійських козаків»: «Біля п'яти років збирав я з великим старанням матеріал, що стосується історії цього краю». Дослідники відзначають історичне підґрунтя всіх творів «Вечорів», що дало підстави В. Казаріну запропонувати типологію повістей і поділити їх на дві групи «залежно від того, стосується їхній зміст **нещодавнього** чи **далекого** минулого» (*Казарин В.П.* Повесть Н.В. Гоголя «Тарас Бульба»: Вопросы творческой истории. — Киев; Одесса, 1986. — С. 36).

Початки роботи над «Вечорами» зафіксувала «Книга всякої всячини, або Допоміжна енциклопедія», такий собі зошит, до якого ще в роки навчання у ніжинській Гімназії вищих наук (1821—1827) Гоголь заносив різноманітні факти з малоросійської тематики. Серед них примітки до «Енеїди» І.П. Котляревського, зауваги М.А. Цертелєва та М. Максимовича до

зібрань малоросійських пісень, виписки з книги викладача латини у ніжинській Гімназії вищих наук І.Г. Кулжинського «Малоросійське село» (1827) та «Граматики малоросійського наріччя» (1818) О.П. Павловського тощо. Все це, як і листи Гоголя до матері з настійливо повторюваним проханням надсилати необхідний йому малоросійський матеріал, дає підстави говорити про свідоме намагання митця так чи інакше використати українську тематику, втіливши її в різних жанрових формах, що потенційно обіцяв сам матеріал.

З Малоросією пов'язує Гоголь і свої надії на зміну матеріального становища, перебуваючи у фінансовій скруті після короткочасної закордонної подорожі (липень — вересень 1829 р.). У листі до матері від 2 лютого 1830 р. прохання записувати «звичаї, побут, повір'я», «анекдоти та історії... смішні, потішні, печальні, жахливі» Гоголь додатково вмотивовує: «Платню отримую справді нікчемну. Весь мій прибуток складається з того, що іноді напишу або перекладу якусь статейку для п. журналістів, і тому ви не сердьтесь, моя великодушна мамонько, якщо я вас часто турбую проханням доставляти мені знання про Малоросію чи щось подібне. Це складає хліб мій».

У лютому 1830 р. в «Отечественных записках» з'явилася перша частина повісті «Бісаврюк, або Вечір проти Івана Купала» (Ч. 41. — № 118. — Лют. — С. 238—264), а вже у вересні 1831 р. вийшла перша книжка «Вечорів», друга — у березні 1832 р. Надсилаючи матері примірник видання, Гоголь хвалився: «Вона сподобалась тут усім, починаючи з государині. Надіюсь, що й вам також принесе вона скільки-небудь задоволення, і тоді вже я буду щасливий» (лист від 19 вересня 1831 р.). Гоголь не перебільшував. «Вечори» викликали загальний захват, про що він писав у широковідомому листі до Пушкіна (21 серпня 1831 р.): «Найцікавішими були мої відвідини друкарні. Щойно я просунувся у двері, складачі, вгледівши мене, давай кожен пирхати й пирскати собі в руку, одвернувшись до стіни. Це мене дещо здивувало. Я до фактора (розпорядник роботи. — *Т.М.*), і він після кількох спритних одмовлянь сказав, нарешті, що: "штучки, які зволили прислати з Павловська для друкування, надто забавні, і складачам дали велику забаву". З цього я висновую, що я письменник цілковито до смаку черні». Між тим книгу вподобав і Пушкін, зізнавшись у листі до О.Ф. Воєйкова (21 серпня 1831 р.): «Щойно прочитав "Вечори на хуторі біля Диканьки". Вони вразили мене. Ось справжня веселість, щира, природна, без манірності, без церемонності. А місцями яка поезія, яка чутливість! Все це так незвичайно у нашій літературі, що я досі не отямився». І далі Пушкін переповідає вже наведений епізод з Гоголевого листа від 21 серпня 1831 р., зазначивши, що повідомив йому про зустріч з друкарями не автор книги, а її «видавець».

Використання фігури видавця або записувача було однією зі знакових рис романтичної поетики. Вважається, що цей літературний звичай започаткував В. Скотт, надрукувавши серію романів (Пуритани, 1816; Единбурзька в'язниця, 1818; Ламермурська наречена, 1819 та ін.) під спільною

назвою «Розповіді трактирника». Їхнім записувачем значився сільський учитель Пітер Петісон, по смерті якого видавцем став такий собі церковний псаломщик Джедедія Клейшботем. Загальновідоме захоплення Гоголя В. Скоттом ще з часів навчання у ніжинській гімназії. Можливе наслідування В. Скотта помітили сучасники, на що, зокрема, вказав М.О. Полевой: «....хоч не переймайте чужих манер, котрі справді, вам не до лиця» (Московский телеграф. — 1831. — № 17. — С. 93). Разом з тим образ сільського оповідача був не чужий російській повістувальній традиції (див. наприклад: Дедушка говорун, или Собрание новейших и еще доселе неизвестных сказок. Российское сочинение, 1824), не кажучи вже про інші відомі Гоголю аналогії зі світової літератури.

Псевдонім і маска пасічника Рудого Панька, за яку ненадовго заховався Гоголь, виконали кілька необхідних тоді письменнику функцій. По-перше, як розповідав П. Куліш у Гоголевій біографії 1852 р., до створення псевдоніма прилучився П.О. Плетньов, який «хотів захистити юнака від впливу літературних партій і в той же час урятувати повісті від упередженості людей, котрі знали Гоголя особисто або за його першими пробами і не були про нього високої думки. Через це він порадив Гоголю на перший раз найсуворіше incognito і придумав для його повістей заголовок, який би збурив цікавість публіки». Так складність входження Гоголя до літературного життя Росії збіглася з однією з повістувальних традицій доби. З іншого боку, фігура автентичного пасічника у суто романтичному сенсі верифікувала оповіді, акцентуючи їхнє фольклорне, народне походження. І третє — серед побутуючих пояснень, чому Гоголь виніс у назву топонім «Диканька», оселивши у ній видавця Рудого Панька, має місце й автобіографічний підтекст. Відомі родинні перекази про ходіння Марії Іванівни Гоголь до Миколаївської церкви с. Диканьки, де вона вимолювала народження майбутнього письменника. А за іменем Рудого Панька О.І. Маркевич побачив натяк на Гоголевого діда, якого звали Афанасій, тобто Панас. У такому разі ім'я Панько можна пояснити як скорочене від Панасенка, тобто називання онука за родовим іменем. Відповідно й прозивання «Рудий» мало вказувати на рудуватий колір волосся самого Гоголя у молоді роки (*Маркевич А.И.* Заметки о псевдониме Н.В. Гоголя «Рудый Панько» // Известия ОРЯС. — 1898. —Т. 3, кн. 4. — С. 1270). Інші дослідники слушно звертають увагу, що у «Книзі всякої всячини» у переліку «Імен, які даються при хрещенні» Гоголь співвідніс зменшувальне Панько з іменем Пантелеймон, але не Опанас (Афанасій). Додамо і емблематичну семантику обраної Гоголем для маски наратора професії. Пасічник і у фольклорних віруваннях, і у християнській міфології безпосередньо пов'язаний з бджолою, що метафоризувала поєднання працелюбства з отриманням прогнозованого приємного результату, приміром, не тільки у випадку прямого продукту — меду, але й красномовства. З нею пов'язаний відомий латинський вислів з «Георгік» Вергілія, ймовірно, студійований Гоголем під час латинських класів: «Утішаться, бувши гнаними», що пояснював відому в Україні барокову емблему із зображенням бджіл, яких розганяла пилюга. Бджола, що ревно оберігала свої секрети і таємниці, за-

ліплюючи входи й виходи з вулика воском, у Гоголевій інтерпретації набувала додаткового семантичного значення — його самого через підкреслену потаємність і таємничість співучні з Ніжина називали «німою могилою». У світлі ж християнських вірувань і розуміння власної обраності, що поступово викристалізовувалась у свідомості Гоголя, бджола, як «божа пташка», мала символізувати сакральність занять пасічника як побожної, поблагословенної людини, якій довірено опікування дивним продуктом, солодкість якого незбагненно породжується бджолою з будь-якої, навіть гіркої, квітки (це зафіксувала ще одна популярна за барокових часів емблема — зображення бджоли і жовтця, супроводжуване описом: «Щасливий, хто зуміє ворогів використати з найкращим для себе прибутком»). За цією прозорою аналогією — незбагненна магічна дія слова, орієнтована на переродження особистості, у бароковому світі Гоголя, за медоносного надихаючого посередництва пасічника, мала спрямовувати жаданий духовний саморозвиток читацького загалу.

Поки публіка захоплювалась «юним талантом» (Л.А. Якубович), а журналісти й критики сперечались про достоїнства та недоліки «Вечорів» (серед інших це О.С. Пушкін, В.А. Ушаков, О.М. Сомов, А.Я. Стороженко під псевдонімом Андрій Царинний, В.Г. Бєлінський, який у квітні 1835 р. «ще не бачить генія у п. Гоголі», восени того ж року назвав його «главою літератури» нарівні з Пушкіним), Гоголь підготував друге видання «Вечорів», яке вийшло в січні 1836 р.

У переліку основних проблем, які традиційно знаходяться у полі зору дослідників, зокрема «Вечорів», передусім — значення української фольклорної традиції, питома вага українського елементу у співвідношенні з російським, початки «натуральної школи» і символічний автобіографізм, проблема циклізації та роль барокової культури. Проникнення останньої в твори Гоголя обумовлене зверненням до українського життя. Виказані в 1930-ті роки думки А. Бєлого та Д. Чижевського з приводу бароко знайшли розвиток в останню третину XX ст. з появою праць Ю. Покальчука (Сучасна латиноамериканська проза. — К., 1978. — С. 134—143), В. Скуратівського (...На пороге как бы двойного бытия: (из наблюдений над мирами Гоголя) // Гоголезнавчі студії. — Вип. 2. — Ніжин, 1997. — С. 64—102), П. Михеда (Об истоках художественного мира Н.В. Гоголя (Н.В. Гоголь и В.Т. Нарежный) // Гоголь и современность. — Киев, 1983. — С. 35—41). Фундаментальне осмислення барокової природи Гоголя належить Ю. Барабашу (Почва и судьба. Гоголь и украинская литература. — М., 1995). Узагальнено більшість зі все ще обговорюваних проблем українського виміру особистості й творчості Гоголя виклав В. Дорошенко у вступній статті «Гоголь і Україна» до нью-йоркського видання творів (*Гоголь М.* Твори: У 2 т. — Нью-Йорк, 1955. — Т. 1. — С. I—XXXIV). Детальніше про цілий ряд проблем рецепції Гоголя українством див.: *Барабаш Ю.* Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя: (Нариси сприйняття та інтерпретацій) // Нові гоголезнавчі студії. — Вип. 1(12). — Сімферополь, 2004.

Що ж до широкого читацького загалу, то правий В. Звиняцковський, коли зауважує, що «Гоголь сприяв осмисленню національно-культурного стереотипу чи культурно-історичного типу в контексті й в термінах нової загальноєвропейської культури» (*Звиняцковский В.* Николай Гоголь. Тайны национальной души. — Киев, 1994. — С. 217).

Хоча з роками перелік проблем, що ведуть до нового прочитання Гоголя, тільки зростає, незмінно провокативно дискутивним залишається питання звучання Гоголевих творів українською та їхньої репрезентації в україномовному варіанті. Цей скепсис не полишає навіть фахівців: «Не від речі було б розкинути головою щодо питання про межі адекватності перекладів Гоголевих текстів (як, до речі, й російськомовних Шевченкових) на українську і, зважаючи на специфічність, унікальність "гоголівської російської" мови з притаманним їй високим ступенем російсько-українського синкретизму, гібридизації, "неправильності", — про доцільність, якщо завгодно, і корисність таких перекладів...» (*Барабаш Ю.* Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя... — С. 104).

Це питання виникло досить скоро після першої публікації «Вечорів». М.І. Костомаров у «Огляді творів, писаних малоросійською мовою» (1844) зауважив: «Гоголь у своїх високих творіннях багато виразив з малоросійського буття прекрасною російською мовою; але слід визнати: знавці говорять, що багато того ж самого, якби було природною мовою, було б краще».

Наприкінці 1850-х років з'явилися перші спроби переказувань, власне наближень до перекладу, Гоголевих «Вечорів» українською. Д. Мордовцев, якому належить перша «Проба перекладу українських повістей Гоголя малоросійським наріччям» (1839), зізнавався у спонукальних мотивах: «Який не високий талант його, як би живо не окреслював він характери осіб, все відчувається, наче чогось не вистачає у тих оповіданнях; що інакше говорили б і Солопій Черевик з жінкою, і пасічник Рудий Панько... В українських оповіданнях Гоголь такий малорос, такий пасічник, що читаючи їх, так, здається, й бачиш, як він, сидячи у своїй хаті, палить люльку й плює через губу: не вистачає лиш одного, щоб говорив він так, як слід пасічнику — своєю рідною мовою; тоді й народність, ним зображувана, виражена була б уповні. Тому що мова — не остання у справі народності. — Ось що спонукало мене представити публіці малоросійські оповідання Гоголя малоросійським наріччям».

Принагідно наведемо думку самого Гоголя стосовно перекладів українських пісень, виказану в листі до М. Максимовича (20 квітня 1834 р.): «Про переклади я тобі зауважу ось що: інколи треба віддалятися від слів первотвору зумисне для того, щоби бути до нього ближче. Є сила таких фраз, виразів, зворотів, які нам, малоросіянам, здадуться вельми зрозумілими, якщо ми перекладемо їх слово у слово, але які часом знищать половину сили первотвору. Майже завжди сильне лаконічне місце стає незрозумілим росіянам, тому що воно не в дусі російської мови. І тоді краще десятьма словами визначити весь обшир його, ніж приховати його... При перекладі більш за все слід прив'язуватися до думки і менше до слів, хоч останні винятково звабливі».

Історія українського перекладу «Вечорів» безпосередньо торкається започаткованих ще П. Кулішем рефлексій про дуалізм Гоголевої душі, чого не заперечував і сам письменник. Акцентована увага до кожного зі складників — російського та українського — знайшла відображення у формуванні двох прямо протилежних гоголезнавчих позицій. Тож Гоголя представляли як «українофіла панської формації» (С.П. Шелухін) і бачили в його позиції і творчості антитезу зросійщеним у ніжинській Гімназії вищих наук малоросам, бо й засновувалась вона задля того, щоби «обмосковити українську молодь» (Я.О. Марков).

Цікаво, що у західній рецепції кінця XIX ст. Гоголь постає українським митцем. Французький дослідник А. Рамбо назвав його «українським сказителем» (1876), а за десять років — 1886 р. Е.М. Вогює вирізнив «середземноморський темперамент» митця, «життєрадісніший, жвавіший і вільніший за російський».

Наприкінці XIX ст. французька критика, виходячи з різних позицій, майже одностайно відзначала окремішність Гоголя в російській літературі, підкреслюючи його несхожість і, власне, чужерідність. Для популярного співця «мистецтва для мистецтва», представника групи «Парнас» А. Сильвестра Гоголь був би «ще більшим поетом, якби залишився на своїй Україні, а не рушив у Петербург шукати картин уже не безсмертної природи, але безсмертно смішної й потворної людини» (1892). Все це великою мірою стосується «Вечорів», які для А. Сильвестра і багатьох інших поціновувачів були втіленням високого мистецтва. Як писав 1838 р. французький дипломат А. де Сіркур (з ним та його дружиною Анастасією Хлюстіною Гоголь тоді познайомився у Парижі), у «Вечорах» відроджуються «древні звичаї України, що так відрізняються від російських звичаїв». У дослідницькій рецепції кінця XX ст. «значення (“Вечорів”) невелике» і їхня «головна привабливість для сучасного читача — змодельований за українським вертепом гумор, що викликав відгук на заяложені ситуації й карикатурні характери, які, втім, були дуже смішними» (*Луцький Ю.* Страдництво Миколи Гоголя, знаного також як Ніколай Гоголь: Пер. з англ. // Гоголезнавчі студії. — Вип. 11. — К., 2002. — С. 48, 49).

Улітку 1832 р. в листі від 20 червня до М.П. Погодіна Гоголь заговорив про повторне видання «Вечорів», до чого спонукали матеріальні нестатки. Але на заваді серед інших невстановлених причин були й побажання невідомого видавця додати до «Вечорів» нові «казки». Про це Гоголь писав М.П. Погодіну (1 лютого 1833 р.): «Ви питаєте про *Вечори Диканьські.* Чорт з ними! Я не видаю їх. І хоч грошові прибутки були б не зайвими для мене, але писати для цього, додавати казки не можу. Ніяк не маю таланту зайнятися спекулятивними оборотами. Я навіть призабув, що я творець цих *Вечорів*, і ви тільки нагадали мені про це. ...Хай приречені вони будуть на безвість! допоки щось вагоме, велике, митецьке не вийде з мене». Певне, справа була не тільки у технічних труднощах підготовки перевидання — на обкладинці «Миргорода» (лютий 1835 р.) повідом-

лялось про швидку появу «Повістей, які слугують продовженням "Вечорів"», але у продаж книга надійшла лише у січні 1836 р. Гоголь, шукаючи нових тем і нових жанрових форм, дистанціюється від юнацьких проб пера, утверджуючись у статусі одного з провідних літераторів Росії.

Перше видання «Вечорів» Гоголь відкрив «Передмовою», що мала прояснити вибір Диканьки за локус дії. Серед багатьох і вже згадуваних версій є й історично обґрунтована, згідно з якою з часів Катерини II високі особи мандрували в Малоросію повз Диканьку, де знаходилась садиба Кочубея. П.В. Палієвський звернув увагу на можливу свідому орієнтованість Гоголя на «Полтаву» Пушкіна, де у примітках зазначалось: «Диканька — село Кочубея», «Хутір — дім за містом».

Після «Передмови», згідно з усталеною на той час у російській літературі традицією тлумачення «малоросійських» творів, Гоголь розташував словник з таким зверненням від оповідача: «Про всяк випадок, щоб не пом'янули мене недобрим словом, виписую сюди за азбучним порядком ті слова, котрі в книжці цій не кожному зрозумілі». Словник до другої книжки «Вечорів» доповнив започаткований у першій книзі малоросійський лексикон, до якого увійшли питомо українські слова й поняття, яких російський читач напевне не міг знати: *буряк, гопак, гречаник, діжа, каганець, комора, курінь, макітра, оселедець, путря* тощо. Готуючи «Вечори» до видання 1842 р., Гоголь об'єднав ці словники зі словником «Миргорода».

При укладанні словника Гоголь, ймовірно, орієнтувався на тип коментування українських слів, що вже був прийнятий у російській літературі для позначення малоросійського колориту завдяки трудам М. Максимовича, О. Сомова, І. Котляревського та ін. За відсутності словника української мови, а також фіксованих правил транслітерації українських слів створені діячами культури словники опосередковано підкреслювали національну самобутність мови, що у суспільній думці часів Гоголя вважалась або здеградованою старослов'янською (*Маркович Я.М.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. — СПб., 1798. — Ч. 1. — С. 57), або зіпсутим польським впливом варіантом російської (*Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000. — С. 58—59).

Готуючи перевидання, Гоголь звернув увагу на низку друкарських помилок, виправлення яких відкоментував від імені Рудого Панька: «Не погнівайтесь, панове, що у книжці цій більше помилок, ніж на голові моїй сивого волосся. Що поробиш? Не доводилось ніколи ще морочитися з друкованою грамотою. Щоб тому тяжко гикнулося, хто й вигадав її. Дивишся, зовсім ніби *Иже*; а придивишся або *Наш*, або *Покой*. В очах рябіло так, немовби хто почав пересипати перед тобою висівки.

Ось скільки налічив я помилок!...»

Самобутність і самодостатність мови була закладена Гоголем уже у назві першої збірки. Український переклад назви «Вечера на хуторе близ Диканьки» відомий у двох варіантах. Найбільш поширеним є калькована назва «Вечори» як буквальна транслітерація авторської. Вона має за со-

бою виразну традицію, усталену в російській літературі з XVIII ст. (див.: *Елеонский С.Ф.* Гоголь и традиции русской литературы XVIII — начала XIX ст. // Ученые записки Московского городского педагогического института им. В.И. Потемкина. — Вып. 3. — 1954. — С. 59—60), що знаходить оригінальне втілення в літературі передромантичної та романтичної доби («Славянские вечера» В. Наріжного, 1809; «Двойник, или Мои вечера в Малороссии» А. Погорєльського, 1828; «Вечер на Хопре» М. Загоскіна, 1834).

М. Обачний з Лесею Українкою свій переклад назвали «Вечорниці на хуторі біля Диканьки», вивівши на перший план суто український звичай, іронічно пояснений Рудим Паньком у «Передмові»: «Оце у нас *вечорниці!* Вони, зволите бачити, вони схожі на ваші бали; тільки не можна сказати, щоб зовсім» і т.д.

Вечорниці починались у листопаді, коли завершувалися польові роботи і молодь збиралася вечорами у просторій оселі, вечорницькій хаті самотньої удови. За дозвіл тут гуляти платили борошном, полотном, але ніколи грошима. Поведінка під час цих зібрань була ритуально визначена: грали на скрипці, співали, танцювали, при цьому дозволялось не тільки залицятись і сороміцьки жартувати, але й «женихатися»: «навіть закохані попарно лягають спати, всю ніч проводять у темноті... але ніколи не забуваються настільки, щоб порушити цнотливість» (*Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России: В 3 ч. — М., 1830. — Ч. 3. — С. 217). Тобто це був дозволений варіант пробного шлюбу. Загалом вечорницьких зібрань було вісім: перше — Кузьминки (на Кузьми—Дем'яна, 1/14 листопада), останнє — на Зелені свята. Вечорниці припинялись під час посту, а влітку їх заміняла «вулиця» — зібрання на лузі. Обов'язковим під час вечорниць було розказування страшних історій та пригод, що згідно з народною традицією можна робити тільки ввечері. Тому на загал запропонований Лесею Українкою та М. Обачним варіант перекладу назви книги Гоголя є семантично більш виправданим, увиразнюючи національно марковані конотації лексеми «вечорниці».

Частина перша

ПЕРЕДМОВА

С. 34. *...пістрьового халата...* — Тобто пошитого з пістрі — грубої, часто саморобної тканини з різнокольорових лляних або бавовняних ниток.

Аршин — старовинна східнослов'янська міра довжини, вживана до впровадження метричної системи; дорівнює 0,71 м.

Засідатель — виборний представник від дворянства, член повітового суду.

Підкоморій — суддя так званого підкоморного (межового) суду, який займався вирішенням суперечок про межі земельних володінь.

С. 36. *...путрю з молоком? — Путря* — страва з ячної крупи з додаванням житнього солоду і подальшим настоюванням на солодкому квасі протягом доби.

СОРОЧИНСЬКИЙ ЯРМАРОК

Уперше повість видруковано в першій книжці першого видання «Вечорів» 1831 р.

Про початок роботи Гоголя над текстом твору існують різні думки. У другому виданні «Вечорів» письменник датував повість 1829 р., що дослідники розуміють як означення самого початку роботи. Певну інформацію надає епіграф до глави XII повісті — фрагмент пісні «Не бійся, матінко, не бійся», текст якої Гоголь отримав від рідних, про що записав у «Книзі всякої всячини»: «з листа 4-го травня (1830)». Тож умовно чорновий автограф рукопису датується травнем 1830 р.

У повісті знайшли опосередковане втілення враження Гоголя не тільки від ярмарку у Великих Сорочинцях, але й у Василівці, де у маєтку Гоголів чотири рази на рік відбувався найбільший у Полтавській губернії ярмарок, де продавали худобу. Відомо, що у Ніжині, значному торговельному центрі початку XIX ст., Гоголь любив ходити по ярмарках, що відбувались тричі на рік і відповідно до церковних свят називались Троїцьким, Всеїдним і Покровським. У розділі «Щось про Ніжин, або Дурним закон не писаний» Гоголь згадує ніжинський Всеїдний ярмарок, який відбувався взимку перед Великим постом.

Серед повістей «Вечорів» «Сорочинський ярмарок» вирізняється тісним зв'язком з українською фольклорною та літературною традицією, що отримали широке й різнопланове втілення. Так, плідним джерелом твору стали мотиви легенд і казок, в яких розповідалось про чорта, котрого вигнали з пекла; про те, як чорт шукав своє майно, а також і про неможливість позбутись дарунків нечистого чи уникнути пов'язаних з цим небезпек та пригод.

Мотиви народного анекдоту, побутової казки, вертепу, як у фольклорному, так і літературному варіантах, відгукнулись у створеному Гоголем образі подружжя — простакуватого й незворушного у своїй флегматичній впевненості Солопія Черевика та сварливої Хіврі, яка усіляко крутить чоловіком. З побутової казки та вертепної драми Гоголь творчо запозичив образи дяка й цигана (див.: *Рогозов В.А.* Традиционные типы малорусского театра XVII—XVIII вв. и юношеские повести Н.В. Гоголя // Памяти Н.В. Гоголя. — Киев, 1911. — С. 99—169). Демонічні риси останнього були не тільки даниною західним романтичним віянням (*Манн Ю.В.* Поэтика Гоголя. — 2-е изд., доп. — М., 1988. — С. 71), але й відповідали українській традиції: «Як і будь-який інший інородець, циган — представник потойбічного світу, який має зв'язок з нечистою силою» (*Рогов К.Ю.* Сорочинская ярмарка // *Гоголь Н.В.* Полн. соб. соч. — Т. 1. — С. 690).

Досить різноманітно й вигадливо Гоголь скористався українською літературною традицією. Так, за епіграфи слугують фрагменти з «Енеїди» І. Котляревського, комедій батька — В.О. Гоголя «Собака-вівця» й «Простак», байки П. Гулака-Артемовського «Пан та собака».

Сюжетні колізії з комедій В.О. Гоголя, аж до текстуальних збігів, почасти перейшли до повісті М. Гоголя. Серед власне літературних впливів найбільш помітне відлуння «Гайдамаків» О. Сомова (опис ярмарку). Цікавим і цілком вірогідним є припущення про можливу трансформацію початкових рядків «Сорочинського ярмарку» — «Как упоителен, как роскошен летний день в Малороссии!» — у рефрен популярного музичного хіта кінця XX ст. «Как упоительны в России вечера!» (*Соколов Б.* Гоголь: Энциклопедия. — М., 2003. — С. 391).

Історію з червоною свиткою пояснюють як літературним походженням (Р.Ю. Данилевський зазначив подібний епізод у «Чарах кохання» Л. Тіка — див.: *Данилевский Р.Ю.* Людвиг Тик и русский романтизм // Эпоха романтизма: Из истории международных связей русской литературы. — Л., 1975. — С. 68—113), так і демонічною семантикою червоного кольору, характерною для слов'янської демонології. Так, згідно з уявленнями українців, чорт одягав червону (або чорну) свитку (див.: Красный цвет // Славянские древности: Этнологический словарь под общей ред. Н.И. Толстого. — М., 1995. — Т. 1. — С. 151—154).

Українські переклади і видання

Сорочинецька ярмарка // «Вечери на хуторі близь Диканьки. Повісті, видані пасічником Рудим Паньком». Написав Миколай В. Гоголь. Перевів з московського Ксенофонт Климкевич. — Львів. 1864. — Т.1. — С. 15—77.

Сорочинський ярмарок, із «Вечерів на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя / Пер. М. Старицький. — К.: Тип. М.П. Фрица, 1874. — 40 с.

Сорочинський ярмарок, із «Вечерів на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя / Пер. М. Старицький. — 2-ге вид., випр. — К.: Вид. Л.В. Ильницького. Тип. Г.Т. Корчак-Новицького, 1882. — 32 с. [На обкладинці: К., 1883].

Сорочинецкий ярмарок. Українське оповіданє // Читальня. — 1893. — № 20. — С. 249—252; № 21. — С. 262—265; № 22. — С. 273—276.

Сорочинський ярмарок // Руска рада. — 1903. — № 38. — С. 300—302; № 40. — С. 315—319; № 41. — С. 324—327; № 43. — С. 339—340; № 44. — С. 349—351.

Сорочинський ярмарок. — Чернівці: Руска рада, 1903. — 42 с. — (Видання Т-ва «Руска бесіда» в Чернівцях, № 172).

Сорочинський ярмарок / Пер. М. Старицький. — К., 1913.

Сорочинський ярмарок. Оповіданнє з «Вечорів на хуторі біля Диканьки» / Пер. М. Старицький. — Львів: Відродження, 1918. — 30 с.

Сорочинський ярмарок / Пер. Митрусь; Ілюстр. В. Дурново // *Гоголь М.* Сорочинський ярмарок; Страшна помста. — Полтава, 1920. — 39 с. [1-ша паг.]. [На тит. арк.: У Полтаві, 1919].

Сорочинецький ярмарок / Пер. А. Харченка. — К.: Книгоспілка, 1929. — 38+[2] с.: іл.

Сорочинський ярмарок / Пер. А. Харченка // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1929. — Т. 1. — С. 9—38.
Сорочинський ярмарок / Пер. А. Харченка // *Гоголь М.* Страшна помста та інші оповідання. — Львів, 1933. — С. 62—94.
Сорочинський ярмарок // *Гоголь М.* Ніч перед Різдвом: Оповідання. — Х., 1934. — С. 3—31.
Сорочинський ярмарок / Пер. за ред. І. Маненка. — Х.; К.: Література і мистецтво, 1934. — 39 с. — (Масова б-ка худож. літ.).
Сорочинський ярмарок // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 13—40.
Сорочинський ярмарок // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1946. — С. 3—28.
Сорочинський ярмарок. — К.: Держлітвидав, 1948. — 37 с.: іл.
Сорочинський ярмарок / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1948. — С. 3—25.
Сорочинський ярмарок // *Гоголь М.В.* Вечори на хуторі біля Диканьки. Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. —К., 1950. — С. 10—34.
Сорочинський ярмарок / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.В.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 68—94.
Сорочинський ярмарок / Пер. А. Хуторяна. — К.: Худож. літ., 1953. — 32 с.

С. 39. *...з решетилівського смушку...* — Сорт чорного хутра вівці з дрібними завитками за назвою села Решетилівка Полтавської губернії, де виробляли смушок.

С. 43. *...бувши дружком... — Дружко* — розпорядник на весіллі з боку родичів нареченого, обов'язково одружений. *Дружка* — дівчина або парубок, учасники весілля. Гоголь в оригіналі вживає «бывши дружкою», тобто жіночу форму, на що звернув увагу П. Куліш. На його думку, це доводило незнання Гоголем життя селянства, яке той «бачив <...> тільки з поміщицького ґанку, або з коляски. <...> він навіть не вмів відрізнити весільний термін *дружко* від слова *дружка*» (*Кулиш П.* Гоголь как автор повестей из украинской жизни // Основа. — 1861. — № 4. — С. 79).

Лисий дідько — одне з питомо українських найменувань чорта. *Дідьки* — міфічні істоти, на яких при падінні на землю, згідно з українськими народними легендами, перетворились покарані Богом ангели. Ознака *лисий* має як позитивне (Місяць називали лисим дідусем), так і негативне значення: втрата волосся розумілась як втрата людиною сил: в українців одразу після народження дитини повитуха відрізала у неї три жмутики волосся, що мало у майбутньому вберегти від облисіння. Негативне значення збережене у термінах «лиса гора», «лисий біс», «лисий дідько».

...і той... щоб паслись на одній траві! — Ритуальна формула, яку виголошували свати в Україні; записана Гоголем до «Книги всякої всячини».

Сулія — велика пляшка; бутель з вузькою видовженою шийкою.

...завбільшки з півкварти... — Квартою в давнину називали міру рідких і сипких речовин, вимірювану кухлем — квартою об'ємом близько 1 л.

С. 45. — *Чого зажурився, Грицьку?* — *Грицько* — одне з імен чорта в Україні. Демонічність образу парубка Гоголь підкреслює характерною для нечистого зовнішністю — засмагле обличчя, огненні очі; двозначністю відповіді на питання Черевика, чи не Охрімів він син, — «Хіба тільки лисий дідько, як не він», а також угодою зі ще одним демонічним персонажем — циганом.

...і на півшеляга... — *Шеляг* — старовинна українська найдрібніша монета польського походження.

С. 46. *...синиця на завдаток!* — *Синиця* — грошова асигнація у п'ять карбованців синього кольору.

С. 47. *...болячка чи соняшниця напала.* — *Соняшниця* (частіше соняшниці) — спазматичні болі у шлунку, пояснювані дією нечистої сили.

С. 51. *...в отому сараї, що, як ти бачив, розвалився під горою...* — В Україні існувало повір'я, що у розвалених або покинутих будівлях мешкає нечиста сила. Цей мотив визначив один зі стрижневих топосів «Вечорів».

С. 56. *Тавлинка* — дерев'яна табакерка.

С. 57. *...Артемовський-Гулак.* — Правильно: *Гулак-Артемовський* Петро Петрович (1790—1865).

ВЕЧІР ПРОТИ ІВАНА КУПАЛА

Під назвою «Бісаврюк, або Вечір проти Івана Купала. Малоросійська повість (з народної оповіді), розказана дячком Покровської церкви» без зазначення імені автора повість вперше надрукована у лютневому та березневому числах «Отечественных записок» за 1830 рік. Ця публікація зазнала втручання редактора журналу П. Свиньїна, який, наскільки можна судити з переказаного Рудим Паньком обурення Хоми Григоровича — оповідача «Вечорів», утрутився в стилістику твору:

« — Хто вам сказав, що це мої слова?

— ...тут і надруковано: *яку розповів такий-то дячок.*

— Плюйте ж на ґолову тому, хто це надрукував! *бреше, сучий москаль.* Чи я ж так говорив? *Що то вже, як у кого чортма клепки в голові!*»

Ймовірно, саме П. Свиньїн змінив Гоголеву назву «Басаврюк» на етимологізоване ім'я «Бісаврюк», що мало підкреслити зв'язок персонажа з бісівськими силами. Невдоволення Гоголя редакторською правкою зрештою призвело до припинення співпраці з цим журналом, про що він повідомив матері, посилаючи примірник «Отечественных записок»: «У цій книжці, так само і в усіх наступних, ви не зустрінете вже жодної статті моєї» (3 червня 1830 р.). Гоголь був вимогливим і послідовно непоступливим у відстоюванні автентичності своїх текстів протягом усього життя.

У новій редакції, що суттєво різниться від журнального варіанта, змінено назву на «Басаврюк», скорочено описи безпутного життя бісівського персонажа, виключено мотиви скупості Петра, натомість з'явились монологи Петра й Пидорки, засновані на мотивах народних пісень, тощо.

У такому вигляді повість уперше вийшла друком у першому виданні «Вечорів» 1831 р.

В основу повісті покладено українські народні легенди та уявлення, пов'язані з Івановим днем. Головним літнім святом за язичницьких часів було свято Купала (Купайла, Купалбога), що припадало на ніч з 23 на 24 червня за ст. ст., тобто на пору літнього сонцевороту. За християнства свято Купала поєдналося зі святом Іоанна Хрестителя, що привело до появи Івана Купала.

Ніч проти Купала вважається надзвичайною — сповненою чудес і чар: «чути мову звірят, рослини ходять з місця на місце, цвітуть чудодійні квітки, а між ними й папороть» (*Іларіон* (*митрополит*). Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. — 2-ге вид. — К., 1994. — С. 294).

Слов'яни вірили, що тільки цієї дивовижної ночі трапляється чудо квітнення папороті — єдиний раз на рік розкривається срібляста, схожа на вогник, квітка. Хто її зірве, повинен тікати, не озираючись, попри намагання чудовиськ та відьом відібрати квітку, власникові якої відкриватимуться зачаровані скарби. Хто ж обернеться, загине або збожеволіє. В українській міфології папороть асоціюється також із забуттям, якого, певніше за все, потребує власник квітки папороті, бо часто платою за її здобуття (як і скарбу від нечистого) є пролиття крові, скоєння злочину фізичного чи морального, продаж душі.

Цієї ночі, що «звичайно дуже темна, і чари найсильніші» (Там само), активізувались і темні сили, той же Купало, який вимагав принесення жертв. Але залишатися в хаті в ніч проти Купала — гріх, бо тільки в цей час відкривається Небесна брама «і всі моління людей чують боги» (*Войтович В.* Українська міфологія. — К., 2002. — С. 260). Трави набирають найбільшої цілющої сили, а купальська роса надає краси умитому нею обличчю.

Тому обов'язковим у вечір перед святом (вечір проти Івана Купала) було дотримання певного ритуалу, який допомагав зберегти здоров'я, примножити добро і захиститися від нечистої сили. До купальських обрядів належить співання так званих купальських пісень (за заувагою митрополита Іларіона, «в Росії купальські пісні майже невідомі». — Зазн. праця), збирання трав і квітів, плетіння вінків, стрибання через вогонь, запалення вогняного колеса і його скочування в річку як символічний поворот сонця на зиму, пускання вінків за водою, ворожіння на щастя й одруження, а також обов'язкове виявлення відьом та їхнє символічне знищення (див.: Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М., 1995. — С. 201). Гоголь поєднує канонічні складники чарівної казки про винайдення скарбу з елементами страшних казок, майстерно переплітаючи їх з алюзіями та ремінісценціями із сучасної йому літератури, і не тільки романтичної.

Так, у «Книзі всякої всячини», окрім записів про одяг дівчат та жінок, весільний звичай перевдягатись у циган, окремо занотовано відомості про папороть: «Папороть (по-русски — папоротник или кочедыжник, bilex)

квітне вогняним цвітом тільки опівночі під Іванів день, і хто встигне зірвати його, і буде такий сміливий, що встоїть супроти всіх примар, котрі йому уявлятимуться, той відшукає скарб». Синонімічні назви російською та латиною дають підстави говорити про літературне джерело запису, яким сьогодні вважають популярні у часи Гоголя книги з описами «чародійних» цілющих трав та квітів.

Іншими можливими літературними джерелами гоголівської повісті, в яких віднайдено вірогідні паралелі, що належать до широкого спектру передромантичної та романтичної літератури, вважаються перша частина «Фауста» Ґете (1808), повість Л. Тіка «Чари кохання» (1812), балада В. Скотта у перекладі В. Жуковського «Замок Смальгольм, або Іванів вечір» (1824), повість А. Погорєльського «Лафертівська маківниця» (1825) та ін. Знав Гоголь і баладу П. Гулака-Артемовського «Пан Твардовський» (1827), що своєю чергою була відлунням духовного вірша «Псальма св. Василію» та апокрифів про життя св. Василія, архієпископа Кесарії Каппадокійської, які мали велике поширення в Україні.

Українські переклади і видання

Опыт переложения украинских повестей Гоголя на малорусское наречие Д. Мордовцева з передмовою перекладача російською мовою і перекладом «Предисловия пасечника Рудого Панька» та «Вечера накануне Ивана Купала» // Малорусский литературный сборник. — Саратов, 1859. — С. 154—178.

Вечір напередодні Івана Купала / Пер. Д. Мордовцев // *Гоголь М.В.* Вечори на хуторі близь Диканьки. — Львів, 1864. —Т. 1. — С. 79—109.

Вечір напередодні Івана Купала // Свобода. — Л[ьвів], 1909. — № 14—19 (8 квіт. — 13 трав.).

Вечір перед Іваном Купайлою / Пер. П.Г. // Перший Крок. — 1918. — Січ.—лют. — С. 33—37.

Вечір проти Івана Купайла / Пер. Д. Ревуцький. — К.: Книгоспілка, б.р. — 24 с.

Вечір проти Йвана Купайла / Пер. Д. Ревуцький // *Гоголь М.В.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1929. —Т. 1. — С. 69—56.

Вечір проти Івана Купала / Пер. Д. Ревуцький // *Гоголь М.* Страшна помста та інші оповідання. — Львів, 1933. — С. 95—113.

Вечір проти Івана Купала // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 38—46.

Вечір проти Івана Купала // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. — К., 1950. — С. 35—49.

Вечір проти Івана Купала / Пер. І. Сенченко // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 95—110.

С. 62. ...*москаля везти*... — Гоголь заніс цей вислів до «Книги всякої всячини»: «Москаля везти (обманювати мати)». За Б. Грінченком, «підпу-

скати, підвозити москаля — лгать, надувать, обманывать» (*Грінченко Б.* Словарь української мови. — Т. 2.: З—Н. — К., 1908. — С. 447).

...молодецькі діла Підкови, Півтора-Кожуха і Сагайдачного... — *Іван Підкова* (Серпяга) (? — 16.06.1578) — козацький отаман, молдавський господар (1577—1778). Прізвисько отримав за надзвичайну фізичну силу — розгинав підкови. На початку листопада 1577 р. почав боротьбу проти ставленика Туреччини молдавського господаря Петра Мірчича Кривого, перемігши якого, посів молдавський престол. Через наступ переважаючих турецьких військ козаки під проводом Підкови були змушені відступити в Україну. В Немирові Підкову, за наказом брацлавського воєводи Яна Збаразького, зрадницьки схопили і, за рішенням польського Сейму, 16 червня 1578 р. стратили у Львові. Тіло козаки викрали і перевезли до Канева, де поховали у місцевому монастирі. Ім'я Підкови після загибелі було оповите легендами; згідно з однієї з них, його дух витав над Карпатами. Гоголь заніс пісні про Підкову до зошита з українськими народними піснями. *Петро Сагайдачний* (Конашевич) (1570—20.03.1622) — кошовий отаман Війська Запорозького, український гетьман у 1618—1622 рр. Організатор успішних походів козаків проти Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства; меценат православних шкіл. За його активної участі на Русі-Україні 1620 р. було відновлено православну ієрархію, ліквідовану внаслідок Брестської унії 1596 р. Помер від тяжкої рани, отриманої у битві під Хотином 1621 р.; похований у Києво-Братському монастирі. Оспіваний у багатьох козацьких думах та народних піснях. *Карпо Півтора-Кожуха* — український гетьман у 1638—1642 рр.

...читають навіть гражданську грамоту ~ простий Часослов... — Під «*гражданською грамотою*» розуміються книги, надруковані для мирян спеціальним шрифтом, уведеним за Петра І — гражданським. *Часослов* — богослужбова книга з текстами релігійних пісень і молитов, призначених для щоденних церковних відправ відповідно до «часів» (годин) — частин церковних служб, друкувався шрифтом церковної кирилиці, тобто азбуки, вживаної у церковнослов'янській мові. Так званий малий Часослов у давнину правив за читанку при навчанні грамоти.

...провозити попа в решеті було легше... — До «Книги всякої всячини» Гоголь записав дві приказки з поясненнями: «попа возити» у значенні «сповідуватись» і «попа возити в решеті», тобто «брехати на сповіді».

С. 63. *...викопана в землі яма — от вам і хата!* — Козаки жили у землянках (куренях), тобто ямах у землі, де мешкали від п'яти до десяти чоловік. Ями накривали соломою або очеретом, зверху засипаним землею. Курені займали велику площу, але їхні мешканці при цьому залишалися непомітними, як писав Гоголь: «тільки по диму й можна було дізнатись, що там живе чоловік Божий».

Якого народу тоді не вешталося по всіх усюдах: кримці, ляхи, литвинство! — Кримці — кримські турки і татари. *Ляхи* — поляки. *Литвинство* — литвини, так називали литовців і білорусів-поліщуків, яких тривалий час не розрізняли як окремі етноси.

...церква ~ Святого Пантелея. — Святий Пантелеймон (Пантелеон), ранньохристиянський великомученик, був страчений імператором Діоклетіаном у 305 р. Великомученик Пантелеймон, за фахом лікар, шанується серед слов'янських народів як великий цілитель.

С. 64. *...звали Петром Безрідним...* — В українських легендах широко розповсюджений мотив про чоловіка, який не знає свого роду-племені й заради завоювання коханої заключає угоду з чортом. Таким постає Федір Безрідний — герой української народної думи, козак-сирота, досвідчений воїн.

...не заплітали його в дрібушки, перевиваючи ~ синдячками... — Дрібушки — тоненькі, дрібно заплетені косички. У словнику до першої частини «Вечорів» Гоголь писав: «*Синдячки* — вузькі стрічки», уточнивши у «Книзі всякої всячини»: «Синдячки, різнокольорові стрічки, котрими пов'язується голова, кінці їхні розпускаються по плечах». Згідно зі словником Б. Грінченка — скиндячка (т. 4., с. 134).

Кунтуш — верхній жіночий і чоловічий одяг з відрізною приталеною спинкою та малими зборками і вилогами на рукавах, на грудях відкритий, який шили з багатого краму.

С. 65. *...удар макогона об стіну ~ за браком фузеї та пороху. — Фузея* — старовинна гладкоствольна рушниця з кременем. Тут мається на увазі деталь українського різдвяного обряду: на вечерю ритуально запрошували мороз, природні стихії, душі предків, яких потім випроваджували пострілами з рушниці або ударами у ворота (чи об стіну) макогоном.

С. 70. *...скакали в горлиці. — Горлиця* — давній український народний танок і музика до нього.

...полутабенку... — У словнику до першої частини «Вечорів» Гоголь пояснює: «Полутабенок — шовкова тканина»; в «Книзі всякої всячини» зазначає: «З тканин, які в давнину використовувались у Малоросії, мені відомі: <...> Полутабенок (полутабенек) — хвиляста, лискуча, подібна до граденапля (різновид шовкової цупкої тканини. — *Ред.*), але більш цупка».

С. 72. *...щука хвостом лід розбила...* — У примітці до журнального варіанта повісті Гоголь писав: «У Малоросії існує повір'я, що лід не сам розламується, а щуки його розбивають хвостами».

С. 73. *...як кажуть, розмовляли за чинами біля стола...* — За традицією, започаткованою «Домостроєм», гості і члени родини займали місця за столом для трапези у відповідності до суспільного стану.

МАЙСЬКА НІЧ, АБО УТОПЛЕНА

Повість уперше надрукована 1831 р. у першій книзі першого видання «Вечорів».

О.О. Смирнова (1809—1882), близька приятелька й повірниця Гоголя, вважала, що у творі знайшли втілення дитячі переживання письменника. У спогадах вона переповіла довірене їй митцем відчуття страху, як най-

більш інтенсивної за емоціями події у його п'ятирічному віці: «Я сидів один у Василівці. <...> Сутеніло. Я зіщулився у куточку дивана й серед повної тиші прислухався до стукоту довгого маятника старовинного настінного годинника. У вухах шуміло, щось насувалося і відходило кудись. <...> Раптом слабке нявчання кішки порушило пригнічуючий мене спокій. Я бачив, як вона йшла потягуючись, а м'які лапи слабко стукотіли кігтями по половицях, і зелені очі іскрились недобрим світлом. Мені стало моторошно». Відлунням пережитого жаху став епізод, коли мачуха, обернувшись на страшну чорну кішку, намагається задушити панночку, але втрачає лапу із залізними кігтями. Гоголь свого часу зумів подолати страх, утопивши кішку («Мені було страшно, я тремтів, і в той же час відчував якесь задоволення, можливо, помсту за те, що вона мене перелякала»). Панночка-потопельниця з повісті Гоголя тягне мачуху-відьму у воду.

З-поміж багатьох джерел, які використав Гоголь при роботі над текстом повісті, були отримані від рідних відомості про русалок, Зелену неділю, гру у ворона, про що він, зокрема, просив у листі від 30 квітня 1829 р.

Не серед останніх і літературні впливи. Тема русальства була широко розповсюджена в російській романтичній літературі (про це див.: *Ходанен Л.А.* Баллада М.Ю. Лермонтова «Русалка» и русалочьи мотивы в русском романтизме 1820—1830-х гг. // *Ходанен Л.А.* Фольклорные и мифологические образы в поэзии Лермонтова. — Кемерово, 1993. — С. 48—102). Можливими джерелами «Майської ночі» називають «Енеїду» та «Наталку Полтавку» І. Котляревського, оперу М. Краснопольського «Лєста, або Дніпровська русалка» (1816—1817), комедію В.О. Гоголя «Простак» та ін. В. Брюсов висловив припущення про можливе навіювання ліричного монологу «Чи знаєте ви українську ніч...» рядками Пушкіна «Тиха украинская ночь...» з другої пісні «Полтави» (*Брюсов В.* Собрание сочинений: В 7 т. — М., 1973—1975. — Т. 6. — С. 13). Таким чином, Гоголева повість постає органічним синтезом творчо трансформованих літературних мотивів та ремінісценцій з фольклорними, які зазнали не меншої переробки.

Інтонаційний заспів, камертоном якого слугує народна пісня («Сонце низенько, вечір близенько, / Вийди до мене, моє серденько!»), підтримується послідовним розгортанням фольклорних мотивів, що, суголосні романтичній поетиці, уформовують структуру і зміст повісті.

Згідно з народними віруваннями, русалки виходили місячної ночі грітись у місячному світлі. Як писав про це О. Сомов у повісті «Русалка» (1829): «Місяць... є сонцем утоплених». Уважалося, що найбільше русалок можна бачити місячної ночі перед Зеленими святами, які позначають кінець весни і початок літа, про що свідчить розмай природи. Тож три дні перед Святою неділею (Трійця) і три після неї ще називають Русальним, або Клечальним (від прикрашання хат клечанням, тобто зеленню), тижнем, чи просто Русаліями.

Русалки полюють за парубками, заманюють їх піснями, а тоді лоскочуть попід руки і, залоскотавши до смерті, тягнуть у воду. За повір'ям, русалку може побачити тільки щаслива людина, але якщо вона розповість

про це, з нею станеться лихо (*Войтович В.* Українська міфологія. — С. 449). Русалки, як вважалось, у іграх вибирали серед себе старшу — «царицю», ймовірно, що загадували подорожнім загадки, саме ці відомості використав Гоголь у своїй повісті.

Фольклорні мотиви у творі Гоголя співіснують з характерними для народної свідомості християнськими уявленнями. Так, серед українського народу побутувала думка, що зірки — то янголи, які сидять на небі із запаленими світильниками, а згадане в повісті «дерево, котре шумить верхівкою на самому небі», постає міфологічним варіантом Світового дерева, що з'єднує світ людей зі світами верхнім та нижнім. Гоголь використовує поряд з космогонічними міфами епізоди зі Святого Письма. Зокрема, це тема Божої драбини, що з'єднує небо й землю, відтворюючи епізод зі Старого Завіту про сновидіння Іакова (Буття 28:12). Драбина між небом і землею як образ морального сходження була поширена в учительній християнській літературі, з якою був обізнаний Гоголь. Знав він і відому в Україні поему І. Величковського «Лестница Иакова», що брала початки з «Лествиці» Іоанна Лествичника (Синайського). Про зроблені звідти Гоголем нотатки див.: *Воропаев В., Виноградов И.* «Лестница, возводящая в небо». Неизвестный автограф Н.В. Гоголя // Литературная учеба. — 1992. — № 1/3. — С. 172—174.

Гоголь розвинув цю тему у пізніших творах, повернувшись до неї, зокрема, у «Вибраних місцях з листування з друзями»: «Бог відає, може бути, за одне це бажання уже готова скинутись нам з небес драбина і простягнутись рука, що допоможе возлетіти нею» (гл. 32). Як відомо, останні слова, мовлені Гоголем перед смертю, були: «Драбину, швидше, давай драбину».

При всіх існуючих на сьогодні прочитаннях цієї повісті усталеною залишається сформована ще за життя Гоголя думка про винятковий поетичний характер, що вирізняє «Майську ніч» з-поміж повістей «Вечорів».

Українські переклади і видання

Травнева ніч, або Втопленниця / Пер. К. Климкович // *Гоголь М.В.* Вечери на хуторі близь Диканьки. — Львів, 1864. — Т. 1. — С. 111—173.

Весняної ночі. Оповідання Н. Гоголя / Пер. Олены Пчилкы. — К.: Тип. В. Кульженко, 1880. — 63 с.

Весняної ночі. (Майская ночь, или Утопленница) / Пер. Олени Пчілки // *Пчілка О.* Переклады з Гоголя. — К., 1881. — 39 с. [2-га паг.].

Весняної ночі / Пер. Олени Пчілки // *Гоголь М.* Оповідання. — Львів, 1881. — С. 35—74.

Майська ніч, або Утоплена / Пер. М. Рильського // *Гоголь Н.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1929. — Т. 1. — С. 57—88.

Майська ніч / Пер. М. Рильського. — К.: Книгоспілка, 1929. — 36 с.: іл.

Майська ніч, або Утоплена / Пер. з рос. за ред. І. Маненка. — Х.; К.: Література та мистецтво, 1934. — 46 с. [2-га паг.]. — (Масова б-ка худож. літ.).

Майська ніч, або Утопрениця // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. — К.; Х., 1935. — С. 58—87.
Майська ніч, або Утопрениця. — К.: Держлітвидав, 1935. — 58 с. — (Б-ка читача-початківця).
Майська ніч / Пер. М. Рильського. — К.: Держлітвидав, 1946. — 28 с. — (Б-ка худож. літ.).
Майська ніч, або Утопрениця // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. — К., 1950. — С. 50—75.
Майська ніч, або Утоплена / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 111—139.
Майська ніч, або Утоплена / Пер. М. Рильського. — К.: Держлітвидав, 1952. — 32 с.: іл.
Майська ніч, або Утоплена / Пер. М. Рильського. — К.: Держлітвидав, 1956. — 33 с.
Майська ніч, або Утоплена / Пер. М. Рильського. — К.: Дніпро, 1983. — 132 с.
Майська ніч, або Утоплена: [Для серед. шк. віку]: Пер. з рос. / Іл. О.В. Кузнецової. — К.: Школа, 2007. — С. 60—95: іл. — (Моя улюблена книжка).
Майська ніч, або Утоплена: [Для дітей шк. віку] / Скороч. пер. з рос. за ред. В. Верховня. — Х.: Джанік'ян Л.А., 2007. — 45 с.

С. 75. *Ганна* — Гоголь у «Книзі всякої всячини» записав: «Ганна, Галя, Галька... Анна». Власне, письменник у найменуванні героїні поєднав два різних імені: Ганна (Анна) — у перекладі з давньогебрейської означає «благодать», «грація»; Галина (Галя) — у перекладі з грецької — «спокій», «тиша».

С. 81. *...навідуватися до всіх тавлинок...* — Див. коментар до с. 56.

С. 82. *...цариця Катерина їздила до Криму...* — Подорож Катерини II в 1787 р. на південь Росії і в Крим, про що комічно згадує голова, стала важливою віхою в культурній історії України. З цього часу почалось її естетичне освоєння російською свідомістю, що знайшло вияв у формуванні культурного міфу про малоросійську Аркадію.

С. 85. *...один із сільських десяцьких, які складали команду голови... — Десяцький* — виборний посадовець із селян, в обов'язки якого входив і поліцейський нагляд на селі. Посади голови, писаря, десяцьких як членів сільської адміністрації були введені положенням 1797 р. «Про поділ державних поселень на волості».

С. 87. *...небіжчик Безбородько... — Безбородько* Олександр Андрійович (1747—1799), найясніший князь, з 1775 р. секретар Катерини II, супроводжував її під час подорожі до Криму; засновник ніжинської Гімназії вищих наук, де навчався Гоголь.

С. 88. *Шпички* — довгі дерев'яні палички або однозубі виделки.

С. 91. *...комісарові тодішньому Ледачому...* — *Земські комісари* (чин повітової поліції) відповідали за збирання податків, набір рекрутів, стан доріг, поліцію.

С. 96. *...гратися в ворона!* — Гра «Ворон» належить до обрядових весняних ігор, у яких брали участь діти й дорослі дівчата. Одна з них виступала в ролі ворона, друга — матері. У «Книзі всякої всячини» Гоголь записав: «У ворона. Одна, тримаючись за другу, вервечкою криється під начальством передньої, що захищає їх від одної, яка удає ворона. Коли ворону вдається спіймати котрусь із них, виключаючи головну, він стає у ряд, а спіймана удає вже ворона». Тут також вміщено і більш детальний опис гри з листа матері Гоголя від 2 червня 1829 р.

С. 98. *...обивательських коней...* — Так називали коней, яких місцеве населення було зобов'язане поставляти у вигляді натуральної повинності для проїзду посадових осіб.

...з казенної палати. — *Палата* — назва багатьох адміністративних установ: існували палати казенна (відомства Міністерства фінансів), цивільна (вища у губернії судова установа) та ін. *Казенна палата* «зберігає казенні підряди, торги і все, що зараз становить палату державного майна: управління казенними селянами, оброчні статті — при передаванні у підряд лугів, земель, млинів, риболовлі. Джерело всіх хабарів з підрядчика» (із записника Гоголя 1841—1844 рр.).

ВТРАЧЕНА ГРАМОТА

Вперше повість надрукована у першому виданні «Вечорів» (перша книга, 1831 р.). Роботу над рукописом датують за Гоголевим листом до матері — 22 травня 1829 р., в якому він просив надіслати опис різних картярських ігор, побутуючих серед українців.

У повісті Гоголь щедро скористався як фольклорними, так і літературними джерелами.

Серед фольклорних впливів до найсуттєвіших належить поширений сюжет про подорож до пекла чоловіка, який намагається повернути «грамоту», що засвідчує його угоду з чортом. В Україні варіанти цього фольклорного сюжету відомі як легенди про «кумове ліжко» або про розбійника Мадея (Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова // Издание Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. — Киев, 1876. — С. 50—51, 406—410). Серед інших фольклорних мотивів, якими скористався Гоголь, — гра у карти з чортами у пеклі (Ю. Лотман зазначив виняткове поширення мотиву рокованої гри з нечистим у романтичній літературі 20—30-х років XIX ст. — див.: *Лотман Ю.М.* Тема карт и карточной игры в русской литературе начала XIX века // Ученые записки Тартуского государственного университета. — Вып. 365. Труды по знаковым системам. 7. Памяти Петра Григорьевича Богатырева. — Тарту, 1975. — С. 120—142); зображення ди-

вовижного коня, власне чортячого, який у народних казаннях перетворюється на лавку або коцюбу. До того ж в Україні існувало повір'я, що кінь — це перетворений Богом диявол, чим пояснювалися притаманні йому в казках надзвичайні властивості (*Булашев Г.О.* Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях. — Вып. 1. Космогонические украинские народные воззрения и верования. — Киев, 1909. — С. 401).

Великою мірою наснажували Гоголя літературні джерела. Зокрема, «Енеїда» І. Котляревського (епізод сходження Енея до пекла, опис пекла, повернення Енея); вставна новела з роману В. Скотта «Редгонлет» (1824); типологічно близьким до сцени шабаша «Втраченої грамоти» є зображення Вальпургієвої ночі у «Фаусті» Ґете.

Синтезуючий характер адаптації фольклорних та літературних мотивів у повісті Гоголя виявився у спостереженій Н. Друбек-Меєр та Х. Меєром відсутності інформації про зміст грамоти та її певну необов'язковість, оскільки подальшою її долею не цікавляться ні відправник — гетьман, ні адресат — цариця, які так і залишаються на периферії повістування (*Drubek-Meyer N., Meyer H.* Gogol medial: Skaz(ki) und Zapiski // Wiener Slavisticher Almanack. — Wien, 1997. — Bd. 39. — S. 9—154).

Оскільки Гоголь не дотримувався суворо сюжету якогось одного джерела, то створений ним авторський варіант подорожі до пекла втратив сакральну серйозність пошуків загубленої душі, при цьому утіливши вагомість заледве не рівною мірою важливого, ритуального в убранні українця убору — шапки.

Поява на вулиці з непокритою головою була неприпустимою, оскільки шапка виконувала роль своєрідного оберега. Так, у ніч проти Купала у шапку чи бриль засовували гілочки полину або зубчики часнику, що мали захистити від нечистого. Приказки застерігали: «Без шапки, як злодій», «На голій голові нечисті загубляться». Лише за крайньої потреби, «коли нападала якась мара, спльовували й говорили: «Чорт, бери шапку, аби голова була ціла» (*Войтович В.* Українська міфологія. — С. 599). Втрата шапки загрожувала добробуту, що пояснювалось відведеною їй роллю в ритуалі родинного життя: приміром, щоб курчата добре вилуплювались, господиня несла яйця під квочку в чоловіковій шапці; наречений під час весілля мав бути у шапці або без неї; на Поліссі сідали за стіл тільки у шапках; у шапку священник вичитував молитву при народженні дитини тощо (*Успенский Б.А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982. — С. 172).

Важливою для розуміння змісту повісті є її географія, на неточності й навіть певну плутанину локусів якої у творі вказав свого часу Андрій Царинний (А.Я. Стороженко): «Варто подивитись на поштову карту, і кожен побачить, що посланець до Цариці навіть дороги не знав з Батурина на північ; бо занесло його до Конотопа, що лежав 30 верст назад» (*Царынный Андрий.* Мысли Малороссиянина, по прочтении Повестей Пасичника Рудага Панька, изданных им в книжке под заглавием «Вечера на хуторе близ

Диканьки» и рецензий на оных // Сын Отечества и Северный Архив. — 1832. — № 1/5. — С. 300). Топонім Конотоп має власну важливу семантику, що розширює потенції закладеного у повісті смислу. За місцевою легендою, місто отримало таку назву через те, що «проїжджаючі топкими і майже непрохідними болотами, за відсутності мостів і переправ, там утоплювали своїх коней» (*Максимович Л., Щекатов А.* Географический словарь Российского государства. — 1904. — Ч. 3. — С. 722). Імовірно, що етимологія назви вплинула на рішення Гоголя обрати Конотоп за місце дивовижних і заплутанних подій.

Українські переклади і видання

Пропаща грамота. Биль, розказана дячком ***ської церкви / Пер. К. Климкович // *Гоголь М.* Вечери на хуторі близь Диканьки. — Львів, 1865. — Т. 2. — С. 11—33.

Запропаща грамота (Бувальщина) // *Гоголь М.В.* Вечерниці на хуторі під Диканькою...: (Оповідання) / Пер. М. Обачного й Лесі Українки; Під ред. Олени Пчілки. — Львів, 1885. — С. 12—28.

Згублена грамота. Былина, расказана дяком у ***ской церкви. Ник. Гоголя / Пер. С.Н. Исаевича // Зоря. — 1885. — № 15/16. — С. 181—183; № 17. — С. 196—198.

Загублена грамота: Оповідання / Укр. пер. Германа Клейфа (Грицька Кохніченка). — Миколаїв, [1909]. — 19 с. — (Укр. народне вид. Г.Д. Клейфа у Миколаєві, № 1).

Затрачена Грамота. Билиця, розказана дячком з українського села / Пер. А. Лотоцький; Ілюстр. Штайна // Ілюстрований календар «Просвіта» на 1910 рік. — Львів, [1909]. — С. 19—26+7 іл.

Пропавшая грамота [Гоголя] / Укр. пер. Івана Шереметовіча. — Крыжополь, 1917. — 26 с.

Загублена грамота / Пер. Г. Баришпольського. — Баришполь, 1918. — 15 с.

Згублена грамота / Пер. А. Ніковського // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1929. — Т. 1. — С. 89—100.

Згублена грамота / Пер. А. Ніковського. — К.: Книгоспілка, 1929. — 18 с.: мал.

Загублена грамота. Билиця / Пер. Антін Лотоцький; Із 10 рисунками Р. Штайна. — Львів: Світ дитини, 1932. — 32 с.: іл. — (Дітяча б-ка. Кн. 136).

Втрачена грамота // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані Рудим Паньком. — К.; Х., 1935. — С. 88—102.

Втрачена грамота // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 62—67.

Втрачена грамота / Пер. з рос. — К.: Держлітвидав України, 1936. — 24 с. — (Б-ка читача-початківця).

Втрачена грамота // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. — К., 1950. — С. 76—85.

Втрачена грамота / Пер. С. Васильченка // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 140—150.
Втрачена грамота. Бувальщина, розсказана дячком ***ської церкви / Пер. С. Васильченка. — К.: Держлітвидав України, 1953. — 15 с.
Запропаща грамота: [Для серед. шк. віку] / Пер. з рос. Михайла Обачного, Лесі Українки; Іл. О.В. Кузнецової. — К.: Школа, 2007. — С. 95—110: іл. — (Моя улюблена книжка).

С. 100. *...похлинутися за акафістом великомучениці Варварі... — Акафіст* (від гр. несідальне читання) — читання протягом церковної відправи, під час якого не можна сідати. Так називають християнський величальний церковний спів на честь Спасителя, Богородиці або святих. *Св. великомучениці Варварі* (померла бл. 306 р.), пам'ять якої відзначають 4 грудня за ст. ст., моляться про запобігання наглій смерті. Вона була особливо шанована в Україні, куди на початку XII ст. перенесли її мощі з Царгороду. Акафіст св. Варварі написав Київський митрополит Іоасаф Кроковський на початку XVIII ст.

Знав він, де твердо-он-то, і де словотитлу поставити. — Тобто добре знався на грамоті, вмів читати і писати церковнослов'янською. *Твердо* й *он* — назви літер «Т» й «О» у старому російському алфавіті. Тут склад «то» читається у відповідності зі старими назвами літер. *Словотитла* — надрядковий знак для позначення пропуску однієї або кількох літер у слові, вживаний для скорочень у церковнослов'янських книгах.

...так одпече Апостола... — Апостол — богослужбова книга, яка містить Діяння й Послання св. апостолів, поділена на уривки для читання в церкві кожного дня протягом року.

С. 101. *...гратися в каші.* — Один з різновидів розповсюдженої в Україні гри в м'яча, що називалася «стінка» (*Грінченко Б.* Словник. — Т. 2. — С. 228). «Гравці збираються в коло й один з них, кидаючи м'яч об землю, кричить: "Тут каша, тут". Усі кидаються до м'яча, намагаючись схопити його на льоту; хто впіймав, сідає верхи на того, хто потягнувся за м'ячем і не спіймав. Комонник (вершник. — *Ред.*) уже зі спини товариша кидає м'яч. Хто спіймає, сідає на самого коня. Якщо ж вершник потягнеться за м'ячем, а зловить кінь, то під сміх гравців відбувається зміна ролей <...>. Якщо м'яч ніхто не спіймав, то каша "розсипалася" і гра починається знову» (*Исаевич С.Н.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. — 1887. — № 6/7. — С. 461).

...не бачити вже запорожців! — Згідно з маніфестом Катерини II про скасування Запорозької Січі 1775 р.: «...немає тепер більше Січі Запорозької в її політичній потворності, відповідно ж і Козаків цього імені» (цит. за: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России, со времен присоединения оной к российскому государству при царе Алексее Михайловиче: В 4 ч. — М., 1822. — Ч. 4. — С. 303).

С. 102. *...писати покой-он-по... — Покой* та *он* — назви літер «П» і «О» у старому російському алфавіті. Тут: читання складу «по» відповідає старим назвам літер.

С. 104. *...чортяча таратайка...* — Див. примітку О.М. Сомова до «Казок про скарби»: «Малоросійська тарадайка (так у автора. — *Ред.*) — це відкрита повозка на чотирьох колесах, зроблена красивіше за звичайні підводи; часто з вигадливим різьбленням на дошках і пофарбована різними фарбами, різке змішування яких становило чудну строкатість. Це екіпаж небагатих панків, дрібних купців і заможних обивателів» (*Сомов О.* Купалов вечер: Избранные произведения / Сост., пред. и примечания З.В. Кирилюк. — Киев, 1991. — С. 204).

С. 108. *...насипати йому повну шапку синиць...* — Тобто асигнацій по п'ять карбованців. Див. примітки до с. 46.

Частина друга

ПЕРЕДМОВА

С. 109. *...на самий день мого патрона...* — День св. Пантелеймона, з яким Гоголь співвідносив зменшувальне ім'я Панько, відзначали 27 липня за ст. ст.

С. 110. *Канупер* (кануфер, калупер) — духмяна трава.

НІЧ ПЕРЕД РІЗДВОМ

Ця повість відкривала другу частину «Вечорів на хуторі біля Диканьки», надруковану 1832 р.

Дослідники по-різному визначають час написання твору. Якщо виходити з дозволу цензури, то це 31 січня 1832 р.; якщо ж ця робота тривала одночасно зі «Страшною помстою», тоді осінь-зима 1831 р., а використання Гоголем записаних матір'ю колядок і щедрівок (лист від 30 квітня 1829 р.) відносить задум до ще ранішого періоду.

«Ніч перед Різдвом» вирізняється серед повістей циклу складною архітектонікою. Виразним тлом для розгортання багатопланового сюжету, в якому взаємопереплетені щонайменше три основні сюжети — чорт і відьма, заскочені зненацька коханці, чорт і коваль — слугує передвечір Різдва, що дозволило щедро використати принагідні народні пісні.

Обряд і звичай колядування Гоголь коментує у виносці згадуючи «болвана Коляду». В українському фольклорі «коляда» означає Різдво і пов'язаний з цим звичай славити господарів, дарувати подарунки колядникам і т. п. У «Книзі всякої всячини» Гоголь записав: «Колядують напередодні Різдва Христового на честь господаря дому, молодого подружжя і т. ін. При кожному куплеті повторюються слова *"святий вечір"*. Щедрівка перед новим роком; предмет її — предмети священні з приспівом *"щедрий вечір"*». Тож, відтворюючи характер народних гулянь і атмосферу Святвечора, Гоголь у повісті кілька разів повертається до веселих колядників, котрі приспівують: «Щедрик, ведрик», і зазначає, що замість колядки вони «ревли на все горло» щедрівку.

У ніч проти Різдва, згідно з народними уявленнями, активізується нечиста сила. Це час не тільки «згущення хаосу», апогею боротьби темних сил із силами добра, але «розмитості меж між предметами й явищами» як наслідку цього протистояння (*Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. — М., 1974. — С. 38). Тому цілковито вмотивованими у повісті Гоголя виявляються образи відьми й чорта, загальні обриси яких не надто різняться від народних уявлень. Навіть сцену викрадання зірок Гоголь запозичив з фольклорних розповідей, про що свідчить запис із «Книги всякої всячини»: «Існує повір'я, що відьми знімають і ховають зірки». У фольклорі є й історія про чорта, який пролітав крізь димар на побачення до відьми. Навіть побіжно згаданий у повісті кривий чорт, як «найперший на витівки серед чортів», теж підказаний народними уявленнями. У нарисі 1831 р. «Кульгавий чорт» Гоголь зазначив: «Малоросіяни тієї віри, що [у пеклі] (в оригіналі Гоголь взяв у дужки слова «в аде». — *Т.М.*) хитріший за всіх і розумніший [кривий] (так само зазначено російський відповідник «хромой». — *Т.М.*) чорт».

Гоголь використовує в повісті різноманітні мотиви й ситуації вертепної драми, зокрема коханців, що ховались у мішках. Поширену в Україні фольклорну легенду про благочестивого маляра він поєднує із сюжетами про культурного героя слов'янської міфології — коваля, якому народна свідомість приписувала і зв'язок з нечистим. Не випадково мати Вакули — відьма, а зображення її близьких стосунків з чортом («він наїхав при самому вході у димар на шию своєї коханки...») породило думку про ймовірний родинний зв'язок між Вакулою і чортом. З образом Вакули пов'язаний і мотив, що доносить розмисли Гоголя про дієвість, впливовість мистецтва. Коваль, спокутуючи гріх спілкування з нечистим, малює на стіні церкви «чорта у пеклі, такого гидкого, що всі плювали, коли проходили повз...». Дві професії Вакули — ковальство й малярство — символізують боротьбу за його душу двох начал, і в цій боротьбі Гоголів коваль, подібно до героїв фольклору, хитрістю змушує чорта служити собі.

Власне літературні джерела відіграли досить незначну роль при створенні цієї повісті порівняно з іншими творами циклу. Хоч і тут Гоголь не втримався від використання вальтерскоттівського прийому — зображення відомого історичного діяча, науковця або митця серед свити, що оточує можновладців. У даному випадку цю роль виконує Д.І. Фонвізін, присутній при розмові Катерини II з запорожцями. Тож історичне тло цієї повісті більш конкретизоване і розгортається у цілком певному історичному просторі. Дія твору пов'язана з відомим епізодом царювання Катерини, коли 1775 р. вона приймала останніх депутатів від запорожців у зв'язку з роботою Комісії зі скасування Запорозької Січі. «Напасті», про які говорять запорожці, натякають на пам'ятні й зрозумілі сучасникам Гоголя події.

Українські переклади і видання

Ніч перед Різдвом / Пер. К. Климкович // *Гоголь М.В.* Вечори на хуторі близь Диканьки. — Львів, 1865. — Т. 2. — С. 35—133.

Ночь перед Рождеством. Повесть Николая В. Гоголя // Литературная прилога для целерочных пренумерантов «Слова». — Л[ьвів], 1868. — Ч. 1—2.

Ночь перед Роздвом (Украинська выгадка Миколы Гоголя) // Батьковщина. — Л[ьвів], 1885. — № 4—13 (2 січ. — 27 берез.).

Ночь перед Рождеством. — Л[ьвів], 1902. — 74 с. — (Изд. о-ва им. Н. Качковского, 4.318). [Видання з поясненням незрозумілих слів].

Ніч перед Різдвом: (Веселе оповіданє) / Пер. з рос. Чепига Іван // Громадський голос. — 1912. — № 1, 2 (3, 10 січня). [Переклад з деякими змінами і скороченнями].

Ніч проти Різдва / Пер. М. Рильського. — К.: Книгоспілка, 1929. — 56 с.: іл.

Ніч проти Різдва / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1929. — Т. 1. — С. 104—153.

Ніч перед Різдвом / Пер. за ред. І. Маненка // *Гоголь М.* Ніч перед Різдвом: Оповідання. — Х., 1934. — С. 32—80.

Ніч перед Різдвом // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані Рудим Паньком. — К.; Х., 1935. — С. 107—153.

Ніч перед Різдвом // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 70—92.

Ніч перед Різдвом // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1946. — С. 29—70.

Ніч перед Різдвом / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1948. — С. 26—62.

Ніч перед Різдвом // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. — К., 1950. — С. 92—131.

Ніч перед Різдвом / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 154—197.

Ніч проти Різдва / Пер. М. Рильського // *Гоголь М.* Тарас Бульба / Передм. Т. Гундорової; Післямова В. Яременка. — К., 1998.

Ніч перед Різдвом: [Повість] / Микола Гоголь. — Львів: СП «Євросвіт», 2004. — 48 с.: іл.

Ніч перед Різдвом / Скор. версія за пер. з рос. М. Рильського; Худ. К. Лавро. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2006. — 24 с. [1-ша паг.]: іл.

Ніч проти Різдва: [Для серед. шк. віку]: Пер. з рос. / Іл. О.В. Кузнецової. — К.: Школа, 2007. — С. 110—165: іл. — (Моя улюблена книжка).

С. 112. *...засідатель тройкою обивательських коней...* — Див. примітку до с. 98.

...був колись такий ідол Коляда... — Відомості про Коляду Гоголь міг знайти в «Истории Малой России» Д.М. Бантиша-Каменського: «...подібно до язичників російських, які славили грудня 24 *Коляду*, бога урочистостей і миру, малоросіяни ще наприкінці XVII століття згадували у піснях

своїх про цього ідола» (1830. — Ч. 3. — С. 214). Після утвердження християнства свято на честь Коляди було приурочене до Різдва.

С. 113. *...яреськівський голова... — Яреськи* — містечко на Полтавщині у Миргородському повіті, де вінчались батьки Гоголя. У Яреськах родині Гоголів належав хутір; тут мешкала його двоюрідна бабуся Анна Матвіївна Трощинська.

Цісарець — швейцарець.

С. 115. *...синьої китайки... — Китайка* — спершу шовкова тканина, яку завозили з Китаю; пізніше почали виробляти в Росії з бавовни, фарбуючи у синій, зелений або червоний колір.

...зі смугастого гарусу... — Гарус — тканина з бавовни, на дотик подібна до шерсті.

Скісок — сточена коса або шматок коси, який використовували замість ножа, бритви та ін.

С. 120. *...кобеняк з відлогою... — Кобеняк* — суконний довгий верхній одяг з капюшоном-відлогою.

С. 141. *...буквами з сухозлотки... — Сухозлотка* (позлітка) — сусальне золото.

С. 142. *...вохри ~ і на копійку не пішло, а все мідянка та бакан. — Вохра* — найдешевша фарба мінерального походження жовтого або червоного кольору. *Мідянка* — яскраво-зелена фарба, яку отримують внаслідок окису міді. *Бакан* — масляна фарба багряного кольору.

Блейвас — цинкові білила.

...чоловік у гетьманському мундирі... — Мається на увазі Григорій Олександрович *Потьомкін* (1739—1791) — державний діяч, генерал-фельдмаршал, фаворит Катерини II. Після приєднання Криму (Тавриди) до Росії отримав титул найяснішого князя Таврійського.

С. 143. *...повернути на карабінерів...* — Тобто зарахувати до регулярного війська, що означало втрату козацьких привілеїв.

...провело твою армію через Перекоп... — Уперше *Перекоп*, перешийок, який з'єднує Кримський півострів з материком, російські війська взяли 1736 р. за визначальної ролі запорозького козацтва, що відзначила імператриця Анна Іоаннівна пожалуванням одного великого і чотирьох малих штандартів (прапорів. — *Ред.*) з державним гербом. Удруге Перекоп був завойований російськими військами в 1771 р., і знову Запорозька Січ відіграла вирішальну роль у здобутті перемоги над Туреччиною.

С. 144. *...до повновидого, але трохи блідого чоловіка...* — Тобто до Дениса Івановича *Фонвізіна* (1745—1792), видатного російського письменника, автора комедій «Бригадир» і «Недоросток».

...Лафонтен... — Жан де Лафонтен (1621—1695) — французький письменник, відомий як байкар.

...без пам'яті від вашого Бригадира. — Комедія Д.І. Фонвізіна «Бригадир» була поставлена в 1770 р.

...я чула, що на Січі у вас ніколи не женяться. — Запорозьке Військо поділялось на січових і зимових козаків. До січових належали неодружені козаки або ті, які розірвали шлюбні стосунки. Одружені козаки жили на віддалі від Січі, у селах або на хуторах, які називались зимівниками. На Січ жінки не допускалися.

С. 147. ... *«Отче наш» або «Іже херувими»...* — *«Отче наш»* — основна християнська молитва; *«Іже херувими»* — православний канон.

...правив у церкві за титаря. — *Титар* (ктитор) — церковний староста.

СТРАШНА ПОМСТА

Повість вийшла друком 1832 р. в другій частині «Вечорів» із заголовком «Старовинна бувальщина», який надалі був знятий.

Точних відомостей про час роботи над повістю немає. Ймовірно, що це відбувалося влітку — на початку весни 1831 р., коли Гоголь мешкав у Павловську і мав нагоду часто спілкуватися з Пушкіним та Жуковським, які тоді перебували у Царському Селі. Відомо, що в цей час Гоголь познайомився з текстом ще ненадрукованої «Історії Русів», список якої мав Пушкін. Свідчення знайомства з рукописом помітні у главі VIII, де згадується про підготовку походу поляків на «народ український», і у главі IX — в роздумах пана Данила.

Питання джерельної бази повісті доволі складне. У ній виразно помітне використання улюблених німецькими романтиками мотивів. Це, зокрема, покарання злочинців у нащадках, відокремлене від тіла існування душі, магічна природа зла та ін. Критика ще на початку XX ст. вказала на типологічний збіг сюжетів «Страшної помсти» і повісті Л. Тіка «П'єтро Апоне» (див.: *А.К., Ю.Ф.* «Страшная месть» Гоголя и повесть Тика «Пиетро Апоне» // Русская старина. — 1902. — № 3. — С. 641—647). Серед можливих літературних джерел — п'єса Тіка «Карл фон Бернік» (1797) і новела Е.-Т.-А. Гофмана «Ігнац Денне» (1816), що мають безпосередній стосунок до теми родового прокляття.

Типологічно подібний матеріал віднайдено і в українському фольклорі з притаманним йому мотивом страшного грішника-зрадника. Цей мотив віддавна цікавив Гоголя і в іншому варіанті був утілений у «Главі з історичного роману», віднесеній письменником до нереалізованого задуму «Гетьман».

З фольклору прийшов і мотив побратимства, що як явище набуло широкого розповсюдження в Україні й, зосібна, на Січі. Оскільки клятви у побратимстві приносились у церкві, а поручителем незламності й вірності слову поставав Господь, стає зрозумілою і обґрунтованою Його задіяність у розвитку подій повісті. Побратими на Євангелії виголошували обітницю: «Ми, що нижче підписалися, приносимо від себе сей завіт перед Богом у тому, що ми — браття, і з тим, хто порушив братерства нашого союзу, той перед Богом одвіт да воздасть...» (див.: *Эварницкий Д.И.* Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченко. — Екатеринославль, 1912. — С. 14—15).

Гоголем були знані не тільки билини про епічних богатирів та їхнє побратимство (тотожні мотиви використали П. Меріме у циклі «Гузла», 1827, і О. Пушкін у «Піснях західних слов'ян», 1834), але й вітхозавітна історія Каїна й Авеля, так само як і новозавітний сюжет по Юду. Універсальний культурологічний характер мотивів не став на заваді їхній інтерференції з поетикою української народної пісні, до використання риторичних засобів якої вдався Гоголь. Створені митцем стилізації — дума, голосіння Катерини, монолог Данила «Щось сумно стає на світі» (глава IX), відоме змалювання бурі на Дніпрі на початку глави X — засвідчили органічне засвоєння духу і матерії фольклору, майстерно утілених у тексті повісті.

Місцем, де чиниться страшна помста, Гоголь обрав Київ та Карпати. Київ постає головним неінфернальним місцем у структурі простору повісті. Тут центр християнського світу, де розташовані церкви й монастирі, сюди вирушає чаклун замолювати гріхи. Саме звідси, з Києва, «стало видно далеко у всі кінці світу», тобто стало видно межі української землі з їхнім пограниччям і одночасно входом до інфернального світу — Карпатами. Образу гір у творі відведена особлива міфологічна роль. Згідно з легендами, гори створили чорти (наприклад, чорт, виринувши з моря, прихопив у рота землю, а коли вона стала рости, наплював гори; або вони утворилися від падіння чорта на землю й метання по ній — див.: *Войтович В.* Українська міфологія. — С. 112). Тож у народній свідомості гори залишились місцем перебування демонічних істот. Тут з'являється величезний мрець, від якого здриґається земля, вершник з немовлям, а головне — бездонне провалля, власне вхід до інфернального простору.

Джерелом інформації про Карпати для Гоголя могли слугувати праці директора ніжинської Гімназії вищих наук І.С. Орлая, карпатороса за походженням, який доводив етнічну спорідненість народностей Карпат, Галичини, України і Росії, переконаний у необхідності їхнього об'єднання (див.: *Орлай И.С.* О Юго-западной Руси. Письмо из Нежина к секретарю Общества // Труды и записки Общества истории и древностей российских. — 1826. — Кн. 1. — С. 220—228). Думки І.С. Орлая, поширені серед гімназистів часів учнівства Гоголя, кореспондували загальній культурно-літературній ситуації 20—30-х років XIX ст., коли широко і співчутливо обговорювались ідеї слов'янської спільноти.

Детальніше про історичні реалії та фольклорні витоки повісті Гоголя зокрема див.: *Чумак Т.М.* Исторические реалии в повести Н.В. Гоголя «Страшная месть» // Вопросы русской литературы. — Вып. 42. — Львов, 1983; *Чумак Т.М.* Фольклорные истоки повести Н.В. Гоголя «Страшная месть» // Література та культура Полісся. — Вип. 1. — Ніжин, 1990. — С. 120—121.

Українські переклади і видання

Страшна кара / Пер. І. Василевський // Діло. — 1890. — 28 берез. (9 квіт.) — 21 квіт. (3 трав.) [№ 71—89].

Страшна пімста / Пер. В. Щербаківський // Народне слово. — Л[ьвів], 1909. — № 193—194, 200, 206, 209, 211, 212, 214, 215, 238—240, 242, 244, 245.

Страшна пімста / Пер. В.Щ. [Вадим Щербаківський]. — Львів, 1909. — 95 с. [Передрук з «Народного слова»].

Страшна помста / [Пер. Щ-го.] — Полтава: Изд. Укр. кн. маг. Тип. Гуревича, 1913. — 55 с.

Страшна помста / Пер. В. Щербаківського; Іл. В. Дурново // *Гоголь М.* Сорочинський ярмарок; Страшна помста. — Полтава, 1920. — 67 с. [2-га паг.]. [На тит. арк.: У Полтаві, 1919].

Страшна пімста / Пер. В.Щ. — Л[ьвів], 1919. — 95 с.

Страшна помста / Пер. А. Харченко. — К.: Книгоспілка, 1929. — 50 с.

Страшна помста / Пер. А. Харченко // *Гоголь М.* Страшна помста та інші оповідання. — Львів, 1933. — С. 13—61.

Страшна помста та інші оповідання / Передм. Миколи Голубця. — Львів, 1933. — 125 с.

Страшна помста // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані Рудим Паньком. — К.; Х., 1935. — С. 154—195.

Страшна помста // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 93—113.

Страшна помста // *Гоголь М.В.* Вибрані твори. — К., 1946. — С. 71—108.

Страшна помста // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. — К., 1950. — С. 132—168.

Страшна помста / Пер. І. Сенченка // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 198—238.

Страшна помста: [Для серед. шк. віку]: Пер. з рос. / Іл. Олега Літвінова. — К.: Школа, 2007. — С. 169—235: іл. — (Моя улюблена книжка).

С. 150. *Осавул* — виборний посадовець в Україні у XVII—XVIII ст. (поділялись на генеральних, полкових і сотенних), а також чин у козацькому війську з 1576 р.

Музики взялися за спідушку його, спечену разом з грошима... — На весіллі дотримувались суворої ієрархії при розподілі коровая: починали з батьків, сватів, далі наділяли інших весільних гостей за чинами, останніми частували музик. Тож їм перепадала спідушка — нижня скоринка хліба.

Схимник — чернець, який прийняв схиму, вищий чернечий чин у православ'ї.

С. 151. *Серединою Дніпра плив дуб.* — *Дуб* — великий човен.

С. 152. *...два дні билася біля Солоного озера орда.* — Йдеться про похід запорожців під проводом Петра Сагайдачного на Кримське ханство у 1620 р. і битву на березі Сиваша — *«Солоного озера»*.

...кармазинового жупана... — *Кармазин* — тканина яскраво-червоного кольору.

С. 155. *...мушкети, шаблі, пищалі...* — *Мушкет* — ручна вогнепальна зброя вагою 7—8 кг. *Пищаль* — загальна російськомовна назва перших зразків вогнепальної зброї, а також старовинна важка рушниця, яку заряджали зі ствола.

С. 156. *На уніатів навіть не схожі...* — *Уніати* — ті, хто прийняв унію.

С. 158. *...зробили дванадцять засік.* — *Засіка* — захисна споруда з повалених навхрест дерев діаметром не менше 15 см, верхівки яких спрямовані в бік ворога.

...не схотів випити меду, що я витрусив у брестівських жидів. — За часів Гоголя більшість серед мешканців Бреста становили євреї, які торгували горілкою.

С. 159. *...жидівська локшина...* — Тут: нечиста страва. «В давні часи слово “жид” <...> не мало того певного і чіткого значення, яке мають ці слова зараз. Усе єретичне, нечисте, незгодне з православною вірою, називалось “жидівством” <...> Ненависне латинство теж часто називалось жидівством» (*Булашев Г.О.* Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях. — Вып. 1. Космогонические украинские народные воззрения и верования. — Киев, 1909. — С. 44—45).

...лемішку з молоком... — *Лемішка* — каша, зварена з житнього або гречаного борошна.

С. 161. *Нетопирі* — великі кажани.

С. 164. *...ігумен Братського монастиря...* — Києво-Братський монастир, заснований 1588 р. при Богоявленській церкві на Подолі, 1615 р. перейшов до відання Київського братства. 1615 р. з ініціативи архімандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могили при монастирі була відкрита Київська братська школа (у 1701—1817 рр. — Києво-Могилянська академія). У XVII ст. монастир був осередком боротьби проти католицизму та унії.

С. 166. *...про апостола Павла ~ потім покаявся...* — *Апостол Павло* (Саул, Савл) замолоду переслідував християн, але після відкритого йому дорогою до Дамаска видіння прийняв хрещення і почав проповідувати християнство.

С. 169. *...старий Конашевич!* — Гетьман Сагайдачний; див. прим. до с. 62.

С. 175. *Лемберг* — німецька назва Львова.

...ідуть рядами високоверхі гори. — Карпати.

...у Валахію і в Седмиградську область... — *Валахія* — область на півдні Румунії, між Карпатськими горами і річкою Дунай. *Седмиград* (Семиград) — Трансильванія, історична угорська область на північному заході Румунії.

С. 176. *Криван* — гора, оспівана в народних піснях і легендах, Гоголь говорить, що вона найвища у Карпатах (2496 м), хоч насправді вона поступається Герлаховському Штиту — найвищій горі Високих Татр (2655 м).

С. 182. *За пана Степана, князя Седмиградського...* — Йдеться про *Стефана Баторія* (1533—1586), воєводу Седмиградського, польського короля

(з 1575 р.) і Великого Князя Литовського (1576—1586), який проводив політику розколу Січі.

С. 184. *...про Хому та Ярему, про Скляра Стокозу...* — *Хома* (Фома) та *Ярема* (Ерёма) — комічні герої-брати російських казок, анекдотів, пісень. *Скляр Стокоза* — комічний персонаж українського фольклору.

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА ТА ЙОГО ТІТОНЬКА

Уперше повість надруковано 1832 р. у другій книзі «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Рукопис твору невідомий, а його відносна віддаленість від фольклорних джерел, підкреслено акцентований побутовий характер змушують дослідників віднести час написання до найбільш пізнього етапу роботи над «Вечорами». Тобто це час, коли, за висловом І. Айзенштока, Гоголь уже оформив власні «безпосередні спостереження над українською дійсністю» (*Айзеншток И.Я.* Хронология написания «Вечеров на хуторе близ Диканьки» // Известия АН СССР. ОЛЯ. — Вып. 3. — 1962. — Т. 21. — С. 252—262). Тож дослідники схильні датувати роботу над текстом кінцем 1831 р.

У розумінні здійсненого митцем задуму при нагоді стане лист, написаний Гоголем 30 березня 1832 р. до О.С. Данилевського: «Прекрасна, полум'яна, знемагаюча і нічим не пояснена любов перед шлюбом; але той тільки виказав одні поривання, одне намагання любові, хто любив перед шлюбом. Ця любов неповна; вона тільки початок. <...> Але друга частина чи, краще сказати, сама книга — тому що перша тільки попередження про неї — спокійна і ціле море тихих насолод, яких з кожним днем відкривається все більше й більше, і з тим більшою насолодою дивуєшся їм, що вони здавались цілковито непомітними і звичайними. <...> Любов перед шлюбом — вірші Язикова: вони ефектні, огненні і з першого разу заволодівають усіма чуттями. Але після шлюбу любов — поезія Пушкіна: вона не раптом охопить нас, але чим більше вдивляєшся в неї, тим вона більше відкривається, розгортається й нарешті перетворюється на величний та обширний океан, у котрий чим більше вдивляєшся, тим він здається неосяжнішим, і тоді самі вірші Язикова видаються тільки частиною, невеликою рікою, що впадає у цей океан. <...> Ти, я гадаю, вже прочитав "Івана Федоровича Шпоньку", він перед шлюбом навдивовижу як подібний до віршів Язикова, між тим як після шлюбу зробиться цілковито поезією Пушкіна».

Новий тип героя, пересічність якого підкреслюється іменем «Шпонька», дріб'язковість і обмеженість його бажань, зануреність у чуттєвий світ і абсолютне задоволення власним життєвим укладом обумовили потребу у нових виражальних засобах — відповідних образу «маленької людини».

Одним із виявів цього стала орієнтація на стерніанський тип повіствування, на що вказують передмова, ледве прихована авторська іронія, пев-

ний перегук назв глав у Гоголя з відповідними назвами у «Сентиментальній подорожі» Л. Стерна, а також незакінченість оповіді як свідомий наративний прийом (про стерніанство Гоголя див.: *Дмитриева Е.* Стернианская традиция и романтическая ирония в «Вечерах на хуторе близ Диканьки» // Известия РАН. Сер. литературы и языка. — 1992. — № 3. — С. 18—27).

Про зв'язок повісті «Іван Федорович Шпонька та його тітонька» з історичним минулим України («як зітхання над минулим») див.: *Сенько І.* Гоголівський Шпонька у контексті історії України // Гоголезнавчі студії. — Вип. 9. — Ніжин, 2002. — С. 13—20.

Побутовізм і точність реалістичних спостережень та замальовок повісті дозволяють прокреслити певні вектори розвитку творчості зрілого Гоголя.

Українські переклади і видання

Іван Федорович Шпонька та їх тітонька / Пер. М. Зерова // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1929. — Т. 1. — С. 198—225.

Іван Федорович Шпонька та їхня тітонька / Пер. М. Зерова; Грав. худ. Касьяна. — К.: Книгоспілка, 1929. — 32 с.

Іван Федорович Шпонька і його тітонька // *Гоголь М.* Ніч проти Різдва: (Оповідання). — Х., 1934. — С. 81—108.

Іван Федорович Шпонька та його тітонька // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 114—127.

Іван Федорович Шпонька та його тітонька // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані Рудим Паньком. — К.; Х., 1935. — С. 196—221.

Іван Федорович Шпонька та його тітонька: Пер. з рос. — К.: Держлітвидав, 1936. — 48 с. — (Б-ка читача-початківця).

Іван Федорович Шпонька та його тітонька // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. — К., 1950. — С. 169—192.

Іван Федорович Шпонька та його тітонька / Пер. Остапа Вишні // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 239—263.

Іван Федорович Шпонька та його тітонька // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані пасічником Рудим Паньком. — К., 1975.

С. 186. *Відкупщик* — приватна особа, яка отримала від держави за певну плату право на монопольну торгівлю. З 1827 р. широкого розповсюдження набув винний відкуп.

Вибійка — тканина з льону або грубого ситцю з вибитим на ній одноколірним візерунком.

...не грав ~ у тісної баби. — «*Тісна баба*, або давити олію» — розповсюджена в Україні розвага школярів: «школярі, які сидять по краях, переморгнувшись між собою, раптом з обох кінців починають тіснити товаришів до середини лави <...> Заскочені зненацька, товариші здавлюються до того, що неможливо ні встати, ні поворухнутись, а інколи і дихати дуже важко» (*Исаевич С.Н.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. — 1887. — № 6/7. — С. 480—481).

...фризова шинеля... — *Фриз* — груба, ворсиста тканина. «Фризова шинеля» увійшла до російської літератури як символ «маленької людини».

Аудитор — старший учень, помічник учителя, якому довіряли перевіряти знання учнів молодших класів.

Scit (лат.) — знає.

С. 187. *...замість скороченого катехізису...* — *Катехізис* (з гр. повчання, настанова) — книга, що містить основні положення християнського віровчення, викладені у формі запитань і відповідей.

...книгу про обов'язки людини. — Йдеться про книгу «О должностях гражданина и человека. Книга к чтению определенная в народных городских училищах Российской империи, изданная по высочайшему повелению царствующей императрицы Екатерины Второй» (1-ше вид. — СПб., 1783). Вона містила основи педагогіки, випрацювані настоятелем Августинського Саганського монастиря в Сілезії І.І. Фельбігером, адаптовані до російських умов Янковичем-де Мірієво. *Янкович-де Мірієво* (Jankovic Mirijevski) Федір Іванович (Теодор) (1741—1814), серб за походженням, запрошений 1782 р. Катериною II з Австро-Угорщини за рекомендацією австрійського імператора, був відомим дидактом, послідовником ідей Я.-А. Коменського. Написана ним книга перевидавалася кожні два-три роки у двох редакціях: для вчителів — з питаннями і примітками до тексту, і для учнів — без запитань. Гоголь читав її, коли навчався у Полтавському повітовому училищі.

Виморозки — виноградне вино, що ставало міцнішим після виморожування частини води, яка входила до його складу.

Темляк — петля на руків'ї шаблі; у бою її надягали на зап'ясток, щоб не впустити зброю.

С. 189. *Арнаутка* — сорт твердої ярової пшениці.

...побожний жид шабашував щосуботи... — *Шабашувати* — святкувати день суботній у відповідності з приписами юдаїзму (від древньогебр. шабат — субота, день молитви).

Адрес-календар — щорічно друкована книга із зазначенням установ, посад та імен чиновників усіх відомств.

С. 195. *...на самісіньке Пущення, перед Пилипівкою...* — *Пущення* — переддень посту, заговіння; *Пилипівка* — народна назва різдвяного посту, що починається після дня пам'яті св. апостола Пилипа (Філіпа) 14 листопада за ст. ст.

С. 199. *...книгу «Подорож Коробейникова до святих місць»?* — Книга «Подорож московського купця Трифона Коробейникова з товаришами до

Єрусалима, Єгипту і Синайської гори в 1583 році», вперше надрукована у 1783 р., була надзвичайно популярною, ходила у списках.

ЗАЧАРОВАНЕ МІСЦЕ

Повість, уперше надрукована 1832 р., завершує другу книгу «Вечорів». Відсутність рукопису і згадувань про повість у листуванні не дозволили встановити точну дату роботи над текстом. Тому дослідники, виходячи зі спільного підзаголовку «Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви», яким позначені «Вечір проти Івана Купала» й «Втрачена грамота», а також спільного для всіх трьох повістей образу оповідача — Хоми Григоровича, вважають часом написання 1829—1830 рр.

Гоголь завершує цикл «Вечорів» заснованою на українських народних повір'ях повістю про пошуки зачарованого скарбу й «оманливі», «морочливі» місця. За українським фольклором, на місце, де заховано скарб, вказує палаюча над ним свічка. Здобування скарбу супроводжується появою нечистої сили, що, деформуючи простір, морочить-водить людину «зачарованими місцями». Комічно-іронічне, позірно легковажне вирішення теми здобування скарбу у повісті, що нагадує народну бувальщину або анекдот, як здається, суперечить акцентному, отже знаковому, розташуванню твору у циклі. А. Бєлий першим завважив сьогодні вже безсумнівний висновковий характер «Зачарованого місця»: «...загибель всесвіту — такий катастрофічний фон повістей "Вечорів"» (*Белый А.* Мастерство Гоголя. — М.; Л., 1934. — С. 50).

Українські переклади і видання

Зачароване місце. Билиця... // *Гоголь Н.* Вечерниці... (Оповідання...) / Пер. Михайла Обачного й Лесі Українки; Під ред. Олени Пчілки. — Львів, 1885. — С. 29—40.

Зачароване місце (Байка, оповідана дячком ***скої церкви) // Православний Буковинський Календар на рік 1901. Рочник XXVIII. Накладом Т-ва «Руска бесіда». — Чернівці, 1900. — С. 67—78. [Перекладач не зазначений].

Заколдованное место (Зачарованное местце) // Календарь на год 1909. Изд. о-ва им. М. Качковского. — Л[ьвів], 1908. — Ч. 391—392. [Це російськомовне видання має численні «українські» з'ясування].

Зачароване місце, билиця, розсказана дячком з українського села. — Л[ьвів], 1909. — 13 с.

Зачароване місце / Пер. Г. Клейфа. — Миколаїв: Народне укр. вид-во, 1909.

Заворожене місто (Заколдованное место) / Пер. на малорусское наречие Б. Ковалевский. — М.: Тип. И. Люндорфа, 1909. — 23 с.

Зачароване місце: Билиця, розсказана дячком з українського села // Письмо з «Просвіти». — 1909. — № 4. — С. 51—57.

Зачароване місце: Билиця, розсказана дячком з українського села // Просвітні листки. — 1909. — № 29. — С. 4—14.
Заворожене місце / Пер. К.В. Дубняк. — Полтава, 1919. — 16 с.
Зачароване місце / Пер. С. Титаренка; Іл. худ. Алексеєва. — К.: Книгоспілка, 1929.
Зачароване місце. Билиця, дячком N-ської церкви розповідана / Пер. С. Титаренка // *Гоголь М.* Твори: В 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. — К., 1929. — Т. 1. — С. 226—234.
Зачароване місце / Пер. С. Титаренко // *Гоголь М.* Страшна помста та інші оповідання. — Львів, 1933. — С. 114—123.
Зачароване місце / Пер. з рос. за ред. А. Хуторяна. — К.: Держлітвидав, 1935. — 20 с. — (Б-ка читача-початківця).
Зачароване місце // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 127—131.
Зачароване місце // *Гоголь М.* Вечори на хуторі біля Диканьки: Повісті, видані Рудим Паньком. — К.; Х., 1935. — С. 223—230.
Заколдованное место (Зачароване місце) — Львів: Вид. о-ва «Русская школа», 1937. — 16 с.: іл. — (Домашня б-ка «Друг», № 1).
Зачароване місце / Пер. С. Васильченка // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 1. — С. 264—270.
Зачароване місце: [Для серед. шк. віку]: Пер. з рос. / Іл. О.В. Кузнецової. — К.: Школа, 2007. — С. 165—175: іл. — (Моя улюблена книжка).

С. 210. *Сирівець* — хлібний квас.

ЗМІСТ

Літературно-художнє видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ГОГОЛЬ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

Зібрання творів у семи томах

Том перший

ВЕЧОРИ НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2008

Художнє оформлення *С.П. Муштенко*
Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректори *Н.В. Мітюра, С.В. Шарабанова*
Комп'ютерний набір *В.Г. Каменькович, О.О. Іщенко*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

Підписано до друку 12.11.2008. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Офс. друк. Фіз. друк. арк. 16,0 + 0,125 вкл. на крейд. пап. Ум. друк. арк. 16,13. Ум. фарбо-відб. 17,0. Обл.-вид. арк. 16,54. Наклад 5000 прим. Зам. № 8—637

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру, серія ДК № 2440 від 15.03.2006
01601 Київ 1, Терещенківська, 3

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига» корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія» 03057, м. Київ, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, ДК № 3089 від 23.01.2008 р.